

c r e d o

evangélikus folyóirat | XVI. évfolyam, 2010/3-4.

DONNE ⊕ MELANCHTHON ⊕ BACH

Credo Evangélikus Folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XVI. évfolyam, 2010/3–4.

A szerkesztőbizottság tagjai

Zászkaliczky Zsuzsanna szerkesztő

Fabiny Tibor

Fábri György

Gadó György Pál

Ittzész Gábor

Potzner Ferenc

Pröhle Gergely

Réthelyi Orsolya

Szabó T. Anna

Szebik Imre, ifj.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Műszaki szerkesztő: Galgóczi Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 1790 Ft

Egy szám ára: 895 Ft

Előfizetés külföldre portóval együtt:

6260 Ft vagy 25 euro.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó
könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.)
és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben
(1052 Budapest, Deák tér 4.)

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató
Telefon: 66/887-400

ISSN 1219-6800

Illusztrációk jegyzéke

A címlapon és a borító belső oldalán Angyal Júlia művei láthatók. A művész képeivel jelent meg a közelmúltban Döbrentey Ilidő *És képzeld, Uram...* c. kötete (Luther Kiadó – Ekhó Kiadó – Szent Maximilián Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010). Angyal Júlia kiállítása az Evangélikus Országos Múzeumban 2011 januárjában nyílik.

Az Idézőjel rovatban (5–6., 83. és 100. o.) a versek alnyomatául a 93. és 98. oldalakon szereplő reprodukciók részleteit használtuk fel.

Márton Gyöngyvér tanulmányában (84–90. o.) Szalay Lajos hat rajzát Olvasóink elsőként láthatják nyomtatásban. Köszönet illeti a Jászi Galériát a közvetítésért, valamint Szalay Klára örökösét a közlési engedélyért.

Hafenscher Károly tanulmányának egyik illusztrációját (4. kép) az esztergomi Keresztény Múzeum szíves engedélyével közöljük.

Sipos Márti riportjának (115–124. o.) fotóit Benkóczy Péter készítette.

A 162. és 166. oldalon látható reprodukciókat a Ludwig Múzeum engedélyével használtuk fel.

E számunk kottagrafikáit Csernyik Ferenc készítette.

A tartalomjegyzéket németre Liska Endre, angolra Petri Gábor fordította.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo Evangélikus Folyóirat Cyclus ofszet környezet-barát papíron jelenik meg.

Forrás és folyó(irat)

Egy évvel ezelőtt külső megjelenésében, szerkesztői koncepciójában és benső tartalmában egyaránt megújult a *Credo*, s most, 2010 karácsonyán immáron a negyedik dupla számot tartja kezében az Olvasó. A tizenhat éve folyamatosan megjelenő lapunk – akárcsak 1979-ben indított elődje, a *Diakonia* – azzal a lelkes szándékkal bontott vitorlát, hogy megszólaltassa és megszólítsa az értelmiséget. Mondhatnánk úgy is, hogy megkeresse azt, aki elveszett.

Való igaz, hogy a kritikus és nyitott gondolkodást képviselő értelmiség a történelem folyamán általában lazán kötődött a zárt tanrendszert és tekintélyt képviselő egyházhoz. Falusi gyülekezetekben egykoron a papé volt a tisztelet, a tanítóé a tudás. Ahogy Shelley a költőkről írta a 19. században: „ők a világ láthatatlan törvényhozói”, úgy az értelmiség is sokszor látens meghatározó szerepet tölthetett be az egyházban. Ám a 20. század második felében ezt az egyházhoz amúgy is óvatosan közeledő kritikus réteget elidegenítette magától a diktatúrához elvtelenül alkalmazkodó egyházvezetés. Persze a szekularizáció korszellemének és a maga módján bizony a diktatúra nyomásának ugyancsak engedő értelmiség is elidegenítette magát az egyháztól. Az egyház így akarva vagy akaratlanul lemondott értelmiségéről, amely – tisztelet a kivételnek – korszerűtlennek, sőt kényelmetlennek érezte az egyházi kötődést.

Akár bűnbánati missziói gesztusnak is tekinthetnénk azt az egyházi igyekezetet, hogy meg kell találni, fel kell találni, ki kell találni, el kell találni ezt az értelmiséget. Helyes volt tehát a felismerés, hogy az egyházban nemcsak néplapra vagy lelkészi szakfolyóíratra, hanem olyan orgánusra is szükség van, amely által megszólíttatik és megszólaltatik ez a réteg, amely kezdte már megtalálni a gyökereit, s a megváltozott időben az egyház sem tűnt számukra kényelmetlennek.

Az egyház és az értelmiség viszonyában tehát még a rendszerváltozás előtt indult meg a közeledés, s az elmúlt három évtizedben – talán e folyóíratnak is köszönhetően – kezd ismét kezdet nyújtani egymásnak a két fél.

A közelmúltban azonban történt egy meghökkentő eset. Egy fővárosi evangélikus egyházközség a kiadóhivatalnál váratlanul lemondta a gyülekezetnek küldött egyetlen *Credo*-szám további előfizetését. A kiadó érdeklődésére azt válaszolták, hogy a lelkészeknek nincs idejük a lapot olvasni, és ez az újság „kulturprotestáns”.

Az egy éve felállt új szerkesztőbizottságot ez a – nem túl barátságos – egyházi gesztus önvizsgálatra készíti, melynek hatására feltesszük magunknak a kérdést: fölöslegesen álmodtunk, terveztünk és dolgoztunk annyit? Tényleg nem való lapunk legalább egy példánya egy fővárosi nagy múltú gyülekezet iratterjesztői asztalára? Talán eltévesztettük a hangot? Valóban a 19. század kultúrprotestantizmusa köszön vissza folyóíratunk hasábjain? Luxus lenne a *Credo* az egyház életében?

”Akár bűnbánati missziói gesztusnak is tekinthetnénk azt az egyházi igyekezetet, hogy meg kell találni, fel kell találni, ki kell találni, el kell találni ezt az értelmiséget. Helyes volt tehát a felismerés, hogy az egyházban nemcsak néplapra vagy lelkészi szakfolyóíratra, hanem olyan orgánusra is szükség van, amely által megszólíttatik és megszólaltatik ez a réteg.

Krisztus és a kultúra kapcsolatának kérdéséről sokan elmélkedtek. Például a jelentős 20. századi amerikai teológus, H. Richard Niebuhr, akinek e címmel – *Krisztus és kultúra* – írt klasszikus könyvét pár évvel ezelőtt megjelentette a Harmat Kiadó. A szerző által vázolt különféle modellek ismertetése itt nem feladatunk. Most egy olyan motívumra hívnánk fel a figyelmet, amelyet egy bibliatudós a Szentírásra és annak hatástörténetére alkalmazott. Eszerint a Szentírás a „forrás”, ahonnan az Élet vize fakad, s a történelmen mint „folyón” keresztül hat és hömpölyög az egyház bárkájában őrzött és továbbadott isteni ige. A történelem folyóján a bárkánkban evezve mi magunk is a Biblia hatástörténetének részesei vagyunk.

”Eszerint a Szentírás a „forrás”, ahonnan az Élet vize fakad, s a történelmen mint „folyón” keresztül hat és hömpölyög az egyház bárkájában őrzött és továbbadott isteni ige. A történelem folyóján a bárkánkban evezve mi magunk is a Biblia hatástörténetének részesei vagyunk.

A képet adaptálva: a mi folyóiratunk betűi is „folynak”, hömpölyögnek évek, évtizedek óta, s a *Credo* csónakja mindig újabb és újabb evezősök (szerkesztők, szerkesztőbizottságok) lapátcsapásainak köszönhetően haladhat tovább. Igen, a *Credo* folyó és csónak is egyben, s ezért „folyó-irat”, ahol megszólalhat és megszólíttatik az értelmiség. Lapunk „új folyamában” egyházi életünkkel közvetlenül vagy közvetve kapcsolatos versek, esszék, művészi alkotások, megrendítő személyes vallomások, művészeti és tudományos tanulmányok, teológiai és történelmi eszmefuttatások, recenziók, színes festmények eddig nem látott mennyiségben és minőségben jelennek meg.

A *Credo* – polcainkon már talán méterben is számon tartható – folyamának forrása is a kétezer éve az evangélium hangjára válaszoló, a minden istentiszteleten megvallott hit: a Krédó. Azzal, hogy a szerkesztőbizottság tagjai nevüket adták a lap címéhez, hitvallást tettek. Az általuk javasolt, jóváhagyott és megszerkesztett tanulmányokkal azonban a szakmájukat képviselik. Megszólítanak és megszólálnak. Hogy megtaláltassék, aki elveszett.

Fabiny Tibor

Fabiny Tibor angol szakos irodalomtörténész, teológus a Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetének igazgatója, tanszékvezető egyetemi tanár. Tanít az Eperjesi Egyetemen is. Korábbi munkahelyei a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem voltak. Az 1993 óta működő Hermeneutikai Kutatóközpont vezetője, a Magyarországi Luther Szövetség elnöke, a *Hermeneutikai Füzetek*, a *Magyar Luther Könyvek és Füzetek* sorozatszerkesztője. Evangélikus teológiát végzett. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen habilitált 2003-ban. Angliában, az Egyesült Államokban és Belgiumban kutatót, könyvei jelennek meg két évtizede a Biblia értelmezéséről, az irodalom és a teológia kapcsolatáról, Shakespeare és Milton műveiről. Jelenleg az első angol bibliafordító, William Tyndale életművét kutatja. 2006 óta a Budai Egyházmegye felügyelője, s alkalmilag szolgál a budakeszi gyülekezetben.

„Krisztus közöttünk! Van és lesz!”

Fehér
Károly

Bizonyos ideig talán azért idéz az ember mástól, másoktól, hogy kitöltse a hiányos ismeret vagy a szükséges tapasztalat réseit. Egyikre sem szoktunk büszkékké lenni. A nagy igyekezet vissza is üthet. „Egyszer volt...”, Sopronban volt, hogy egy évfolyamtársunk – a felhasznált irodalom különben nyúl farknyi listáját növelendő – „Ebenda” professzortól is felhasznált tetemes mennyiségű idézetet.

De nemcsak kínunkban, hanem örömünkben is idézhetünk. Csodálatos tapasztalni, hogy egy gondolat a miénkké válhat. Bár nem bennünk fogant, új eszmélés szülőanyjává lehet. Lényegében a tanítványság titkáról van szó. A tanítványságról gyakran és szívesen beszélünk, de nehezen maradunk meg a taníthatóság állapotában.

Adventben az első tanítvány, Szűz Mária példája fénylik élénk. Régi mesterek barlangistállós képein nem ritka a felirat: „Aki szülte, imádtá.” Az imádat a taníthatóság állapotát is jelentette. Máriának nem egyetlenegyszer kellett a hihetetlen, megdöbbentő hírre rámondani a „legyen” igenjét. Egész élete abban telt el, hogy Fia kiigazító szavára vagy nehezen elfogadható magatartására megtanuljon igent mondani, egészen addig, míg elveszíti Fiát, hogy rátaláljon megváltó Istenére. Lukács evangélista nem csupán köteles tiszteletből, hanem a tények előtt meghajolva tudja ott Máriát a „mindenre megtanító” Szentlelket váró tanítványok közösségében. Pedig ő egyedül tudott olyan titkot, amit senki más, és élt át olyan csodát, amilyent rajta kívül senki sem. Kempis Tamás a *compunctió*val, a töredelemmel kapcsolatban inkább kívánta annak megélését, mintsem tudni a töredelem definícióját. Mária sem definíciókat tanult, hanem a Fiát tanulta, hogy rátaláljon Megváltójára.

Amikor az apostolok átveszik Mária titkát, és amikor Mária megéli a tanítványok formálódását Fia mellett, nem lopnak egymástól, hanem átélik a részesedést, a participációt csodáját. Mi mintha elfelejtettük volna ezt a lehetőségünket, személyesen is meg egyházként is. Túlságosan a sajátunkra hagyatkoztunk. Alig-alig törődünk azzal a gazdagsággal, amelyet a Krisztus-test egyház hite, élete, tapasztalata rejt, illetve kínál. Mennyire más mutat az Újtestamentum! Pál közvetlen kinyilatkoztatásban részesül, Krisztus mégis egy ismeretlenhez, Anániához utasítja. Pál szót fogad, és nem bánja meg. Ugyancsak Pál bátran nevezhetné hitbeli fiának Timóteust, mégis emlékezteti saját magát is meg Timóteust is nagyanyja és édesanyja hitére. A sort még sokáig lehetne folytatni. Egészen addig, amikor a magára maradt apostol szinte könyörögve kéri Timóteust, hogy jöjjön mielőbb, mert nem bírja egyedül. Bizonyára nem csupán fizikai segítségre gondol. Az apostol, a hitbeli apa rászorul a hitbeli fiú hitére, szeretetére. „Senki sem sziget, senki sem egész önmagában; mindenki a kontinens egy darabja, az egésznek része” – idézi Donne-t Thomas Merton *A csend szavában*.

A részesedés örömeivel kívántam élni és a részesedés készségére szeretnék bátorítani, amikor ortodox keresztény testvéreink liturgiájából idéztem cím gyanánt. Izgalmas a köszöntés és a rá adott válasz helye. „Szeressük egymást, hogy egyetértésben valljuk az Atyát és a Fiút és a Szentlelket, az egylényegű és oszthatatlan Háromságot.” Mielőtt a felhívás

„Máriának nem egyetlenegyszer kellett a hihetetlen, megdöbbentő hírre rámondani a „legyen” igenjét. Egész élete abban telt el, hogy Fia kiigazító szavára vagy nehezen elfogadható magatartására megtanuljon igent mondani, egészen addig, míg elveszíti Fiát, hogy rátaláljon megváltó Istenére.”

nyomán felcsendülne a Nicaenum, a szolgálattevők egymás felé hajolva és egymásnak felelve mondják: „Krisztus közöttünk!” – „Van és lesz!” Itt akár le is cövekelhetnénk, kérdőre vonva saját magunkat: hogyan is merészeljük szeretet és egyetértés lelki fogyatékosaként intonálni a *Credót*? De most hagyjuk a kérdés tuskéjét, hadd dolgozzék, még ha fájdalmat is okoz. A köszöntésre ügyeljünk. Ez maga is hitvallás: a ma és a holnap adventjét ünnepli. Krisztust, aki van és lesz. A logikánk szívesen keresné a *voltot* a *van* és a *lesz* előtt. De éppen az a csoda, hogy nem mögöttünk van, hanem közöttünk van és lesz. Nem képzeletben és képzeletből. Nem úgy, ahogyan mi akarnánk, hanem úgy, ahogy ő akarja: megszólal a prédikátor szájával, ha az evangéliumot mondja, és „átadatik”, azaz odaadja magát, részesít áldozattá lett teste és vére ajándékában. Luther ezt úgy mondja, hogy a *factum*ból *usus* lesz, azaz mindenkit a maga idejében utolér az egyszer s mindenkorra érvényes szeretetáldozat. Köztünk van! A ténynek örüljünk, és ne a „hogyan lehetséges mindez?” Máriát sem kímélő kérdésén gyötrődjünk, és kínozzuk magunkat és egymást. Köztünk van: ez a ma adventje.

„Ha az oltárnál megnyílnának a szemeink annyira, hogy a láthatatlant láthatnánk, akkor az Urat magát látnánk az oltáron állni, mennyei fényességgel körülragyogva, éppen olyan valóságosan, mint bárkit közülünk, de mégis olyan dicsőséggel teljesen, amilyennel senki sem bír közülünk, úgy, ahogyan megmutatta magát tanítványainak feltámadása után. Láthatnánk, ahogyan felemeli a kezét, hogy megáldja a kenyeret és a kelyhet. Láthatnánk, hogy ajándékai... ugyanabban a mennyei fényben kezdenek ragyogni, és ugyanazt a földöntúli életet közlik, mint ami őbenne volt. Egy vagyok vele, és vele élek titokzatos, eloldthatatlan belső egységben.” (GIERTZ 1960, 106–107. o.)

De Krisztus, a köztünk lévő még a hívőknek sem privatizálható! „Amikor az oltárnál térdelek, a vállam összeér a másik kommunikánséval. Lehet, hogy a nevét sem ismerem, mégis tudom, hogy egy közösséghez tartozunk, amely erősebb bármiféle vérségi köteléknél. Bensőségesebb bármiféle rokonságnál. Lehet, hogy itt a földön soha többé nem látjuk viszont egymást, de egykor ugyanannál a mennyei örömlakománál találkozunk... Még ha az apszis falai megtörik is ezt a kört, a közösség meszebbre ér. A falakon kívül nyugszanak a halottak, az Úr hűségesei... A tanúk fellegeként vesznek körül bennünket, bennük-velük kezdődik és folytatódik az oltárnál térdelők kicsiny köre. Kitágul, belenyúlik az örökkévalóságba, visszahajol elmúlt évszázadokba, és térben is átöleli az egész világot. Váll váll mellett, fej fej mellett, egykori hívó elődeink, Isten emberei, középkori szentek, dicsőséggel koronázott mártírok, és végül, ahol a kör összeér, az Úr maga és apostolai. Ez a *communio sanctorum*, Krisztus kegyelmes uralma, szentjeinek közössége. Ebben a testvériségben az én falum templomának oltára összeér a mennyei nagy vacsora asztalával.” (GIERTZ 1960, 105–106. o.)

„Krisztus közöttünk! – Van és lesz!” Kölcsönöztem és részesedtem. Nem loptam, hanem kaptam. Ismerkedtem a szomszédban, és közben a magunkéra találtam. Nem a magaméra, hanem a magunkéra. Miért kellene hátat fordítanunk egymásnak, ha egyszer összeér a vállunk?

Felhasznált irodalom

GIERTZ, Bo 1960. *Kristi Kyrka*. SKDB, Stockholm. Magyarul: *Házát kösziklára építette*. Ford. Ordass Lajos. Budapest, Magyar Luther Társaság, 1943. 2. kiad.: Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 1990.

Fehér Károly nyugalmazott evangélikus lelkész.

Kertész Eszter

Zsoltár az időről

az időt te adtad
mért fordul ellenem
miért lett ellenség
miért lett szűk verem
elhagy a hangom is
az arcom idegen
harctér lett a testem
kicsorbult fegyverem

azelőtt a csaták
rajtam kívül dúltak
leomlott a várfal
riadót se fújtak
bent rombol az idő
magát hiszi úrnak
nem készít örömet
a felkelő új nap

meghasonlás támadt
testem lelkem között
támogatásomra
van-e még eszközöd
hogyan belső szobámból
kiűzze a ködöt
láthassa a lélek
miben gyönyörködött

egyszer majd az időt
világnyi takarót
könnyen fellebbented
összehajtogatod
kövek repedését
kivirágoztatod
romok helyett győztes
lombjaid zúgatod

Exitus

(i. m. Kovács Imre)

mint elhagyott pad –
az elrugaszkodótól
billen a világ

Tékozló

A szárítón megnőnek a ruhák
és a polcokon a cipők –
köröztük valami idegenség,
mi soha nem volt azelőtt.

A cérnasapkák, tejszagú kisingek
eltűntek egy feneketlen zsákban.
Ajtók nyílnak és becsukódnak,
bár a fogason még több kabát van.

Közeledés-távolodás
kétpólusú erőterében
megsejtek abból valamit,
hogyan fut az atya elébem.

Fájjon

Igen, kell, hogy fájjon
születés, szakítás,
kell a gyász, a düh,
hogyan jöjjön, ami más.
Szakadjon a régi
magzatburok, kárpit,
hogyan elérjen a fény,
mi kívül világít.

Igen, kell, hogy fájjon
szakítás, születés,
ahogy a világnak
a kétség tépte rés,
ahogy az atyának
távolodó fia,
s a Másik, kit neki
kellett elhagynia.

Igen, kell, hogy fájjon,
születés, meghalás,
koponyát repesztő
feszítés, kínzás,
hogyan halld, amint apád
jöttödon felnevet,
s először kimondja
újszülött nevedet.

2010. október 29.

John Donne

Halálpárbaj

– *avagy vigasztalás a lélek számára a test halódó életével
és élő halálával szemben*

John Donne (1572–1631) leghíresebb s talán legtöbbször publikált igehirdetését feltehetően nem szükséges külön ajánlani az olvasónak. A monumentális szövegtest önmagában is megjeleníti a kora barokk prédikálást, szerkezete pedig jól mutatja, hogy milyen hiteli és elméleti alapokon virágzott fel a 17. század elején Angliában az igehirdetés.

Bevezetés

A magyar olvasók néhány éve már ízelítőt kaphattak a Harmat Kiadónál megjelent, *Délben alkonyul, délben virrad* című válogatás jóvoltából, amelyben Pásztor Péter mesteri fordításában öt prédikáció olvasható. Donne nevét azonban mindeddig minálunk sem az igehirdetései tették nevezetessé, hanem a költészete. Számos verse magyar fordításban is olvasható, bár legjelesebb költőinket, műfordítóinkat is csak bravúrral teljesíthető feladat elé állítja az a nyelvrobbanás, amely nemcsak Donne-t, hanem az egész 16–17. századi angol műveltséget jellemzi.

A katolikus családban született, majd anglikán hitre tért költő, aki érzéki szenvedéllyel átítatott verseiről, szatíráiról, elégiáiról, alkalmi költeményeiről híres és hírhedt, megtérése után ugyanilyen érzelmi és intellektuális hevülettel fordul a vallásos líra felé (ennek okán aztán az angol metafizikus költők közé számítják), ám pappá szentelése (1615), majd felesége halála (1617) után gyakorlatilag felhagy a versírással, és ismereteink szerint kizárólag a prédikálásnak él. 1621-től haláláig a londoni Szent Pál-székesegyház plébánosa, de udvari prédikátornak is tekinthető, hiszen előbb I. Jakab, majd I. Károly is szívesen hallgatja, noha Donne korában számos kiváló prédikátor tevékenykedett. Mintegy százhatvan monumentális igehirdetése maradt fenn. Jól jellemzi a kor verbalizmusát, hogy halála előtt ezekből csak hat jelent meg nyomtatásban, de fontosságukat mutatja, hogy 1640-től gyűjteményekben számos kiadást értek meg igehirdetései.

Első életrajzírója, Isaac Walton szerint a *Halálpárbaj* Donne utolsó prédikációja, amelyet pár héttel halála előtt, betegségéből kelve mondott el a király jelenlétében, a korra jellemző külsőségek között, saját halotti leplebe burkolózva. Más kellékei is voltak azonban az „angol Augustinusnak”, ahogy többen nevezték csodálói közül. A sokszor egy órát is meghaladó prédikációk nem lehettek unalmasak, sőt a kor homiletikai szabályai szerint éppen az igehirdetés végére marad az *usus*, a lelki haszon kifejtése és a hallgatóra való alkalmazása. A mértani pontossággal szerkesztett igehirdetés ez esetben egyetlen zsoltárversre épül – maga Donne is az épület metaforájával nyitja mondandóját. De nemcsak az arányok, az exegetikai és biblikateológiai mestermű számít itt. Donne átemeli az egész középkorvég halálkultuszát, átformálja azt, és utat nyit a barokk kegyesség szemlélődése felé. Így amit bemutat, egyszerre haláltánc, de harc is, amelynek győztese a halált halállal legyőző Megváltó – szó szerint „halálok párbaja” az igehirdetés címe.

A *Halálpárbaj* mégsem szokványosan fejeződik be. Bár Donne már az igehirdetés alcímében, majd a téma exponálásakor is megfogalmazza a „hasznot”, a vigasztalást, amely Krisztus győzelmén alapul, a prédikáció végét nem a feltámadásban teljesíti ki, mondandóját függőben hagyja, passióbetétjét, Krisztus szenvedésének bemutatását és alkalmazását csak a nagypénteki döntő óráig vezeti, majd ott a feltámadás várásába illeszti a hallgatót. Ám ezzel klasszikus módon kettőzi a vigasztalást, a hallgató (szemlélő) nemcsak Krisztus passióját járhatta végig, hanem a maga passiójában is tapasztalhatja a Megváltó jelenlétét.

Bogárdi Szabó István

Az igehirdetés

„És Istennél, az Úrnál van kimenetel a halálból.”¹ (Zsolt 68,20)

Alapjaik jóvoltából állnak az épületek, hordozzák és alátámasztják őket, és pillérek jóvoltából állnak, megtámasztják és körbeölelik őket, és gerendázatuk jóvoltából állnak, összekötik és egyesítik őket. Az alapok viselik el, hogy meg ne süllyedjenek, a pillérek viselik el, hogy el ne dőljenek, a gerendázat és a kötések viselik el, hogy szét ne omoljanak. Épülettestünk a zsoltárvers első felében van. Éspedig így: *a mi Istenünk a szabadításoknak Istene; ad salutes*, többes számban: szabadítások, így van az eredetiben: Isten az, aki lelki és testi szabadítást is ad nekünk. Viszont az épület alapja, pillérei, gerendázata mind a zsoltárvers másik részében, a textusunkban van, és a szavakat itt – *az Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból* – háromféleképpen fogják fel a magyarázók. Először is, az épület (Isten az, akinél kimenetel van a halálból) azon alapon áll, hogy *ez a mi Istenünk, az Úr minden szabadításnak Istene*. Tehát az ő hatalmában van, hogy kimenetelt és szabadulást adjon nekünk, még ha mi már a halál torkában és fogai közt vagyunk is, még ha ama örvény, a sír ajkai megnyíltak is reánk. Ebben a felfogásban tehát ez az *exitus mortis*, kijövetel a halálból: *liberatio a morte*, szabadulás a halálból, és ez a legnyilvánvalóbb és legáltalánosabb értelme ezeknek a szavaknak, és ezen alapul fordításunk is: *megszabadít a haláltól*. Másodszor aztán a pillérek, melyek megtámasztják és tagolják ezt az épületet (azt, hogy *minden szabadításnak Istene a mi Istenünk*), így emelkednek: *és Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból*, vagyis a halálunk elrendezése és módja, hogy miféle kimenettel és melyik ösvényen kell távoznunk a világból, legyen az várva várt vagy hirtelen, erőszakos vagy természetes, történjen érzékeink teljes birtokában vagy betegségtől összetörve és szétszórva, mindez sem vádat nem bizonyít, sem ítéletet nem eszközöl, mert bárhogy haljanak is, az Úr szemei előtt drága az ő kegyeseinek halála (Zsolt 116,15), és nála van a kijövetel a halálból, az ő kezében van, hogy miképpen távoznunk ebből az életből. Ebben az értelemben tehát ez az *exitus mortis*, halálból kijövetel: *deliberatio in morte*, szabadulás a halálban, nem úgy, hogy Isten megment minket a meghalástól, hanem úgy, hogy gondja lesz ránk halálunk óráján, hogy miféle legyen eltávozásunk. Ebben az értelemben és felfogásban az ige természetes kerete és összefüggése ad nekünk helytálló és sokatmondó eligazítást. És végül, ennek az épületnek (tehát hogy *Istenünk minden szabadításnak Istene*) a gerendázata és kötéseiben vannak: *ennél az Istennél, az Úrnál van kijövetel a haláltól*, vagyis ez az Isten, az Úr, aki egybekötötte és egyesítette a két természetet egyben, és aki, Isten lévén, a mi testünkben eljött a világunkba is, nem szabadíthatott meg minket másképp, nem mehetett ebből a világból másképp, nem térhetett vissza előbbi dicsőségébe másképp, mint halállal. És így ebben az értelemben, ez az *exitus mortis*, ez a kijövet a halálból: *liberatio per mortem*, szabadítás halál által, ennek az Istennek, a mi Urunknak, Jézus Krisztusnak a halála által. Így fogja fel Szent Ágoston e szavakat, és

¹ Kecskeméthy István fordítása szerint.

sokan ama nagyszerű személyek is, akik követték őt. Mindhárom sorban tehát ezeket az igéket nézzük: először, hogy a hatalom Istene, a mindenható Atya kimenti szolgáit a halál torkából, aztán, hogy a kegyelem Istene, a dicsőséges Fiú megment minket azáltal, hogy magára veszi ezt a kimenetet a halálból, és aztán, hogy e kettő között a vigasztalás Istene, a Szentlélek kiment minket minden vigasztalanságból, ki áldott kóstolóval tudatja velünk, hogy akármiféle halállal is rendeltetett halnunk, hogy ez az *exitus mortis* mindazáltal *introitus in vitam*, ez a halálba való kimenet bemenet lesz az örök életre. Mármost e három megfigyelés: szabadulásunk *a morte, in morte, per mortem*, szabadulásunk a haláltól, halálban és halállal bőséggel betölti testünk épületében az alapok, a pillérek és a gerendázatok hivatalát, hogy ugyanis a mi Istenünk minden szabadításnak Istene, *mert ennél az Istennél, az Úrnál van kijövet a halálból*.

Először tehát lássuk, hogy ez az *exitus mortis: liberatio a mortis, Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból*, és ezért minden mi halálunkban és ez élet minden halalos nyomorúságában igazán jó kimenetelt remélhetünk tőle. Életünk minden szakaszában és útján megannyi átmenet van halálból halálba; már maga születésünk és bejövétünk ebbe az életbe *exitus a morte*, kijövet a halálból, mert anyánk méhében halottak vagyunk, hisz' nem tudjuk, hogy élünk, még annyira sem, mint mikor alszunk, és nincs számunkra szűkösebb sír vagy bűzősebb börtön, mint az anyaméh, ha túl soká időzünk benne, vagy elhalunk ott idő előtt. A sírban nem ölnek meg a férgek, mi tápláljuk, mi etetjük és aztán mi öljük meg a férgeket, kiket mi magunk termettünk. Az anyaméhben elhalt magzat az anyát öli meg, ki foganta őt, ezért gyilkos, igen, szülőgyilkos, még holtában is. És ha nem halunk meg a méhben, hogy elhaltként megölnénk őt, aki adta nekünk az első életet, a burjánzó életet, mégis halottak vagyunk, ahogy halottak Dávid bálványai. Az anyaméhben *van szemünk, de nem látunk, van fülünk, de nem hallunk* (Zsolt 115,5–6). Ott az anyaméhben a sötétség cselekedeteire vagyunk alkalmasak (Róm 13,12), mindvégig megfosztva a fénytől; ott az anyaméhben kegyetlenül szipolyozunk (Zsolt 74,20), mert vérrel táplálkozunk, átkozottak leszünk, még ha soha meg sem születünk is. Az anyaméhben való formáltatásunkról ezt mondja Dávid: *csodálatosan és félelmesen alkottál, és csodálatos előttem ez a tudás, magasságos, nem érthetem azt* (Zsolt 139,6), sőt az Úrtól lett ez, *csodálatos ez a mi szemeink előtt* (Zsolt 118,23); *ipse fecit nos*, ő alkotott minket (Zsolt 100,3), és nem magunk, sem szüleink. *Kezeid formáltak engem és készíténék engem egészen köröskörül* – mondja Jób –, *és mégis elfordulsz* (ahogy az eredetiben áll), *és megrontasz engem?! (Jób 10,8)* Legyek bár a legnagyobb alkotó mestermunkája (mert az ember mestermű), ha nem vagy többé velem, ha magamra hagysz, ahol alkottál, romlás következik. Az anyaméh, mely az életnek otthona, maga lesz a halál, ha Isten benne hagy minket. Amivel Isten gyakran fenyeget, hogy bezárja az anyaméhet, az nem az első bezáráskor nehéz és vigasztalan átok, hanem a második bezáráskor, tehát nem a meddőségre való bezáráskor, hanem a gyengeségre való bezáráskor, *mikor szülésig jutnak a fiak, de nincs erő a szüléshez*. (Ézs 37,3)

A nyomorúság diadala elesni a boldogság oly közeli reményétől. És ebben az indulatos átokban a próféta Isten leg-súlyosabb haragját fejezi ki: *Adj nekik, oh Uram! Mit adj? Adj nekik vetelő méhet!* (Hós 9,14) Tehát mihelyst emberek vagyunk (mihelyst lelket vettünk, elevenedtünk az anyaméhben), mi még nem mondhatjuk, de szüleinknek máris mondaniuk kell a nevünkben: *nyomorult ember, kicsoda szabadítja meg őt halálnak e testéből?! (Róm 7,24)* – ha nem volna szabadító. Bizonynal ő az, aki ezt mondotta Jeremiásnak: *mielőtt az anyaméhben megalkottalak, már ismertelek, és mielőtt az anyaméhből kijövel, megszenteltelek*. (Jer 1,15) Nem tudjuk biztosan, hogy volt-e bármiféle hajó vagy csónak, halászatra vagy utazásra való, mielőtt Isten elrendelte Nóénak a bárka meghatározott formáját (1Móz 6,14). A szó, amit a Szentlélek Mózes által itt a bárkára használ, mindenféle csónakra vonatkozik – thébah –, és ugyanezt a szót használja Mózes arra is, amelyben elrejtették őt, tehát anyja őt gyékénybárkába tette (2Móz 2,3). De azt biztosan tudjuk, hogy Éva mellett nem volt bába, mikor megszülte Káint, tehát helyesen mondhatta: *possedi virum a Domino*, nyertem férfiat az Úrtól (1Móz 4,1), teljesen, egészen az Úrtól; az Úr tett alkalmassá, hogy gyermeket foganjak, az Úr öntött meglevenítő lelket a magzatba, az Úr hozta a világra azt, amit ő maga elevenített meg; mindezek nélkül Éva csak azt mondhatta volna, hogy az én testem hullaház lett, és *Domini Domini sunt exitus mortis, Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból*.

De akkor ez az *exitus a mortis* nem egyéb, mint *introitus in mortem*, ez a kijövet, ez a szabadulás a halálból, az anyaméh halálából: bemenet, kiszabadulás egy másik halálba, ennek a világnak sokféle halálába; halotti lepel burkol anyánk méhében, mely fogantatásuktól velünk növekszik, és e halotti lepelbe csavarva lépünk be ebbe a világba, mert azért jövünk, hogy megkeressük sírunkat. És ahogy az elítélt rabot szabadon bocsátják, de csak hogy összekoldulhassa adósságát, úgy mikor az anyaméh szabadon bocsát minket, mi mégis úgy hozzá vagyunk kötve Hesztiá kötelékeivel,² ama pórázsal, hogy nem mehetünk onnan, de nem is maradhatunk ott; a születésben felsírva már temetésünk celebráljuk, mintha anyánk velünk vajúdva töltötte volna hatvan-hetven esztendőnket mind, és életkörünk, ím, kezdőpontján máris végére ért; keresztségért esdeklünk egy másik szentséggel, a könnyekével, és oly világba jövünk ki, mely sok időkre fennmarad, de mi nem maradunk meg. *In domo partis*, mondja Üdvözítőnk, a mennyekről szólva, *multae mansiones*: sokféle és maradandó hajlékok vannak (Jn 14,2). Ha tehát egy férfiú nem lakhat mártírnak hajlékában (nem ontotta vérét Krisztusért), lakhat a hitvalló hajlékában, ha kész volt Istent dicsőíteni vére hullása árán is. S ha egy asszony nem lakhat a szűz hajlékában (a házasság szent állapotát választotta), lakhat még a matróna hajlékában, ha gyermekeket szült és nevelt az Úrnak félelmében. *In domo partis, Atyámnak házában*, a mennyben sok hajlék van, de itt, itt a földön, az ember Fiának nem volt fejét hová lehajtania (Mt 8,20), mondja ő maga. *Nonne terram dedit filiis hominum?* (Zsolt 115,16) Hát miképpen adta Isten ezt a földet az emberek fiainak? Nekik adta a földet, hogy föld porából vétessenek, nekik adta a földet, hogy sírjuk és temetőhelyük legyen, hogy visszatérjenek és visszaporladjanak a földbe, de nem, hogy a birtokuk legyen. *Nincs itt maradandó városunk* (Zsid 13,14), sőt kunyhónk sincs maradandó, sőt személy, test sincs maradandó. Bármit is akar Szent Jeromos az izraeliták pusztai útja kapcsán a hajlék, *mansio* szóval fordítani (2Móz 17,1); a szó (az eredeti szó: *nasang*³) csakis vándorlást jelent, bujdoklást. Még Isten Izraelének sincsenek táborhelyei, csak vándorlásai, bujdokolásai ebben a világban. Mert milyen mértékkel mérte Jákób az ő életét a fáraónál? *Az én bujdosásom esztendeinek napja*. (1Móz 47,9) És bár az apostol nem mondja, hogy *morimur*, hogy míg testben vagyunk, halottak vagyunk, azt azonban mondja: *peregrinamur*, míg e testben vagyunk, bujdokolunk, és távol vagyunk az Úrtól (2Kor 5,6), tehát mondhatta volna: halottak vagyunk, mert ez az egész világ egyetemes temetőkert, közös sírhelyünk, és amit a legnagyobb személyek éltek és tettek, az sem egyéb, mint elföldelt tetemek rázkódása földrengéskor. Amit életnek nevezünk: *hebdomada mortium*, héthalál, életünk hét napja, hét szakasza, mit meghalással töltünk, hétszeres meghalással; és aztán ott a vég. Születésünk áthal a gyermekségre, és gyermekségünk áthal az ifjúságba, és az ifjúság meg a többi áthal a vénkorba, és meghal a vénkor is, bevégezve mind. És egyik sem úgy támad, sem az ifjúság a gyermekségből, sem a vénkor az ifjúságból, ahogy a megholt főnixmadár hamvából új főnixmadár kél, hanem ahogy a dögéből darázs vagy kígyó, vagy trágyából csúszómászó. Ifjúságunk rosszabb, mint gyermekségünk, és vénkorunk rosszabb, mint ifjúságunk. Ifjúságunk éhes és szomjas a bűnre mind,

² *Cords of Hestae* – a későbbi kiadások némelyike javítja: *cords of flesh*. Lehetséges azonban, hogy *Hesztiára*, a mitológiai szűz istennőre utal, akinek oltárán a szent tűz nem alszik ki, mert mintegy köldökszinórral (*umbilical cord*) van összekötve a Föld szívében izzó lávával. De ő maga sem hagyhatta el sosem az általa őrzött tüzet („nem mehet onnan, nem maradhat ott”). Az örök láng őrzőjét illette az első és az utolsó áldozat. Cicero szerint (*De Natura Deorum* 2.27) Hesztiá (Vesta) minden belső, bensőséges dolog őrzője. Platón a ἑστία szót az *usziára* (lényegre) vezeti vissza (*hesztia* – *esszia* – *uszia* – *esztin*): „a dolgok lényege az egyik forma szerint Hesztiának nevezhető” (*Kratülosz*, 401). Ugyanitt Szókratész és Hemogenész így elemzi a *szóma* (test) és a *széma* (jel), vagyis a test és a lélek viszonyát – a test a lélek börtöne, sírköve, a test a lét jele.

³ *Nasang* – értelmezhetetlen átírás, a nasza נסא héber igére utal – jelentése: ’elindulni’, ’kimenni’, ’(ki)vándorolni’. A hivatkozott bibliai szakasz kezdődik ezzel a szóval: „és elindula Izráel fiainak egész gyülekezete” (2Móz 17,1). Donne érvelése a nasza ige derivátumára vonatkozik, amelyet a Septuaginta κατὰ παρεμβολήν-nek fordít (παρεμβολή – utazó tábor, katonai tábor, erősség), feltehetően ezt vette figyelembe Jeromos a Vulgátában: *per mansionem*. Viszont Károli: „útjuk rendje szerint”, illetve King James Version: „after their journeys”, Luther: „Ihre Tagereisen”.

amit a gyermekségünk nem ismert; vénkorunk pedig bánkódik és dühöng, hogy nem követheti el a bűnöket, miket ifjúságunk megtett; és mellette, mindegyre annyi halál, vagyis annyi halálos nyomorúság kíséri ennek az életnek minden feltételét és minden szakaszát, hogy maga a halál már megkönnyebbülés azoknak, akik ezeket szenvedik. Éppen ebben az értelemben kívánja Jób, hogy Isten bárcsak ne adott volna neki kijövetelt az első halálból, az anyaméhből: *Miért is hoztál ki engem anyámnak méhéből? Vajha meghaltam volna, és szem nem látott volna engem! Lettem volna, mintha nem is voltam volna.* (Jób 10,18–19a)

S nemcsak a türelmetlen izraeliták zúgolódtak (*bár megholtunk volna az Úr keze által Égyiptom földén; 2Móz 16,3*), hanem maga Illés is, mikor Jézabel elől menekült, és vigyázván életére, ahogy a textus mondja, leült egy fenyőfa alá, és azt kívánta, hogy bár halna meg, és azt mondta: *Elég! Most, óh Uram, vedd el az én lelkemet!* (1Kir 19,4) Így igazolja Jónás türelmetlenségét, sőt haragját Istennel szemben: *Most azért, Uram, vedd el, kérlek, az én lelkemet éntőlem, mert jobb meghalnom, mintsem élnem!* (Jón 4,3)

És amikor Isten megkérdi őt: *Avagy méltán haragszol-é?* – azt feleli: *Méltán haragszom, mindhalálig!* Halálnál is mennyivel rosszabb halál ez az élet, amelyet ilyen jó emberek ennyire gyakran cserélnének halálra! De ha esetem olyan volna, mint Szent Pál esete, *quotidie morior*, naponként halál révén állnék (1Kor 15,31), mert valami halálnál nehezebb hull rám naponként; ha esetem a Dávid esete volna, *tota die morificamur*, gyilkolnak minket minden napon (Zsolt 44,23), mert nemcsak mindennap, hanem a napnak minden óráján valami halálnál nehezebb hull rám; s bár legyen rám is igaz: *conceptus in peccatis* (Zsolt 51,7), vétekben formáltattam és bűnben fogant anyám (már akkor haltam egy halált); bár legyen rám is igaz, *natus filius irae*, természet szerint haragnak fia vagyok (Ef 2,3), mert nemcsak bűn gyermekeként születtem, hanem harag gyermekeként is, Isten bűn elleni haragja gyermekeként, mely súlyosabb, mint a halál, akkor is: *Domini Domini sunt exitus mortis, az Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból*; és Jób után, József után, Jeremiás és Dániel után én nem kételkedhetem a szabadításban. És ha más szabadulás nem segít tovább dicsőségéhez és javamhoz, mégis nála a halálnak kulcsai (Jel 1,8), és ő kiengedhet engem azon az ajtón, vagyis megszabadíthat e világ sokféle halálából, *omni die* és *tota die*, minden napnak halálából és minden órának halálából, ama egy halál révén, a test és lélek végső feloszlásával, mindennek vége által.

De akkor ez mindennek vége? A testnek és léleknek feloszlása ez az utolsó halál, amit a test el fog szenvedni? (A lelki halálról most még nem szólnak.) Nem. Bár ez *exitus a morte* lesz: *de introitus in mortem*; bár kijövetel lesz e világ sokféle halálából, ám bemenet lesz a romlás és rothadás halálába, a férgek és a porladás halálába, a sírba hullás és sírból kiszóratás halálába, melyben minden halott ember újra meghal. Krisztus különös kiváltsága volt, hogy ne halja meg ezt a halált, hogy ne lásson romlást. Mi adta neki ezt a kiváltságot? Nem az Arimátiai József kenetei és fűszerszámai, melyek ugyan a szükségesnél is hosszabb időre megóvhatták volna testét a romlástól és porladástól, három napnál is tovább, de ez nem lett volna elegendő mindörökre. Mi őrizte meg őt? Az eredendő bűntől való mentessége és szabadsága őrizte romlástól és porladástól? Igaz, hogy az eredendő bűn hozta ránk ezt a romlást és porladást; ha nem vétkeztünk volna Ádámban, nem kellene a *halandónak halhatatlanba öltöznie*, ahogy az apostol mondja, és a *romlandónak romolhatatlanba öltöznie* (1Kor 15,42), de mi ebből a világból mindenféle halandóság és romlandóság nélkül megyünk át a másik világba. De mivel Krisztus magára vette a bűnt, amely miatt halandóvá is lett, romlást és porladást is látnia kellett volna a bűn miatt, még

Isaac Oliver: John Donne, 1616

ha eredendő bűn nem is volt benne; akkor mi őrizte meg őt? Vajon a két természetnek, az Istennek és embernek személyi egysége őrizte meg romlástól és porladástól? Igen, ez volt a legerősebb balszam, az isteni természettel való megbalszamosztatás, az örökkévalósággal való megbalszamosztatás, amely képes volt megőrizni őt romlástól és porladástól mindörökké. És ő így balszamosztatott meg, magával az isteni természettel, testében és lelkében is; mert az istenség, az isteni természet nem távozott el, hanem a sírban is egyesülve maradt halott testével; mégis, dacára e hatalmas bebalszamosztatásnak, dacára a két természet személyi egységének, látjuk, Krisztus meghalt; és dacára minden egységnek, mi Istenné és emberré tette őt, mert nem emberré lett (mert a test és lélek egysége adja az embert, és akinek testét és lelkét elválasztja a halál, míg ez állapot tart, voltaképpen nem ember). És ezért ahogy őbenne a test és a lélek felbomlása nem a személyi egység felbomlása volt, úgy semmi sem kényszerít, hogy azt mondjuk: holott Krisztus romlást és porladást látott a sírban, ez nem a személyi egység felbomlása volt, mert az isteni természet és az istenség együtt maradt Krisztus testének minden elemével és alapjával, valamint személyének két alkatelemével, testével és lelkével is. E romolhatatlanság tehát nem József keneteiben és fűszerszámaiban volt, nem is Krisztus ártatlanságában, eredendő büntől való mentességében, és nem is a személyi egységben volt (illetve nem szükséges azt mondani, hogy abban volt). Hanem testének ez a romolhatatlansága legnyilvánvalóbban ebben van: *non dabis*, te nem engeded, hogy a te szented rothadást lásson (Zsolt 16,10); nem kutatunk tovább okokért és magyarázatokért a vallás titkaiban, hanem Isten akaratára és tetszésére nézünk; Krisztus maga is korlátozta kérdéseit: *ita est*, igen, Atyám, mert így volt kedves teelőtted (Mt 11,26). Krisztus teste azért nem látott romlást tehát, mert Isten úgy rendelte, hogy nem láthat. Az alázatos lélek (és csak az alázatos lélek a vallásos lélek) Isten céljaira bízta magát, és Isten rendelkezéseire, melyeket ő kihirdetett és kinyilatkoztatott, s ezeket nem magunkban költöttük és képzeleltük, gondoltuk valami lehetőség, valami eshetőség alapján; így ezt Péter hozza előnként jeruzsálemi prédikációjában, és Pál is Antióchiában (ApCsel 2,31; 23,35). Ők nemcsak azért prédikálják, hogy Krisztus úgy támadott fel, hogy nem látott romlást, mert Isten elrendelte ezt, hanem mert ki is nyilvánította ezt a rendelkezését prófétái által; éppen ezért idézi Pál apostol számos alkalommal a második zsoltárt e rendelkezésre nézve, és ezért idézi mind Szent Péter, mind Szent Pál a tizenhatodik zsoltárt e helyen; mert mikor Isten kihirdeti rendelkezését és szándékát a prófétáinak határozott igében, vagy mikor e rendelkezést végbemenetelében hirdeti ki, akkor a mienkké teszi azt, akkor megnyilvánítja előttünk. És ezért, mivel vallásunk titkai nem az elménk tárgyai, hanem hit által Isten rendelkezésén és szándékán nyugszunk (igen, óh, Istenem, mivel ez a te akaratod, így kell lennie), Isten rendelkezéseit mindig kinyilatkoztatásukban kell figyelembe vennünk. Ami kinyilatkoztatás, az mind Isten igéjében van, vagy a rendelkezés végrehajtásában; és amikor e kettő egybefut és találkozik, az a lehető legerősebb bizonyíték: ezért amikor felismerem a lelki fiúságnak és örökbefogadásnak azokat a jegyeit, melyeket Isten igéje közölt velem, amikor felismerem, hogy irántam való jó szándéka valósul meg, minthogy valóban abban az engedelmségben és azon feltételek között élek, melyek a lelki fiúságnak és örökbefogadásnak bizonyítékai; akkor, amennyiben látom e jegyeket, és úgy is élek, bizony vigasztalhatom magamat szent bizonyossággal és örökbefogadtatásom derűs megingathatatlanságával. Krisztus eltökélt ebben, Isten szándéka nyilvánvaló volt számára; Szent Péter és Szent Pál eltökéltek Isten szándékának e kétféle ismeretében, Isten igéjében, mielőtt az idők teljességében rendelkezése végre nem hajtatott. Ezelőtt próféták jövendölték, és most megvalósult, mondják, Krisztus, ki nem látott romlást, feltámadott.

Íme, ez Krisztus különös kiváltsága, hogy teste nem láthat romlást, és ez második eljöttékkor, mikor ítéletre jön, kiterjed mindazokra, kik akkor élni fognak; testük nem lát romlást, mert, ahogy az apostol mondja, és mint titkot, mint misztériumot mondja: *ímé, titkot mondok néktek, mindnyájan nem aluszunk el* (vagyis nem maradunk a halál állapotában a sírban), *de mindannyian elváltozunk egy szempillantásban* (1Kor 15,51), felbomlunk, és ugyanebben a pillanatban újraegyesülünk, a lélek és a test újra egybekötetik, és hogy bizonyosan lesz halál és bizonyosan lesz feltámadás, de nem lesz romlásban szunnyadás; de nekünk, akik most meghalunk és holtan szunnyadunk, nekünk mind el kell szenvednünk ezt a posztumusz halált, ezt a halál utáni halált, sőt, ezt az eltemetetés utáni halált, e felbomlás utáni

felbomlást, a romlás és rothadás, a bomlás és porladás halálát, a sírban oszlás és a sírból kiszóratás halálát, amikor Jóbbal együtt azt kell mondaniuk a testeknek, kik királyi szülők gyermekei voltak, és szülei voltak királyi gyermekeknek: *a sírnak mondom: te vagy az én atyám; a férgeknek pedig: ti vagytok az én anyám és néném.* (Jób 17,14) Siralmas rejtély, mikor ugyanaz a férge az anyám, a nővérem és én magam! Siralmas vérfertőzés, mikor házasságra kell lépnem anyámmal és nővéremmel, és apjává és anyjává kell lennem saját anyámnak és nővéremnek, nemzenem és szülnöm kell ama férget, ki maga e nyomorult ínség; mikor szám megtelik porral, és *a férge tápláléka, édes tápláléka* leszek (Jób 24,20); mikor a becsvágyó nem vehet elégtételt, ha az élők legszegényebbike tapod rajta, és a legszegényebb sem vehet elégtételt azzal, hogy fejedelmekkel lett egyenlővé, mert egyenlők lesznek ugyan, de porként. *Ez meghal az ő teljes boldogságában, egészen meglegedetten és nyugodtan; (...) amaz elkéseredett lélekkel hal meg, mert nem élhetett a jóval. Együtt feküsznek a porban, és férge lepi őket.* (Jób 21,23.25–26) Jóbnál és Ézsaiásnál (Ézs 14,11) ellepi és takarja őket: *fekvő ágyad férgek, és takaró lepled pondrók.* Ezek a gyékényfonatok és szőnyegek az emberek fiainak legnagyobbjai alatt és ez a pompa és baldachin fölöttük. Még ama testek is, mik a *Szentlélek templomai* voltak (1Kor 3,16), elérkeznek a kövek e széthordatásához (Préd 3,5), az omláshoz, a törmelékhez, a porhoz; még Isten Izraelére, magára Jákóbra sincs más szó, más megnevezés, csak ez: *vermis Jacob*, férgecske Jákób (Ézs 44,14). E poszthumusz halál, a temetés utáni halál igaz meggondolása tehát, hogy miután Isten (nála a kijövetel a halálból) kiszabadított engem az anyaméh halálából, a világba behozván engem, és miután kiszabadított engem a világ sokféle halálából, sírba terítván engem, nekem újra meg kell halnom e test porladásában és e por szétszóratásában. Hogy a királynak, ki éltében sok népre kiterjesztette hatalmát, porában kell hevernie az ólomkoporsó sarkában, míg csak el nem porlad az ólomlemez; és hogy a magánzó és visszavonult embernek, ki mindig csak a magamagáéra gondolt, és sosem lépett fel nyíltan, síri porában közszemlére kell kerülnie, és hogy (mert ilyen a sír körforgása) össze kell keverednie minden út és minden trágyadomb porával, és el fogja nyelni minden pocsolya és tócsa – ez a legdicstelenebb és legszörnyűbb meggyalázás, ez az ember leghalálosabb és legönkényesebb kismizmizése, hát ezt kell tekintetbe vennünk. Isten igen magasra emeli hatalmának kinyilvánítását, amikor Ezékiel prófétát száraz csontokkal teli völgybe viszi, és azt mondja: *embernek fia! vajjon megélednek-e ezek a tetemek?* – mintha lehetetlen lett volna, és mégis megéledtek; *az Úr adott reájuk inakat, és hozott reájuk húst, és bőrrel beborította őket, és adott beléjük lelket, és megéledtek.* (Ez 37,1–11) De ott csontok voltak, ott volt valami látható, mely felől lehetett kérdezni: megélednek-e? De a porladásnak és a por szétszóratásának e halálában nem látunk semmit, amiről mondhatnánk, hogy az emberé. Ha azt kérdezzük: megéledhet-e ez a por? Semmi esély rá; ez már pusztán föld pora, mely nem élt soha, és nem is fog. Ez lehet ama ember férgeének pora, mely valóban élt, de többé nem fog. Ez lehet egy másik ember pora, kinek nincs köze ahhoz, akit kérdeztünk. A porladásnak és szétszóratásnak ez a halála, a természetes ész szerint, minden halál közt a legvisszavonhatóbb; és mégis: *Domini Domini sunt exitus mortis, Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból;* és egybegyűjtván e port ugyanazon testbe, és megőrizvén ugyanazon testet ugyanazon lélekkel, boldog és dicső feltámadásban oly szabadulást ad nekem ebből a halálból, mely sosem visz engem semmi más halálba, hanem életet ad nekem, mely élet addig él, míg maga az Élet Ura.

Láttuk hát, hogy ez volna az igék *(Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból)* első értelme; láttuk, hogy bár az anyaméhből a sírig és magába a sírba megyünk halálról halálra, mégis, ahogy Dániel mondja, az Úr, a mi Istenünk ki tud minket szabadítani, és ki fog szabadítani minket (Dán 3,17).

Most hát továbbmegyünk ezen igék *(Istennél, az Úrnál van kijövetel a halálból)* második alkalmazásához;

„...mihelyst emberek vagyunk (mihelyst lelket vettünk, elevenedtünk az anyaméhben), mi még nem mondhatjuk, de szüleinknek máris mondaniuk kell a nevünkben: *nyomorult ember, kicsoda szabadítja meg őt halálnak e testéből?! (Róm 7,24) – ha nem volna szabadító.*”

hogy ugyanis Istenre és nem emberre tartozik, hogy ítéljen fölöttünk halálunkkor, és hogy Istenre kell hagynunk az ebből következő eljárást.

A tüneteket, melyekre felfigyelnek, és az előjeleket, melyekből a beteg halálára vagy gyógyulására következtetnek, az orvosok tudományuk alapján és törvényei szerint vizsgálják és közlik, de olyan törvényünk és tudományunk nincs, hogy előjelezzük a lelki halált, és kárhoztatást mondjunk a haldokló embernél látott tünetek alapján; gyakorta csak épp annyit látunk, hogy sajnálkozunk, de nem eleget, hogy kétségbe essünk; mindkét mód csatkozhatunk: vigasztaljuk magunkat egy barát halálakor, ha azt mondják, úgy ment el, mint egy bárány, vonakodás nélkül; Isten azonban tudja, hogy ezt veszedelmes tompaság és közöny, állapota iránti érzéketlenség kísérhette. Áldott Üdvözítőnk a halállal tusakodva szenvedett, és *lelkében mindhalálíg szomorúsággal* (Mk 15,34), és vérverejtékes testi agóniával, és Istennek tett szemrehányásokkal és

felkiáltásokkal a kereszten. Egy kegyes ember mondotta a halálos ágyán vagy inkább halálos gyékényén⁴ (remete volt): *septuaginta annos Domino servivisti, et mori times?*⁵ Csaknem hetven évig szolgáltál a jó gazdának, és mégis vonakodsz elébe menni? Hilarion mégis vonakodott. Barlám kegyes ember volt (szintúgy remete), ő mondta halála napján: *cogita te hodie caepisse servire Domino, et hodie finituum*, tekintsd ezt a napot úgy, hogy ma álltál az Úr szolgálatába, hogy mostantól mindvégig keresztyéniséggel és szüntelen halállal dicsőítsd meg őt, és ha első napod egyben az utolsó is, mily hamar megkapod jutalmadat! Barlám mégis beérte volna azzal is, ha maradhat tovább. Ne vonj le rossz következtetést, ha valaki vonakodik meghalni, mert Isten kegyelme azonnal, egy szempillantásban érvényre jut, és ezt sokszor nem érzékeli kívülálló, sőt senki más, csak a távozó fél. És hogy az erőszakos halál a gonosztevőket szokta sújtani, ezt a rossz következtetést maga Krisztus tiltotta meg nekünk saját halálával; mert az ő halála ezt a benyomást keltette; úgy tekintettek rá, úgy ítélték el, mint gonosztevőt, és nem kétséges, hogy sokan, akik összefogtak, hogy megöljék, annak tartották őt. Jó emberek váratlan halálára kevés példát hozhatunk a Szentírásból, mert a harci halált nem nevezhetjük váratlan halálnak; de Isten nem példákkal, hanem törvényekkel kormányoz, ezért tehát ne vonj le rossz következtetést váratlan halálból vagy hirtelen halálból, akkor sem, ha gyáva szavak vagy Isten

Ismeretlen festő: John Donne. 1595 körül

kegyelme iránti bizalmatlanság társult hozzá. Úgy marad a fa, ahogy eldől, ez igaz (Préd 11,3); de nem az utolsó csapás dönti le a fát, s nem az utolsó szó vagy zihálás minősíti a lelket. S ha könyörgünk is békességes életért erőszakos halál ellen, időért a megtérésre váratlan halál ellen, és józan, derűs bizonyossággért gyáva és riadt halál ellen, mégse vonjunk le rossz következtetést mások ilyenén való halálából; *Domini Domini sunt exitus mortis, Istennél, az Úrnál van a kijövet a halálból*. És ő elfogadta Sámson, aki úgy ment ki e világból (netalán készakarva, netalán hagyva magát pusztulni azokkal együtt, kiket megölt), hogy az aligha volt egykönnyen magyarázható. Mégis, a Szentlélek arra indította Szent Pált, hogy dicsérje Sámson (Zsid 11,32) a hit hősei között,⁶ s így dicséri őt az egész egyház. Döntő napunk nem a halálunk napja, hanem egész életünk folyása. Köszönöm annak, aki imádkozik értem, ha kondul a harang,⁷ de még inkább köszönöm annak,

⁴ Dead bed – dead turf – vö. Szent Jeromos: *Szent Hilarion élete*.

⁵ Szó szerint: hetven évig az Úrnak szolgáltál, és félsz meghalni?

⁶ Szó szerint: in his great catalogue – a hit hőseinek felsorolása utal a Zsidókhoz írt levél 11. részére.

⁷ Vö. Donne: *Devotions upon Emergent Occasions* (1623), Meditation 17.

aki hitre oktat engem, vagy prédikál nekem, vagy tanít, hogyan éljek. *Fac hoc et vive*, ez az én biztonságom, az Úr szája szólta, ezt cselekedd, és élni fogsz (Lk 10,28). Ám, noha cselekszem, mégis meghalok, meghalom a testi, természeti halált. De Isten sosem említi a halált, mintha egyáltalán nem venné figyelembe ezt a halált, a testi, természetes halált. Isten nem mondja, élj jól, és jól fogsz meghalni, tehát könnyű, csendes halállal; hanem: élj jól itt, és élni fogsz örökké. Ahogy egy mondat első része jól illeszkedik a végéhez, és nem számít és nem érdekes a közbevetés, mely e kettő között áll, éppúgy áramlik át az itteni jó élet az örök életbe, tekintet nélkül arra, hogy miféle halállal halunk. És hogy börtönöm ajtaját olajozott kulcs nyitja meg (szelíd és készítő betegség által), vagy az ajtót erőszakos halál szakítja be, vagy az ajtót dühödöt és örvengő láz égeti fel, ajtó mindenképp nyílik nekem a mennybe, mert az Úrtól van az én életemnek ügye, és az *Úrnál van kijövetel a halálból*. Nem vesszük tovább ez igék – *Istennél, az Úrnál van a halálból szabadulás* – második értelmét, miszerint ez a kimenetel a halálból: *liberatio in morte* (szabadítás a halálban), hogy bármi gyötrelmet szenvedjen a test a halál óráján, Isten gondoskodik a lélek biztonságáról. Hanem áttérünk a harmadik részre, az utolsó részre, miszerint ez a halálból való kimenetel: *liberatio per mortem*, szabadulás másnak a halála által.

Sufferentiam Job audiisti, et vidisti finem Domini, mondja Szent Jakab (Jak 5,11), *Jóbnak türesét hallottátok*, mondja, míg minden kötelességeket megtettétek (Lk 17,10), mert minden emberben, minden szerencsétlen, nyomorult emberben egy Jób beszél. Most: *lássátok az Úr végét*, mondja az apostol, vagyis a sorsát, ami nem az a vég, melyet az Úr magára vállalt (üdvösségünkre), s nem az a vég, melyet nekünk szán (hogy őhöz hasonlókká legyünk), hanem lássátok az Úr sorsát, mondja, melyet maga az Úr halt, a halált, a kínos és szegyenletes halált. De miért halt meg? És miért így halt meg? *Quia Domini Domini sunt exitus mortis* (ahogy Szent Ágoston értelmezi az igét, s válaszol a kérdésre),⁸ mert ennél az Istennél, *a mi Urunknál volt a kijövetel a szabadulás. Quid apertius diceretur?* – mondja, mi volna világosabb, nyilvánvalóbb, mint az igéknek ez az értelme. A Zsoltárvers első részében ez áll: ő, aki a mi Istenünk, ő a *szabadítás Istene; Deus salvos faciendi*, miként Ágoston olvassa: Isten, kinek meg kell szabadítania minket. S ki lehet ő, kérdi, ha nem Jézus? Hisz ezért adatott neki ama név (ApCsel 4,12), mert neki kellett megmentenie minket. És ennél a Jézusnál, mondja, ennél a Szabadítónál (Mt 1,21) van *a kijövetel a halálból; nec oportuit eum de hac alios exitus habere quam mortis*; mivel halandó természetünkben lépett ebbe az életbe, nem távozhat másképp ebből az életből, csak halál által. *Ideo dictum*, folytatja, ezért mondják, hogy *Istennél, az Úrnál volt kijövetel a halálból, ut ostenderetur moriendo nos salvos facturum*, hogy megláttassék: ily módon, halállal kellett megszabadítania minket. Továbbá ebből a textusból bizonyítja Szent Izidor, hogy Krisztus valósággal ember (amit a tévelygők épp annyi szektája tagadott, mint ahány azt, hogy valósággal Isten), mert neki, noha ő *Dominus Dominus* (miként a textus kettőzi), Isten és Úr, s noha nála, az *Istennél, az Úrnál volt kijövetel a halálból; oportuit eum pati*, több nem mondható, mint amit Krisztus mondott magáról: *ezeket kellett a Krisztusnak szenvednie* (Lk 24,26), nem volt más útja, csak a halál. Így hát a prédikációk ezen részének passióprédikációnak kell lennie, mert az ő egész élete szakadatlan szenvedés volt, legyen hát egész nagybőjtünk⁹ szakadatlan nagypéntekké. Krisztus szenvedéstele élete nem vett el semmit halála kínjaiból, nem viselt ekkor kevesebbet, mert oly sokat viselt már annak előtte. S amit halála előtről mondanunk kell, nem csökkenti, sőt növeli az áhítatot mindaz iránt, amit szenvedéséről mondandók leszünk, ha eljön az ideje méltó magasztalásának. Krisztus attól még egy cseppel sem hullatott kevesebb vért a végén, hogy hullatott körülmételesekor is, attól még te sem fogsz majd kevesebbet sírni, hogy most sírtál. És ezért legyen elég számodra, hogy velem együtt megtekintsd, miképpen *volt kijövetel a halálból ennél az Istennél, az Úrnál*.

Hogy Isten, ez az Úr, az Életnek Ura meghalhatott: különös belátás; hogy a Vörös-tenger kiszáradhatott (Zsolt 106,9), hogy a Nap megállhatott az égen (Józs 10,12), hogy a hétszeresre fűtött kemence nem égetett meg (Dán 3),

⁸ Augustinus: *De Civitate Dei*, 17. könyv.

⁹ A prédikáció nagybőjtben hangzott el.

hogy az éhező oroszlánok nem téptek szét (Dán 6), ez különös, csodálatosan különös, ám felettébb csodálatos, hogy Isten *meghalhatott*; de hogy Isten meg is akart halni, az ennek is felmagasztalása. Sőt, efelett is való felmagasztalása, hogy Istennek meg kell halnia, halnia kell, és *non exitus* (mondja Szent Ágoston), Isten, az Úr nem szabadulása, csak a halál révén, és *oportuit pati* (mondja Krisztus), amit Krisztusnak szükséges volt szenvednie, azt el is kellett szenvednie; *Deus ultimo Deus*, mondja Dávid, Isten a bosszúállásnak Istene (Zsolt 94,1), nem hagyja bosszulatlanul, büntetlenül az embernek fiát. Hanem *Deus ultionum libere egit* (mondja itt az ige), a bosszúállás Istene szabadon cselekszik, megbünteti és megkíméli, akit csak akar. Hát nem kíméli meg önmagát? Nem. *Dilectio fortis ut mors*, erős a szeretet, mint a halál (Énekek 8,6); erősebb, ha felveszi a halált, mely ellen a természet tiltakozik. *Si possibile*, mondja Krisztus, ha lehetséges, múltjék el tőlem e pohár (Mt 26,39), mert szeretete, melyet igazolt már az Atyával szerzett közös végzése, nem tette lehetségessé. *Sok vizek el nem olthatják a szeretetet*. (Énekek 8,7) Sokat megpróbált Krisztus: szeretetből megkeresztelkedett, de szeretete nem ért véget ott; vér és víz egyesült szenvedésében, de ez nem vetett véget szeretetének; vért könnyezett, szemeit és pórusait vére árasztotta el, mikor megostorozták és tövissel koronázták (*mi Istenünknel, az Úrnál volt kijövetel a vérből*), és ezek meglettek, de ezek nem oltották ki szeretetét.

Nem akarta kímélni magát, sőt nem kímélhette magát. Semmi sem volt szabadabb, akartabb, önkéntesebb, mint Krisztus halála. Igen, *libere egit*, szabadon cselekedett, önként halt meg; de mégis, ha figyelembe vesszük a szövetséget, mely közte és az Atya közt kötöttet, *oportuit*, szükségesség kényszerítette; Krisztusnak mindezt el kellett szenvednie. Mikor keletkezett ez a kötelesség, *oportuit*, ez a szükségesség? Mit mondjunk hát, mikor kezdődött? Bizonyos, hogy a rendelkezés, mely szerint Krisztusnak mindezt el kellett szenvednie, örök rendelkezés volt, de volt előtte bármi, ami örökkévaló volt? Végtelen szeretet, örök szeretet; kérlek, vedd szívedre, és fontold meg komolyan: bárhogya is miféle szabadságot képzelhetünk el Krisztusban, hogy meghaljon vagy ne haljon meg; továbbá, a halálnak ez a szükségessége, ez a rendelkezés vajon éppoly örök, mint ez a szabadság; továbbá hogy mégis ennyire nem számított neki ez a szükségesség, ez a meghalás? Atyja csak kígyómarásnak nevezi (1Móz 3,15), hogy csak sarkának mardossa majd (a kígyó fogja mardosni sarkát), és mégis az volt a halála, amit a kígyónak kellett megtennie és végbevinnie. Ő maga keresztségnek nevezi, mintha így könnyebb lett volna neki. Keresztséggel kell nékem megkereszteltetnem, és igen szorongattatott, míglen az elvégeztetett (Lk 12,50), és mégis, ez a keresztség volt a halála. A Szentlélek örömmel nevezi (*az előtte levő örömmért keresztest szenvedett*),¹⁰ mely nem a szenvedésért járó jutalom öröme volt, hanem olyan öröm, mely gyötrelmei közepette is eltöltötte, és belőle fakadt; amikor Krisztus a kelyhét – *calicem* – pohárnak nevezi, s nem is hiába (*megihatjátok-e a pohárt, melyet én iszom?*),¹¹ nem gyűlölettel, nem megvetéssel szól róla. Valóban, pohár volt az, *salus mundo*, az egész világnak gyógyulására. És *quid retribuam*, kérdi Dávid, mivel fizessek az Úrnak? (Zsolt 116,12) Válaszolj Dáviddal: *accipiam calicem*, felemelem a szabadulásért való poharat; emeld hát a szabadulásnak poharát, az ő szenvedését, ha most nem is utánczására, de mindenképpen elmélkedésre. És tekintsd meg, hogy az Úr, aki Isten volt, mégis meghalt, meg akart halni, meg kellett halnia szabadulásunkért.

Hogy Mózes és Illés beszélgettek Krisztussal a színeváltozáskor, azt közli velünk mind Szent Máté, mind Szent Márk (Mt 17,3; Mk 9,4), de hogy miről beszélgettek, azt csak Szent Lukács; *dicebant excessum ejus*, mondja, *kimúlásáról, haláláról beszéltek, melyet Jeruzsálemben fog megteljesíteni*. (Lk 9,31) Az ige, mely textusunk igéje, az ő *exodusát*, *exitusát*, halál által való kimenetelét jelzi. Mózes, aki *exodusával* előábrázolta a mi Urunk ezen kimenetelét, és aki megjövendölte ebben a cselekvő próféciaiban – ez Izraelnek Egyiptomból való kijövele a Vörös-tengeren át –, hogy Krisztus saját vérének tengerén vezeti át az emberiséget; és Illés, akinek *exodusa* és világból való eltávozása Krisztus mennybemenetelének volt a képe; nem kétséges, nagy meglepéssel beszélgettek a mi áldott Urunkkal *de excessu*

¹⁰ Vö. Zsid 12,2.

¹¹ Vö. Mt 20,22.

ejus, mindezeknek végső betetőzéséről az ő halála által, melynek Jeruzsálemben kellett beteljesednie. Haláláról való elmélkedésünk legyen lágyabb, legyen érzelmesebb, mert arra tekint, ami már megtörtént. A régi rómaiaknál egyfajta riadtsággal és rémülettel bírt a halál neve; nem tudták nevén nevezni a halált, nem, még végrendelkezve sem; még akkor sem tudták azt mondani, *si mori contigerit*, hanem, *si quid humanitas contingat*, vagyis nem mondták: halálom esetén, hanem: ha azt hozza rám az emberi természet. Nekünk, akik naponta szólunk az Úr haláláról (*megfeszítették, meghala és eltemették*),¹² miért volna kellemetlen vagy keserű saját halálunk emlékezete vagy említése? Úgy van minálunk a mostani időkben, hogy a halál neve meg az Isten halála bőséggel hangzik, de csak káromló fogadkozásokban és utálatosságokban. Nyomorult emberek, kikről azt fogják mondani, hogy sosem mondták ki Jézus nevét, merthogy túl gyakran mondták ki a nevét, hallani fogják majd, mit mond Jézus: *nescivi vos*, sohasem ismertelek titeket (Mt 7,23), mert komáztak vele. Mózes és Illés csakis szent és örömteli érzülettel beszélgetett Krisztussal az ő haláláról, annak jótéményéről, melyben ők és az egész világ részesülni fognak. A vallásos beszélgetések nem fakadhatnak kíváncsiságból, mert épülésre valók. Továbbá, akkor beszélgettek Krisztussal az ő haláláról, amikor ő a dicsőség legmagasabb csúcán állott, mit valaha is megmutatott e világban – színéváltozásakor. Mi félünk szóba hozni e világ hatalmasainak a saját halálukat, inkább halhatatlanság és változhatatlanság hamis képzetét tápláljuk bennük. De: *bonum est nobis hic* (ahogy Szent Péter mondta akkor), jó nekünk itt lenni (Lk 9,33), itt, halála megtekintésénél, ezért állítsuk ide sátorunkat (áhítatunkat) ama lépésekhez, melyek által Isten, az Úr elvégezte kijöttét a halálból azon a napon.

Vedd a teljes napot, mely csüörtök azon órájától kezdve, mikor a páskabarányt vette, tart másnapig, addig az óráig, mikor meghalt.¹³ S vedd a mai napot áhítatodban úgy, mintha az a nap lenne, és tekintsd meg, mit tett ő, és emlékezz, mit tettél te. Mielőtt elrendelte és megünnepelte volna a szentséget (melyre a páskavacsora elköltése után került sor), alázatosságról adott példát, megmosta tanítványai lábát, még Péterét is, ki egy darabig ellenállt neki. A szent és áldott szentséghez készülve igyekeztél-e őszinte alázattal megbékülni az egész világgal, s még azokkal is, akik irtóznak attól, és elutasították engesztelődésedet? Ha így volt, és nem másképp, akkor őhozzá hasonlóan töltöttesd utolsó napjának ezt az első szakaszát. A szentség után az időt imádkozással, prédikálással, zoltározással töltötte éjszakáig; beláttad már, hogy a szentség méltó fogadása abból áll, hogy szentséges volta folytatódik, miként szentséges a reá való készüllet is? Ha igen, ebben is hasonlóvá tette magadat őhozzá; így töltötte idejét Krisztus éjszakáig. Éjjel kiment a kertbe imádkozni, és túlradva imádkozott, sok időt töltött imádkozással, mennyit is? Mivel szó szerint le van írva, hogy három egymást követő alkalommal imádkozott (Lk 22,41), és hogy első imádkozásából tanítványaihoz visszatérve, aludva találta őket, és ezt mondotta nekik: *egy óráig sem bírtatok vigyázni velem?* (Mt 26,40), úgy számítható, hogy három órát töltött imádkozással. Bátorkodlak költögetve kérdezni: hová mégy, és hogyan viseled magad, ha megnőtt a sötét, és beáll az éjszaka? Ha ez az idő azzal telt, hogy szent könyörgésben ajánlottad magad Istennek, és akaratodat alávetted az övének, akkor őhozzá hasonlóan töltöttesd azt. Akkor imádkozván tusakodott és vért verítékezett. Remélem, szoktál imádkozni; de nem a mindennapos, nem a szokványos imádság, hanem a könnyáradattal kísért imádság, mit áthat a készség, hogy szükség esetén véred ontod dicsőségéért, az ilyen imádság tesz őhozzá hasonlóvá. Éjféltajt egy csók jelére elfogták és megkötözték, nem vagy túlságosan is hasonló őhozzá ebben? Nem így van veled – csak éppen szó szerint, túlságosan is pontosan? –, hogy éjféltajt elfogott és megkötözött egy csók? Onnan bevitték Jeruzsálembe, előbb Annáshoz, aztán Kajafáshoz, és aztán (bármily későre járt) kihallgatták és ütlegették, és átadták a katonák őrizetére, akikől mindenféle gúnyt és erőszakot szenvedett, fejének eltakarását, arcának leköpését, káromló szavakat, körmönfont botütéseket, miket az evangélium említ; eközben pirkadni kezdett, s szólt a kakas, mi megbánásra hívta Pétert. Hogy töltöttesd ezt az egész

¹² Az Apostoli hitvallás (Hiszekegy) szavai.

¹³ Olvasandó hozzá mind a négy evangélium passiótörténete.

időt, mire emlékszel? Ha bármit tettél, mire Péter könnyei kellenek, és nem ontottad mégsem, hadd legyen én ama kakas: tedd meg most. Mestered (szolgái közt a legméltatlanabb által) most tekint reád: tedd meg most. Aztán reggel, amint megvirradt, a zsidók tanácsot tartottak a főpap udvarában, és megegyeztek az ellene szóló vádban, és elvitték Pilátushoz, hogy ítéljen fölötte; vádoltad-e magadat, mikor felébredtél ma reggel, és örültél-e akár hamis vádaknak is, hogy inkább mondják: amit tettél, bűn volt, noha nem volt az, mintsem hogy rád pirítsák és bizonyítsák azt, ami viszont bűn volt? Akkor óhózzá hasonlóan töltötted azt az órát. Pilátus nem talált ellene bizonyítékot, ezért hogy lerázza magáról az ügyet, és hogy hízelegjen Heródesnek, Galilea tetrarchájának, aki akkor Jeruzsálemben tartózkodott (s mivel Krisztus galileai lévén Heródes bíraskodása alá tartozott), átküldte őt Pilátus Heródeshez, azzal, hogy inkább bolond, mintsem gonosztevő; Heródes visszavítette őt őrizet alatt (gúnyból) Pilátushoz, hogy járjon el ő; ez pedig nyolc óra körül volt. Hajlandó voltál megjelenni lelkiismeretednek ezen a kihallgatásán, ezen a vallatásán, ezen a hányattatásán, rángattatásán, zaklatásán; hogy kivizsgáld, hogy nyomon kövesd azt ifjúságod bűneitől mostani bűneidig, ágyad bűneitől asztalod bűneig, és bűneid tényállásától a körülményekig? Akkor ez oly időtöltés, mely hasonló Szabadítódéhoz. Pilátus szabadon engedte volna Krisztust, élve a kiváltsággal, mely azon a napon rendelkezésére állt, mert azon a napon egy foglyot szabadon kellett engednie, de azok Barabbást választották; mentette volna a haláltól, kielégítve haragjukat azzal, hogy további gyötrelmeket rótt rá, megkorbácsoltatta és tövissel koronázta, és kiszolgáltatta gúnyos és aljas szidalmaknak, de nem törődtek vele, megfeszítést követeltek. Próbáltad már bűnödöt megváltani bőjtöléssel, alamizsnálkodással, vezekléssel és önsanyargatással, hogy ezekkel tégy eleget Isten igazságának? Az nem segít, ami nem az igaz út (Zsid 10,20); mi most végső megfeszítését követeljük ama bűnnek, mely rajtad uralkodik: és ez tesz téged Krisztushoz hasonlóvá. Dél közeledtén Pilátus ítéletet hozott, és olyanmire igyekeztek végrehajtani, hogy délben már kereszten volt. S most ott függ ama szent test a kereszten, könnyeiben és verítékében újrakeresztelve, és saját vérével élve balzsamozva. Ott ama könnyöretes szív (1Jn 3,17), mely oly szembetűnő, oly nyilvánvaló, hogy most sebein keresztül szemlélheted. Ott ama dicsőséges szempár, melynek fénye elhomályosult, úgyhogy a Nap, megszágyellve, hogy tovább él annál, maga is kioltotta fényét. S aztán Istennek Fia, aki nem közülünk való volt, de felöltözve természetünket, új úton jött közénk (Zsid 10,20), leteszi ama lelket (mely sosem volt kívül az Atya kezén), új úton önként kibocsátva azt Atyja kezeibe; mert bár *ennél a mi Istenünknel, az Úrnál volt kijövetel a halálból*, tehát tekintettel szövetségére, neki szükségszerűen meg kell halnia, de nem a rázúdított ütések és döfések kényszerítették szent testét, hogy elengedje lelkét; hanem *emisit*, kibocsátotta lelkét (Jn 19,30); és ahogy Isten lelket lehelt az első Ádámba, úgy ez a második Ádám Istenbe, Isten kezeibe lehelt lelkét. Otthagytunk ez áldott fenntartásban, hogy függj csak azon, ki a kereszten függ, ott fürödj meg könnyeiben, ott csókolgasd sebeit, és nyújtózz el békén sírjában, míg majd feltámadásra méltóztat, és arra, hogy felvétecs ama országba, melyet ő készített számodra romolhatatlan vérenek fölbecsülhetetlen árán (Mt 25,34; 1Kor 15,50; 1Pt 1,19). Ámen.

1631. február 25.

Fordította: Bogárdi Szabó István

Bogárdi Szabó István 1982-ben végzett a Budapesti Református Teológiai Akadémián. Doktori (PhD) fokozatot 1994-ben szerzett a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karán. 2002-ben habilitált az Evangélikus Hittudományi Egyetemen. 1999-től a Pápai Református Teológiai Akadémia Rendszerez Teológiai Tanszékének egyetemi tanára. Lelkészként a Sáregresi, a Budapest-Józsefvárosi, a Budapest-Külső-Üllői úti és a Budahegyvidéki Református Egyházkerületben szolgált. 2003-tól a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke.

Istennel osztozó

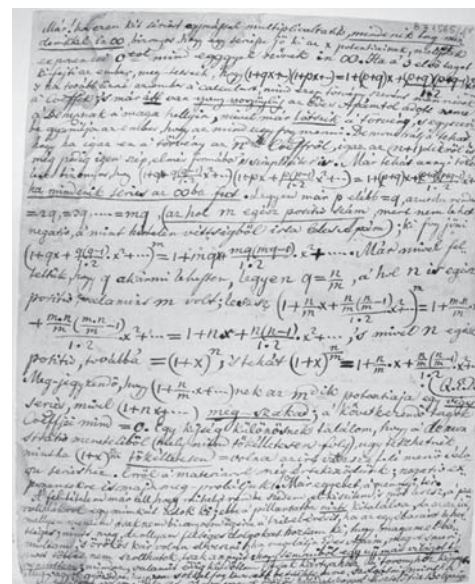
Ittzés
András

Százötven éve halt meg Bolyai János

Bolyai Jánosról nemcsak díjat, tudományos társaságot, iskolát és egyetemet, de kisbolygót és Hold-krátert is elneveztek. Halálának kerek évfordulója indokolta, hogy – folytatva a kerek évfordulókhoz kapcsolódó, már rendszeresnek tekinthető megemlékezéseket – a Magyar Tudományos Akadémia 2010. májusi közgyűlésének díszelőadása is róla szóljon, a nyár végén pedig Budapesten és Marosvásárhelyen emlékkonferenciát szervezzenek tiszteletére. Bolyai Jánosra emlékező írásunkban életpályájának és hagyatéka utóéletének felidézése mellett kísérletet teszünk arra, hogy rövid, közérthető formában felvillantassuk, miben is állt „Új világot teremtő” geometriai munkája.

Ma már elmondható, hogy könyvtárnyi irodalom foglalkozik Bolyai Jánossal; a nemeuklideszi geometriát megalkotó műve és sok szenvedést megélt személye itthon és külföldön egyaránt megkapta a méltó elismerést az utókortól. A matematikai alkotásához talán nem is értő, de a magyar kultúrában valamelyest is tájékozott közvélemény azonban azt is tudja, hogy élete a saját korában meg nem értett és meg nem becsült tudóst példázza. Újat teremtő gondolata és életének tragédiája számtalan irodalmi alkotás ihletője lett Adytól és Babitstól Németh Lászlón és Székely Jánoson át Szilágyi Domokosig és Esterházy Péterig. A Bolyai-kultusz, amely az erdélyi magyar kultúrát különösen is átjárja, képzőművészeti alkotásokban is megnyilvánul. Bár hiteles arckép nem maradt fenn Bolyai Jánosról, megpróbálták ezt is rekonstruálni, és egyre több szobor is őrzi emlékét. Születésének 200. évfordulóján pedig Marosvásárhelyen, a Bolyai-hagyatékot is őrző Teleki Téka közelében felavattak egy matematikus által tervezett „szobrot”, az úgynevezett Pszeudoszféra-emlékművet. Ez a köztéri alkotás, amely Bolyaihoz kapcsolódva a felfedezés, az alkotó gondolat emlékműve kíván lenni, azon kevés felületek egyikét jeleníti meg, amelyen – matematikus nyelven fogalmazva – lokálisan megvalósul a nemeuklideszi síkgeometria.

Élete folyamán egyetlen műve jelent meg nyomtatásban, a híres *Appendix*, amelyben megalapozta a nemeuklideszi geometriát, és amelyet joggal nevezhetünk korszakalkotónak. Akkor sem túlzó ez a minősítés, ha gyakorlatilag Bolyaival egy időben más matematikus is hasonló eredményre jutott, hiszen egymástól függetlenül ők mutatták meg, hogy nem csak az a térfogalom létezik, amelyet Euklész nevéhez szoktunk kötni, és amelyet mindannyian ismerünk és természetesnek tartunk. Ez az új megközelítés ráadásul nemcsak a geometria tudományára hatott, hanem döntő lépés volt a teret, gravitációt, dinamikát, mozgást vizsgáló modern fizika elméleti eszközrendszerének létrejöttében is. Hatása kimutatható az axiomatikus gondolkodás fejlődésében, és így közvetve a filozófiában, sőt a teológiában is.

1. kép. Bolyai János 1823. nov. 3-án apjának írt levelének második oldala, amelyben hírt ad felfedezéséről.

Életpályája

Bolyai János 1802. december 15-én Kolozsvárott született.¹ Édesapja az elszegényedett nemesi családból származó bolyai Bolyai Farkas (1775–1856), akinek élete, munkássága saját okán és fia életével való összefonódása miatt is jól ismert. Édesanyja árkosi Benkő Zsuzsanna (1780[?]-1821).

Bolyai János gyermekkoráról apja levelei révén, illetve későbbi saját feljegyzéseiből is sok információ maradt fenn. Első másfél évét Domáldon² töltötte, ahol apja kis birtokán élt a család. 1804 tavaszán azonban Bolyai Farkas meghívást kapott a Marosvásárhelyi Református Kollégium megüresedett matematika-fizika-kémia tanszékére, így a család Marosvásárhelyre költözött. János sokoldalú tehetsége – bár számolni későn tanult meg – hamar nyilvánvaló lett. Sokáig apja és felsőbb éves diákok tanították otthon. 1814-től lett ő is a kollégium diákja, rögtön IV. osztályosként, és 1817-ben osztályelsőként tette le a záróvizsgát, a rigorózumot.

Apja egészen János kiskorától kezdve abban reménykedett, hogy fia felsőbb tanulmányait Göttingenben, ifjúkori barátjánál, a matematika és a matematikai módszerekkel leírható természettudományok egyre kiemelkedőbb és elismertebb személyiségénél, Gaussnál végezheti majd.³ Tudjuk, hogy a felnövekvő János számára is csalódást jelentett, amikor apja 1816-ban, fia további tanulmányai ügyében írt levelére Gauss nem válaszolt. Bolyai Farkas e levelének szerencsétlen megfogalmazása alapján azonban – különösen akkor, ha mellé tesszük egy korábbi levélbeli „összeszólalkozásukat” – azt lehet megállapítani, hogy igazából nem vehető rossz néven Gauss elzárkózása. A kútba esett németországi tanulmányok helyett – egy, a marosvásárhelyi kollégiumban töltött további esztendő után – a bécsi hadmérnöki akadémiára került Bolyai János. A sikeres felvételi vizsga után 1818 nyarának végén kezdte meg itteni tanulmányait. E szintén sok költséggel járó iskoláztatást apja szerény anyagi helyzete miatt mecénások, elsősorban gróf Kemény Miklós és gróf Kendeffi Ádám támogatása tette lehetővé. 1822-ben kitűnő eredménnyel fejezte be az utolsó osztályt, de – mint a két legkiválóbb hallgató egyikét – mérnökkari tisztjelöltként még egy évig az akadémián tartották további tanulmányokra. Közben 1821-ben hosszas betegeskedés után meghalt édesanyja, de az otthoni hírekről János, aki 1818 után hat és fél évig nem jutott el Marosvásárhelyre, csak apja leveleiből értesült.

Bolyai János bécsi tanulmányai alatt is kitűnt matematikai képességeivel, és ekkor kezdett el intenzíven foglalkozni a „parallelák problémájával”, vagyis a híres euklideszi V. posztulátum (más rendszerezés szerint a XI. axióma) bizonyít-

¹ Életrajzi adatai és élete fontos eseményeinek leírása számos könyvben fellelhetők, amelyek azonban viszonylag sok részlet tekintetében korrigálják is egymást. Tanulmányunk megírásához e könyvek és az interneten elérhető számos forrás mellett a Bolyai-bicentenáriumi alkalmából megjelent tematikus folyóiratszámok (*Korunk* 2002. november; *Természet Világa* 2003. I. különszám) és emlékkötet (PRÉKOPA et al. 2004) több cikkét, tanulmányát is felhasználtuk.

² A 19. század elején többségében szászok lakta falu a két Küküllő között. Ma Csatófalva (Vișoara, Hohndorf) része. Az egykori Bolyai-kúria már nem áll, de a falu feletti dombon az itt eltemetett Bolyai Farkasné Benkő Zsuzsanna tiszteletére 1981-ben – székykeresztúri diákok által faragott – kopjafát állítottak (vö. WESZELY 2002, 209–210. o.).

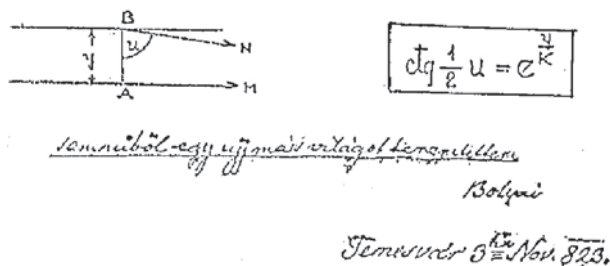
³ Bolyai Farkas báró Kemény Simon mentoraként jutott el németországi egyetemekre, és göttingeni tanulmányai alatt került közeli barátságba Johann Carl Friedrich Gauss-szal (1777–1855), akit később számos területre kiterjedő kiemelkedő eredményei – és talán egyszerű származása ellenére elért társadalmi elismertsége – miatt tisztelői a matematikusok fejedelmének (*princeps mathematicorum*) nevezték. Bolyai Farkas és Gauss barátsága, amelyet elválásukkor kölcsönösen egymásnak ajándékozott pipákkal is megerősítettek, eleinte sűrűbb, később ritkább, esetenként évtizedekig szünetelő levelezésben, és a körülményekből adódóan messze nem kiegyenlített kapcsolatként, de életük végéig, vagyis több mint fél évszázadon át fennmaradt (vö. BENKŐ 1975). Levelezésük, amely 1899-ben németül és magyarul is megjelent, óriási tudomány- és művelődéstörténeti érték, és Bolyai János életére vonatkozó adatokat is bőséggel tartalmaz.

hatóságának kérdésével. Ez az úgynevezett párhuzamossági axióma, amelyről a későbbiekben részletesebben is szó lesz, több mint 2000 éve adott témát a matematikával foglalkozóknak. Röviden összefoglalva arról volt szó, hogy az euklideszi geometriai rendszer felépítéséhez felhasznált egyik axiómáról azt feltételezték a matematikusok, hogy fölösleges, mert valójában a többi axiómából levezethető állítást fogalmaz meg. Az erre irányuló bizonyítási kísérletek azonban sorra kudarcot vallottak. Sok más neves matematikus mellett Gauss és Bolyai Farkas eszmecseréiben is téma volt a párhuzamossági axióma, és Bolyai Farkasnak is volt több sikertelen kísérlete a bizonyítására. Éppen ez magyarázza azt a tényt, hogy amikor Bécsben tanuló fia arról számolt be leveleiben, hogy ő is a parallelák problémájával foglalkozik, akkor szinte megrémült, és hevesen próbálta lebeszélni erről. Fiát azonban nem tudta eltántorítani a témától. János a maga sikertelen bizonyítási kísérletei után, egyre inkább meggyőződve XI. axióma bizonyíthatatlanságáról, új gondolati útra indult. Ennek az útnak az első lépéseiről nem sokat tud a tudománytörténet, mert a gazdag Bolyai-hagyatékából is jócskán tűntek el iratok, de fennmaradt az a híres levél (1. kép), amelyet 1823. november 3-án küldött apjának Temesvárról az alhadnagyként odahelyezett Bolyai János. Ebben szerepel a sokat idézett mondat: „semmitől egy új, más világot teremtettem.” (2. kép)⁴ Ez az új világ az a geometria, amelyik különbözik a mindennapos szemléletünk szerinti teret leíró euklideszi geometriától. A nemeuklideszi geometriát is magában foglaló úgynevezett abszolút geometriáról kidolgozott elméletét (3. kép) Bolyai Jánosnak apjával sem sikerült megértetnie, aki pedig a matematikai témákban – mindenféle személyes torzalkodásuk ellenére – lényegében egyetlen társa volt. Még akkor sem sikerült ez, amikor 1825 februárjában hosszú idő után először látogatott haza Marosvásárhelyre.

Az előző évben újra megnősülő apa és fia vitája azonban nemcsak e körül, hanem – az anyai örökség miatt – anyagi kérdések körül is zajlott. Ugyanakkor Bolyai Farkas egy barátjához írt levelében nagyon elismerőleg nyilatkozott fiáról: „rendkívül valo mathematicus; igazi genie, excellens hegedüs” (idézi DÁVID 1979, 143. o.). Ez utóbbit, amivel társasági sikereket is elért, más források is megerősítik. Állítólag kiválóan blattolta Paganini darabjait. Itt jegyezzük meg, hogy az operát és balettet is kedvelő Bolyai jó vívó is volt. A későbbi években párbajairól is sokféle, ugyanakkor a fellelhető adatok szerint túlzó híresztelés kelt szárnyra.

1826-ban az aradi erődítési igazgatóságra helyezték, ahol felettese volt korábbi bécsi matematikatanára, Johann Wolter von Eckwehr. Későbbi feljegyzésekből tudunk arról, hogy Bolyai János még ebben az évben átadta neki az abszolút geometriára vonatkozó elméletének német nyelvű összefoglalását. A kézirat sajnos eltűnt, de mivel Bolyai és egykori tanára más témában később is leveleztek, joggal feltételezhető, hogy ő sem értette meg az új elméletet.

Az életrajzi adatok szerint a következő években többször rendelték Bolyait különböző helyőrségekbe felmérések végzésére, gyakran betegeskedett, és kétszer látogatott haza, amikor ismét személyesen folytathatott eszmecserét apjával matematikai kérdésekről. A második alkalom 1830 decemberétől a következő év május elejéig tartott, a ko-

2. kép. Montázs Bolyai János geometriai művének és kézírásos hagyatékának néhány fontos részletéből. A bekeretezett képlet a nemeuklideszi geometria egyik alapösszefüggése.

⁴ A levél, amelynek fakszimiléje könyvekben és az interneten több helyen fellelhető (pl. http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Extras/Bolyai_letter.html; letöltve: 2010. aug. 26.), nagyrészt egészen más matematikai témákról szól. Bolyai János a levél végén csak röviden számol be arról, hogy a parallelákról egy munka kiadását tervezi, mert ha még nincs is kész, de elámult azon, amit már talált. Az idézett mondat és környezete betűhíven: „örökös kár volna el-veszni; ha meg-látja Édes Apám, meg-esméri; most többet nem szolllhatok, tsak annyit: hogy semmitől egy új más világot teremtettem”.

lerajzvány miatti intézkedések ugyanis megakadályozták, hogy korábban utazzon el új állomáshelyére, Lembergbe. (Végül májusban odautazván a betegséget ő maga is megkapta.) Valószínűleg ekkor készítette elő kiadásra az abszolút geometriáról kidolgozott elméletét. Elhatározták, hogy apja készülő nagyszabású matematikai művének, a *Tentamen*nek a függelékeként jelentetik meg. Innen származik a latin nyelvű mű azóta is közismert rövid címe, az *Appendix*, amely azonban – címlappal és mellékletekkel együtt 29 oldalas – különlenyomatként kikerülve a marosvásárhelyi kollégium nyomdájából már 1831 nyarának elején önállóan is megjelent.⁵

Megállapodásuk alapján rögtön Gausshoz is eljuttatták a művet, kérve a véleményét. Bolyai János abban bízott, hogy az ő elismerése a valamelyest még mindig értetlenkedő apját és a világot is meggyőzi az „új tan” igazságáról. Régóta szünetelő levelezésük csöndjét megtörve Bolyai Farkas 1831 júniusában írt Gaussnak, mellékelve az *Appendix* egy példányát, de a címzetthez csak a levél érkezett meg. Farkas értesülvén erről, 1832 elején másodszor is elküldte fia értekezését Gaussnak, aki március 6-án kelt levelében válaszolt is.

Ez az azóta rengeteget kommentált levél, amelynek a másolatát egy hónappal később kapta meg apjától, óriási csalódást okozott Bolyai Jánosnak. Művének korszakos jelentőségével évek óta teljesen tisztában volt, de ennek elismerésére is vágyott. Gausstól viszont – Bolyai Farkasnak szóló levelében – csak azt a kétes értékű elismerést kapta, hogy „ha dicsérném, akkor magamat dicsérném, mivel a mű egész tartalma, az út, melyet Fiaid követ és az eredmények, amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30-35 év óta folytatott elmélkedéseimmel” (idézi DÁVID 1979, 156. o.). Egyéb levelezését ismerve az utókor elfogadhatja, amit levelében Gauss leírt, hogy ti. valóban voltak eredményei a nemeuklideszi geometria terén (amelyekből azonban – mint maga is említette – „csak keveset tett papirosra”). Elfogadható az is, hogy a biztosra vehető értetlenség miatt semmit nem szándékozott életében nyilvánosságra hozni ez irányú eredményeiből, és így Bolyai művéhez való hozzáállása tulajdonképpen következetességet is jelezhet. Mégsem lehet könnyen megcáfolni azt az értelmezést sem, hogy itt Gaussnak, az etalonként tisztelt szellemóriásnak az emberi gyengesége mutatkozott meg. Igaz, hogy dicsérte az *Appendix*et, és tudjuk, hogy olvasva a művet, már februárban azt írta egy matematikustársának: „[e]zt a fiatal geometert, Bolyait, elsőrangú lángésznek tartom” (idézi DÁVID 1979, 155. o.). Azzal az érzéketlenségével azonban, hogy nem adta meg a nyilvános elismerést egy nyomtatásban megjelent mű szerzőjének, amire pedig a Göttingeni Tudományos Értesítőben (*Göttinger Gelehrte Anzeigen*), amelyben kisebb jelentőségű eredményekről is rendszeresen megemlékezett, könnyen módot találhatott volna, ráadásul az elsőséget is magának tartotta fenn, méltán rendítette meg Bolyait.

Bár itt nincs lehetőség a témát teljes részletességében tárgyalni, Bolyai életrajzához tartozik Gauss „ítéletének” összefüggésében az is, hogy amikor kilenc évvel később megismerte a professzori és államtanácsosi címmel rendelkező orosz matematikus, Lobacsevszkij hasonló témában írt német nyelvű rövid könyvét, azt már egészen másképp fogadta és kezelte. Viszont sem Lobacsevszkij figyelmét nem hívta fel Bolyai munkájára, sem Bolyaiét Lobacsevszkijére.⁶

⁵ Teljes címe a különlenyomatban: *Appendix prima. Scientia Spatii, a veritate aut falsitate axiomatis XI-mi Euclidei (a priori haud unquam decidenda) independens: atque ad casum falsitatis quadratura circuli geometrica* [Első függelék. A tér tudománya, a XI. euklideszi axióma (a priori soha el nem dönthető) igaz vagy hamis voltától függetlenül: és ennek hamis volta esetén a kör geometriai négyszögesítése]. A *Tentamen* első kötetében megjelent, azóta gyakrabban hivatkozott cím némileg eltér ettől. A leglényegesebb eltérés, hogy a cím elején az *Appendix scientiam spatii absolute veram exhibens* [Függelék, mely a tér abszolút igaz tudományát mutatja be] kifejezés szerepel.

⁶ A felfedezés elsőségének kérdését sok könyv és cikk részletesen tárgyalja, és ez a magyar Bolyai-kultusznak, de az orosz Lobacsevszkij-tiszteletnek is sarkalatos kérdése. Kétségtelen, hogy a 20. század második felében is jelentek meg olyan jelentős szakkönyvek a világban, amelyek Gaussot tekintik a nemeuklideszi geometria felfedezőjének (vö. KISS 1999, 41. o.), és ma az interneten keresve is található ilyen forrásokat az ember. Gyakori eset az is, hogy Lobacsevszkijt említik a nemeuklideszi geometria kapcsán, Bolyai nevét nem. Nehéz megítélni, de talán annyi kijelenthető, hogy a fentiek ellenére a hivatkozások többsége összhangban van a Matematikai

Visszatérve az 1832-es esztendőhöz: a katonai szolgálata körül kialakult problémák ellenére nem sokkal korábban úgynevezett másodosztályú kapitánnyá előléptetett Bolyait április végén Olmützbe vezényelték, de utazás közben balesetet szenvedett. Részben ez az oka, hogy csak augusztusban nyújtotta be Habsburg János főherceghez azt a hároméves szabadságolási kérelmét, amelyben indokként – Gauss levelére való hangsúlyos hivatkozással – az szerepelt, hogy matematikai munkáját szeretné folytatni. Ezt a kérelmét ugyan elutasították, de végül 1833. június 16-án a sokféle betegsége miatt félrokkantnak nyilvánított Bolyait nyugállományba helyezték. Ezek után hazatért Marosvásárhelyre, ahol egy évig a másodszor is özvegyen maradt apjánál lakott. Időközben megjelent a *Tentamen* mindkét kötete, de sem az apa jelentős, sem a fiú korszakalkotó műve nem kapta meg a megérdemelt elismerést.⁷

Közös fedél alatt lakásuk nehézségei miatt 1834-ben megegyeztek, hogy János kiköltözik arra a domáldi birtokra, ahol életének első éveit is töltötte. Nagybátyja, Bolyai Antal ajánlására kibédi Orbán Rozália lett a házzvezetőnője (egyes életrajzírói szerint Bolyai megszöktette Orbán Rozáliát), akivel két gyermekük született: Dénes (1837–1913) és Amália (1840–1893). Mai kifejezéssel szólva élettársi kapcsolatban éltek, mert a császári és királyi tiszt házasságkötésének engedélyezéséhez szükséges kauciót nem tudták kifizetni, és Bolyai Farkas az ehhez szükséges anyagi támogatást – egyéb kifogásai mellett – a második házasságból született fiára, Gergelyre, illetve a saját öregkorának bizonytalanságára gondolva nem adta meg.

Bolyai Jánosnak a „domáldi remeteségként” emlegetett korszaka kis megszakítással 1846 elejéig tartott. A világtól meglehetősen elzártan élve is foglalkozott matematikai kérdésekkel, és ekkor készült el az *Appendix* mellett másik olyan matematikai műve, amelyet apján kívül az akkori tudományos világ is megismerhetett volna. *Responsio* címet viselő értekezése a képzetes mennyiségek (a negatív számok négyzetgyökének segítségével értelmezett úgynevezett komplex számok) akkor még nem kellően ismert elméletével, illetve ennek geometriai összefüggéseivel foglalkozott. A dolgozatot – apjával ebben a témában fennálló matematikai vitáinak remélt lezárásaként – a lipcsei Jablonowski Társaság pályázatára készítette el, és 1837 novemberében helyenként gyerekesnek minősíthető személyeskedések között nyújtotta be. A dolgozatot apja pályamunkájához hasonlóan nem díjazta a bíráló bizottság, ami a mű vázlatos volta és a lényegében csak Bolyai által ismert abszolút geometriára való hivatkozásai miatt nem meglepő. Mivel Bolyai a kéziratot néhány évvel később visszakérte, csak a századfordulón – vagyis a matematikai gondolkodás fejlődése szempontjából csupán utólagos érdekességgént – derült ki, hogy Bolyai ezen a területen is lényegében ugyanazokra a gondolatokra és eredményekre jutott, amelyekre a komplex számok elméletének a tudománytörténetben számon tartott kidolgozói.

Különböző betegségek és problémák után, a közjóért való korábbi elmélkedéseit folytatva 1841 elején jutott arra az elhatározásra, hogy az emberiség boldogulását elősegítő összefoglaló munkát írjon *Üdvtan* címen. Hitt abban, hogy a tudomány oldja meg az emberiség problémáit, és az emberi tudás egészét felölelő enciklopédikus művet akart összeállítani. Hagyatékában további matematikai töredékek mellett, amelyekben geometriától távolabbi területek, az algebra és a számelmélet problémáival is foglalkozik, ennek a soha el nem készült műnek többféle tervezete megtalálható. Olyan feljegyzést is készített, amely szerint az *Üdvtan* egy *Tan* című, még nagyobb műnek a részlete lenne. Az áttekintő tervezetek mellett sok részlet kidolgozását is megkezdte. Ezek a megvalósíthatóság szempontjából széles

Tudományok Nemzetközi Bibliográfiai Kongresszusának 1894-ben hozott döntésével, amely szerint Bolyai és Lobacsevszkij neve fémjelzi az elsőként megalkotott nemeuklideszi geometriát, az úgynevezett hiperbolikus geometriát.

⁷ Bolyai Farkast ugyan még a *Tentamen* megjelenése előtt, 1832-ben levelező tagsággal tisztelte meg az Akadémia (akkori nevén Magyar Tudós Társaság), de nem a matematikai, hanem a természettudományi osztályba választották tagnak. Külön érdekesség, hogy bemutatkozó tanulmányát néprajzi témából írta. Bolyai János életében semmiféle tudományos elismerést nem kapott. Ennek nyilván formális okai közé tartozott, hogy egyetlen nyomtatásban megjelent műve latin nyelven íródott, míg az Akadémia elsősorban a magyar nyelven végzett tudományos munkát kívánta támogatni, de a valódi ok nyilvánvalóan az akkori matematikai-természettudományi közélet alacsony színvonala volt.

skálán helyezkednek el: a reális elképzelésektől a nyilvánvalóan irreális, esetenként bizarr ötletekig. Különösen sokat foglalkozott nyelvi, nyelvészeti kérdésekkel. Azonban tökéletességre irányuló állandó törekvése is gátjává vált annak, hogy számtalan fogalmazványa, cikktervezete ellenére bármiféle gondolatát a szélesebb nyilvánosság elé tárja.

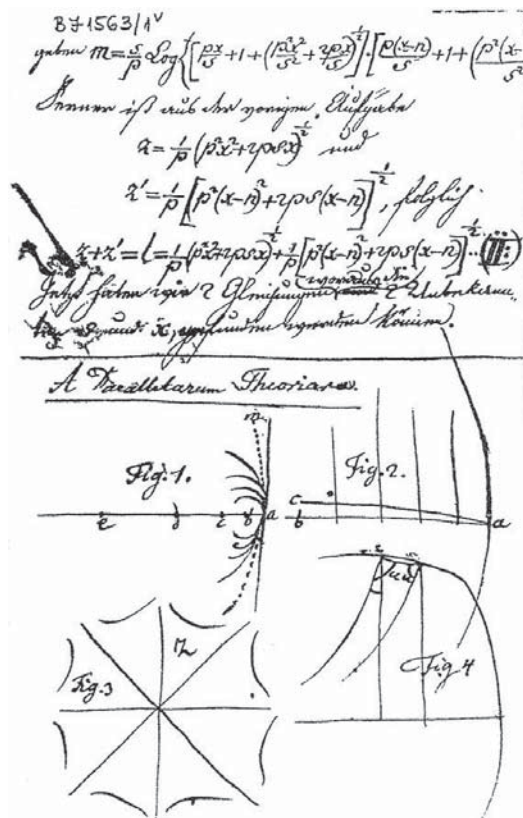
Nagybátyja halála után felerősödtek apjával folytatott vitái, s ez oda vezetett, hogy apja megvonta tőle a domáldi birtok használati jogát. Így 1846 elején Bolyai János a gyermekei anyjának nevére megvásárolt marosvásárhelyi házba költözött. A reformkor pezsdülésétől nem igazán megérintett „nyugalmozott ingenieur kapitány” lényegében az

1848–49-es eseményektől is távol maradt. Bár feljegyzéseiben a korábbiaknál többet foglalkozott a napi politikai, közéleti kérdésekkel, feladatot nem vállalt. Valószínűsíthetően nem hiteles az a történet sem, amely szerint 1848 őszén egy titkos megbeszélésen katonaként javaslatot tett a császárral szembeni erdélyi hadműveletekkel kapcsolatban. Viszont a Habsburg-ház trónfosztása után azonnal kihasználva, hogy Marosvásárhely kívül került a császári csapatok ellenőrzési körén, így a házasságkötésre vonatkozó kauciók előírások is hatályukat veszítették, 1849. május 18-án feleségül vette Orbán Rozáliát. S bár a katonai hatóságok a házasságot utólag érvénytelennek nyilvánították, jogi és egyházi értelemben érvényes maradt. E házasságkötés azonban sokkal inkább Bolyai korrektségének a bizonyítéka, mint a boldog családi életüké, hiszen a különböző feljegyzésekből kiderül, mennyi probléma terhelte furcsa kapcsolatukat. Ezek végül oda vezettek, hogy 1852 novemberében írásos szerződés született elválásukról, és Bolyai vállalta, hogy külön költözik. Mindeközben Bolyai folytatta munkálkodását az *Üdvtanon*on, és 1849 júniusában egy Kossuthnak címzett fogalmazványtervezetet készített, amelyben kérte, hogy az ország haladása érdekében segítse elő eszméinek valóra váltását, 1852 nyarán viszont a Marosvásárhelyre látogató Ferenc Józsefnek szánt beadványt állított össze, amelyben javaslatot tett, hogy miképpen biztosítsa a közjó előremozdítását.

A matematikai kérdésekkel való foglalkozásának új korszakát jelentette, amikor 1848 októberében apjától megkapta Lobacsevszkij már említett 1840-es kiadású német nyelvű könyvét a nemeuklideszi geometriáról. E könyvről egyébként már egy 1844-es kolozsvári hírlapi cikk alapján tudomást szereztek Bolyaiék, a félreérthető megfogalmazást azonban valószínűleg úgy értették, hogy a cikkírónak egy Bolyaiéhoz hasonló, de orosz nyelvű könyvet említett Gauss. Más magyarázatot nem találtak a tudománytörténészek arra, hogy miért csak három és fél évvel később kérte Bolyai Farkas Gauss segítségét a

könyv beszerzésénél. Mindenesetre Bolyai Jánosban nagy érzelmeket váltott ki ez a mű. Mielőtt olvasni kezdte, az is felmerült benne, hogy az ő gondolatait elorozva álnéven – az általa egyébként tudósi nagysága miatt minden személyes fenntartása ellenére tisztelt és elismert – Gauss írta. Ahogy előrehaladt azonban az olvasásban, meggyőződött arról, hogy gyanúja hamis, és a plágium nyomai helyett egyre inkább csak a hibákat, kritizálható részeket kereste benne. Talált is ilyeneket, de feljegyzéseiben ezek ellenére elismerte a szerző nagyságát, és a művet mesteri alkotásnak tekintette.

A Bolyai-hagyatékban található egy *Raumlehre* (A tér tudománya) címet viselő német nyelvű, rendezett, feltehetőleg nyomtatásra szánt, de befejezetlen kézirat, amely az 1850-es évek első felében keletkezhetett. Valószínűleg betegségei és a kiadás reménytelensége is akadályozta Bolyait abban, hogy művét befejezze. A mű elemzői szerint alkotóereje

3. kép. Füzetlap 1820-ból, amelynek ábrái bizonyítják, hogy Bolyai János már ekkor eljutott a nemeuklideszi geometria alapfogolataihoz.

ekkorra már valamelyest hanyatlott, ugyanakkor ebben is találhatók újszerű, értékes részletek. Legjelentősebbnek azt tartják, hogy olyan összefüggéseket is megfogalmazott, amelyeket később a nyújtással és hajlítással szemben invariáns tulajdonságokra fókuszáló, topológia néven ismertté vált matematikai diszciplína tételeiként bizonyítottak.

Feleségétől való elválása után időse apjával való kapcsolata normalizálódott. Egy városban lakva is sokat leveleztek matematikai kérdésekről, de – annak ellenére, hogy egyes korábbi feltételezések szerint a levelezés is kapcsolatuk további zavartságát bizonyítja – ez nem azt jelenti, hogy személyesen ne találkoztak volna viszonylag rendszeresen. Apja 1856-ban bekövetkezett halála után azonban Bolyai János végképp egyedül maradt. Bár a féltestvérehez, Gergelyhez írt levelei bizonyítják vágyódását a békés, nyugodt életre, ez nem adatott meg neki. Utolsó éveiben, ha lehet, még gyakoribbá váltak és súlyosbodtak egész életét végigkísérő betegeskedései, amelyeket a sok személyes és hivatalos feljegyzés adatai alapján azóta orvostörténészek is többször elemeztek. 1860 elején előbb tüdőgyulladást, majd agyhártyagyulladást kapott, és január 27-én meghalt. Utolsó földi útjára – a kötelező katonai kíséreten kívül, Mozart temetésére emlékeztető módon – szolgálója és három marosvásárhelyi polgár kísérte ki a református temetőbe. Jeltelen sírját 33 évvel később ez a szolgáló, Szóts Júlia tudta megmutatni a Bolyai János emlékének megőrzésén munkálkodó temesvári építésznek, Schmidt Ferencnek. Sírjára 1894-ben emeltek sírkövet, majd hamvait 1911-ben helyezték apjával közös sírba.

Hagyatékának utóélete

Bolyai János iratait halála után a marosvásárhelyi várkapitány parancsára ládákba rakták és a várba szállították. Katonai titkokat kerestek bennük, de ilyeneket nem találtak. Sokféle hanyattatás után a Marosvásárhelyi Református Kollégiumba kerültek az iratok. Ide, majd a válasz elmaradása miatt Pestre, az Akadémiához érkeztek az 1860-as évek vége felé Bordeaux-ból, Párizsból és Rómából azok a levelek, amelyek először mutattak érdeklődést Bolyai hagyatéka után. Gauss halála után ugyanis elkezdtek feldolgozni és kiadni az ő levelezését, és a tudományos világ ezen keresztül figyelt fel a Bolyaiakra és az *Appendixre*.⁸

A külföldi érdeklődés hatására 1869 végén Pestre, az Akadémiára került a Bolyaiak hagyatékának egy része, ahol bizottságot állítottak fel az anyag átvizsgálására. A kézirásos hagyaték azonban nagyon töredékes, nehezen adja meg magát a kutatóknak. Ennek megfelelően a feldolgozás nagyon vontatottan haladt, és a bizottság nem is tudott úgy elmélyedni az anyagban, hogy kiadható részleteket talált volna benne. A század végén, amikor már egyre elismertebb lett Bolyai János felfedezése, már a kolozsvári egyetemen is kurzust tartottak az *Appendix*ről, és már elhatározás született a *Tentamen* új és az *Appendix* magyar nyelvű kiadására, a marosvásárhelyi kollégiumba került vissza a tulajdonképpen értéktelennek ítélt Bolyai-hagyaték. Részben itt tanulmányozta azt Schmidt Ferenc ösztönzésére – magyar segítők közreműködésével, de állítólag magyarul is megtanulva – Paul Stäckel német egyetemi tanár. Ő volt az, aki Bolyai Jánosnak az *Appendix*en kívüli, az életpálya kapcsán részben már említett matematikai munkáit publikálta, és ő írta meg az először németül, majd 1914-ben magyarul is megjelent, talán máig legtöbbet idézett Bolyai-monográfiát. A Bolyai-hagyaték később átkerült a Teleki-Bolyai Könyvtárba. A három nyelven (magyarul, németül, latinul) íródott anyag óriási: csak Bolyai Jánostól 14000 oldal, amelyből 3000 oldal matematikai feljegyzés, de sokszor a legkülönbébb alkalmi papírdarabokra írva.

⁸ A mű francia fordítása 1867-ben, olasz fordítása pedig 1868-ban jelent meg. Több nyelven ismertté vált Schmidt Ferencnek a Bolyaiak életéről összeállított cikke is. A következő évtizedben az *Appendixre* épülő német nyelvű geometriakönyv is megjelent, és az *Appendix* angol fordítása is előbb jelent meg az Egyesült Államokban, mint a magyar, amelynek kiadása egészen 1897-ig húzódott.

Itt említhetjük meg, hogy túl azon, hogy saját betűket is alkotott, és feljegyzéseinek egy részét ezekkel írta, Bolyai magyar nyelvét sem könnyű megérteni. Ő maga is panaszkodott, hogy milyen nehéz a gondolatainak formába öntése. Túlzott igényességével főleg nem matematikai szövegeiben sokszor írta egy szó után zárójelben a rokon értelmű szavakat, keresve a legegyszerűbb kifejezést mondanivalójának. *Üdvtan*ának elkészítéséhez egy – a magyarra épülő, de nagyon leegyszerűsített – tökéletes nyelvet akart megalkotni. Hagyatékában ezzel kapcsolatban is rengeteg feljegyzés, szólista, tervezet található. Matematikai nyelvezetének megértése sem könnyű, még a szakemberek számára sem. A nyelvújítás eszméjétől megérintve apjával együtt számos matematikai kifejezést magyarítottak vagy alkottak (például *nyi* = mennyiség, *nyi-tan* = matematika, *nyiasz* = matematikus, *sima-nyi* = valós szám, *ösöny* = integrál, *terj* = terület stb.).

A kéziratos hagyaték jelentős része az 1950-es évek óta folyó, a korábbinál sokkal intenzívebb kutatómunka ellenére ma sincs feldolgozva. Több más kutató közül ki kell emelni Benkő Samut, aki óriási érdemeket szerzett a hagyaték rendezésével, illetve azzal, hogy Bolyai János levelezésének, hivatalos iratainak és sok nem matematikai tárgyú írásának feldolgozásával jóval realisabb képet alakított ki a korábbi romantikus, sok tekintetben azonban dehonesztáló Bolyai-imáznál. Megállapította azt is, hogy a feljegyzések jelentős részét a magányos gondolkodó beszélgetést pótló, tulajdonképpen saját maga számára írt feljegyzéseinek tekinthetjük, más részüket azonban közvetve vagy közvetlenül a publikálás szándékával vetette papírra (vö. BENKŐ 1978, 100–104. o.). Ezzel kapcsolatos tervei azonban mindig csak tervek maradtak.

Hogy az egész emberi társadalom megváltoztatásának – nyilvánvalóan utópista – szándékával írni kezdett *Üdvtan* tervét nem tudta megvalósítani, az utókor számára érthető. De Bolyai rejtett, ezért kora tudományát sajnos nem előrevivő, mégis valóságos matematikai teljesítménye sincs még teljesen feldolgozva. Az 1894-ben megfogalmazott akadémiai jelentés, miszerint nincs kiadásra alkalmas anyag a kéziratokban, Stäckel munkássága nyomán már néhány évtizeddel később megcáfolódott, de sokaknak meglepetés volt, hogy még több mint száz évvel később is jelentős eredményekre bukkannak a kutatók. Másokat sem jelentéktelennek tartva két erdélyi matematikus nevét kell még feltétlenül megemlíteni Bolyai János matematikai hagyatékának kapcsán. Weszely Tibor Bolyai összefüggő matematikai munkáit adta ki, részben Stäckel után másodszor, de a 20. század második felében érthető modern jelölésekkel és a szükséges részletes magyarázatokkal (WESZELY 1981). Kiss Elemér pedig hatalmas munkával megvizsgálta Bolyainak az algebra és a számelmélet területére eső nagyon töredékes feljegyzéseit, és az ezredforduló környékén megjelent publikációiban⁹ kimutatta, hogy Bolyainak ezen a területen is több jelentős eredménye született. Ha ezeket annak idején közzétette volna, esetenként évtizedekkel előzte volna meg azokat a matematikusokat, akiknek nevét, mint első ismert felfedezőjüket, ma bizonyos számelméleti tételek azonosítására használjuk.

A nemeuklideszi geometria és hatásai

Hogy Bolyai János geometriai munkásságának jelentőségébe egy kicsit bepillantassunk, induljunk ki abból, hogy egy tudományos rendszer, de legalábbis egy matematikai elmélet klasszikusan úgy épül fel, hogy bizonyos alapfogalmak rögzítése után kimondunk néhány axiómát, vagyis közmegegyezéssel elfogadott, bizonyítás nélküli állítást, majd ezekből újabb fogalmakat definiálunk, és a logika szabályainak felhasználásával további állításokat, tételeket vezetünk le. Ha a felhasználói gyakorlatban nem is így „működik” a matematika, tulajdonképpen ez az a „séma”, amelynek alapján egy elmélet felépíthető. Fontos kérdés természetesen, hogy egy ilyen elmélet ellentmondásmentes-e, mint ahogy az is, hogy teljes-e, azaz minden benne megfogalmazott állításról eldönthető-e, hogy igaz vagy hamis. Az külön probléma, hogy egy ilyen elméletnek mi

⁹ Különbféle cikkek mellett leginkább összefoglaló könyvében (KISS 1999), amelynek 2005-ben bővített kiadása is megjelent.

a kapcsolata a fizikai valósággal. Mindenesetre egy matematikai rendszer felépítésének axiomatikus-deduktív módszere éppen az alexandriai Euklidész összefoglaló geometriai munkássága nyomán már legkésőbb a Kr. e. 3. században ismert volt.

A történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy Euklidész az *Elemek* című művében megkülönböztette az axiómákat és az úgynevezett posztulátumokat (követelményeket), amelyeket azonban a későbbi matematikusok már összevontan kezeltek. Az első csoportban például olyan állítások szerepeltek nála, mint hogy ugyanazon dologgal egyenlő dolgok egymással is egyenlők, míg a másodikban például annak megkövetelése, hogy bármely pontból bármely pontba lehessen egyenes vonalat húzni. Ez utóbbi egyébként egy Euklidész által – a felépítendő rendszer szempontjából – nem is pontosan megfogalmazott állítás, amelyet már az ókorban úgy helyesbítettek, hogy „követeljük meg, hogy két pont között egy és csak egy egyenes legyen húzható”. Más, kisebb jelentőségű elvi problémák is voltak Euklidész axiómaival, amelyeket csak a 19. század végén, elsősorban Hilbert munkássága révén sikerült teljesen kiküszöbölni, de a lényeges kérdés évezredekken keresztül az volt, hogy az V. posztulátum levezethető-e a többiből. Ez a posztulátum, vagyis a már említett párhuzamossági axióma mai megfogalmazásban úgy szól, hogy ha adott a síkban egy pont és egy rajta át nem menő egyenes, akkor a ponton át egyetlen olyan egyenes húzható, amelyik párhuzamos az eredetileg megadott egyenessel. (Precíz matematikai tárgyalás során természetesen rengeteg részletet kellene még tisztázni, például azt, hogy az egy síkban levő, de egymást nem metsző egyeneseket nevezzük párhuzamosoknak, illetve hogy ilyen egyáltalán létezik-e. Most azonban ezektől a részletektől eltekintünk.)¹⁰

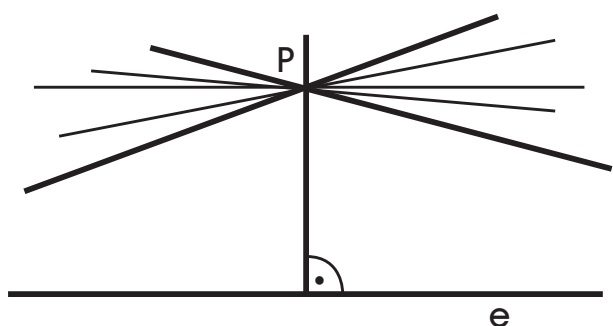
A fenti állítás az átlagember mindennapi szemléletének ugyanolyan nyilvánvalóan megfelel, mint az, hogy két ponton át egy és csak egy egyenes húzható. Talán mondhatjuk, hogy „annyira nyilvánvalóan” tűnt az állítás, vagyis bonyolultabb volta ellenére biztosan igaznak, hogy sok matematikus azt feltételezte: nem független a többi axiómától, hanem belőlük levezethető. S mivel egy axiómarendszertől elvárható az is, hogy ne legyen redundáns, vagyis fölösleges, másból is levezethető feltételeket ne tartalmazzon, ez az axióma a bizonyíthatósága esetén egyszerűen elhagyható lett volna. A párhuzamossági axióma már említett sikertelen bizonyítási kísérletei során tulajdonképpen már több korábbi matematikus közelébe került a nemeuklideszi geometria felfedezésének, de annak lehetetlenségét nyilvánvalónak tartva megállt és visszafordult.¹¹ Bolyai és Lobacsevszkij voltak az elsők, akik vették a bátorságot, hogy nyilvános publikációban is gyökeresen másképp álljanak a kérdéshez, és a párhuzamossági axiómát ne bizonyítani akarják, hanem mással helyettesítsék. Nevezetesen azt feltételezték, hogy egy ponton át legalább két párhuzamos húzható egy adott egyeneshez (*1. ábra*).

Csodálatos módon – a többi axióma változatlanul hagyása mellett – így is felépíthető egy geometriai rendszer, amely ugyanúgy „megállja a helyét”, mint az euklideszi.¹² Ebben az úgynevezett hiperbolikus geometriában persze – sok

¹⁰ A „párhuzamos” (paralela) fogalmának értelmezése önmagában is érdekes kérdés, mert az euklideszi geometriából ismert párhuzamos egyeneseket úgy is jellemezhetjük, hogy távolságuk állandó, vagyis „ekvidisztáns” (Bolyai által is használt kifejezéssel: „egyközü”) vonalakról van szó. Ez azonban csak az euklideszi geometriában van így. A Bolyai által használt „paralela” szó értelmezésének filológiai és szemantikai szempontú rekonstrukciójával foglalkozik TANÁCS (2008), többek között a tanulmányunkban is hivatkozott több szerző megfogalmazásainak kritikai rendszerezését is elvégezve.

¹¹ Ez akkor is igaz, ha újabb matematikai-filozófiai kutatások rámutattak, hogy a nemeuklideszi geometria lehetőségének gondolata már Arisztotelész szövegeiben is megjelent (vö. TÓTH 2000). A kanti filozófia által meghatározott légkörben, miszerint a térről alkotott fogalom az emberben *a priori* benne van, a sok „visszaretenő” matematikus után a nemeuklideszi geometria létjogosultságát felismerő Gauss sem vállalta a téma nyilvános felvetését és tárgyalását (vö. 6. jegyzet és az életrajzi részben leírt vonatkozó rész).

¹² A „megállja a helyét” kifejezés itt azt kívánja jelenteni, hogy ellentmondásmentes. Ezzel a kérdéssel ugyan Bolyai és Lobacsevszkij is foglalkozott, de teljesen precízen csak későbbi matematikusok tudták megadni a választ. Megjegyezzük még, hogy igazából csak az úgynevezett „relatív ellentmondás-mentesség” bizonyítható, vagyis az, hogy ha az euklideszi geometria ellentmondásmentes, akkor a Bolyai és Lobacsevszkij által felfedezett úgynevezett hiperbolikus geometria is az.

1. ábra

ismerős jelenség mellett – a szemléletünk számára furcsának tűnő összefüggések is fennállnak. A háromszög szögeinek összege például kevesebb, mint 180 fok. Nem létezik az euklideszi geometriából ismert hasonlóság (ha itt két alakzat hasonló, akkor biztosan egybevágó is!), de még csak az sem igaz, hogy ha két egyenes mindegyike párhuzamos egy harmadikkal, akkor egymással is biztosan párhuzamosak.

Mindezekkel együtt az elmélet összeállt, és Bolyai Jánosnak az *Appendix*-ben leírt – és nagyon tömören megfogalmazott – eredményeiből az is kiderült, hogy az euklideszi rendszer a hiperbolikus geometria határhelyzetének tekinthető. Az általa levezetett képletekben ugyanis szerepel egy univerzális állandó (Bolyai i -vel jelölte), amelyet a későbbi matematikusok a tér görbületét leíró szám reciprokaként azonosítottak

(és ma többnyire k -val jelölnek), és ha ezt az i (vagy k) értéket minden határon túl növeljük, matematikai nyelven „a végtelehez tartunk vele”, egyre jobban közelítünk az euklideszi térhez. Érdemes hangsúlyozni, hogy Bolyai – Lobacsevszkijtől eltérően, az általa tárgyalt módnál általánosabban – valójában az úgynevezett abszolút geometriát állította a középpontba, amely a párhuzamossági axióma bármely formájának mellőzésével, tehát az Euklidész által bevezetettnél kevesebb előfeltevésekből építhető fel. Meghatározott olyan összefüggéseket, amelyek a párhuzamossági axióma felhasználása nélkül bizonyíthatóak, vagyis amelyek az ő szóhasználatával abszolút igaznak tekinthetők, illetve olyanokat is, amelyek csak az euklideszi vagy csak a hiperbolikus geometriában érvényesek. Az előbbi Σ -rendszernek, az utóbbit S -rendszernek nevezte.

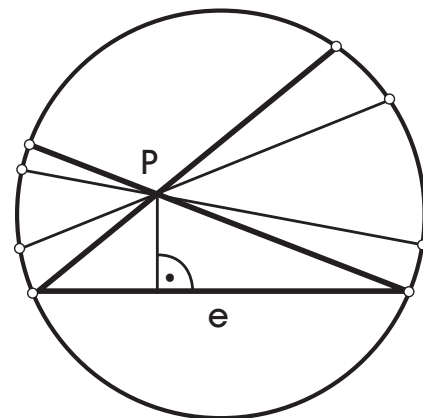
Mivel nem a várt módon járt el, és nem a mások által várt eredményre jutott, kortársai csak évtizedekkel később ismerték fel, hogy munkájával – és Lobacsevszkij valamivel hamarabb közismertté vált munkáival – végérvényesen megoldódott a „parallelák problémája” is: mivel az euklideszi párhuzamossági axióma tagadása is összeegyeztethető a többi axiómával, hiábavaló fáradság a párhuzamossági axiómának a többi axiómából való levezetésével próbálkozni. Találó Weszely Tibor paradox megfogalmazása: „az akkori tudományos világ már megérett a nem euklideszi geometria kidolgozására, de befogadására még nem” (WESZELY 1981, 58. o.). A 19. századi matematikusok és a mai érdeklődők meggyőzésében is jelentős szerepe volt és van annak, hogy találtak számos olyan modellt, amelyben a hiperbolikus geometria axiómái érvényesek.

Egy ilyen modell megértéséhez tisztázni kell, hogy bár Euklidésznek, Bolyainak és e sorok olvasójának is volt, illetve van elképzelése arról, hogy mi a pont, az egyenes, a sík vagy egy pontnak egy egyenesre való illeszkedése és hasonló, ezeket a matematikában nem definiált alapfogalmaknak, illetve közöttük fennálló relációknak tekintjük. Ha ezt elfogadjuk, vagyis lemondunk arról, hogy ezen fogalmak csak olyan módon lennének értelmezhetőek, ami megfelel a mindennapos szemléletünknek és szóhasználatunknak, akkor nem csak értelmetlen formalizmus a következő: tekintsük „sík”-nak az euklideszi sík egy körét a határvonal nélkül, „pont”-nak a kör hagyományos értelemben vett pontjait, „egyenes”-nek pedig a „hagyományos egyenesek” körön belüli darabjait (vagyis a kör húrjait, értelemszerűen a végpontjaik nélkül) (2. ábra).

Világos, hogy ebben a rendszerben teljesülnek olyan alapállítások, mint például hogy két ponton át egy és csak egy „egyenes” húzható, de az is könnyen belátható, hogy ha adott egy „egyenes” és egy rajta kívüli pont, akkor azon át végtelen sok olyan „egyenes” húzható, amelyek nem metszi az eredetit. Ebben a rendszerben tehát nem érvényes az euklideszi párhuzamossági axióma, és ezzel a rendszerrel a hiperbolikus geometria úgynevezett Cayley–Klein-féle modellje definiálható. Ebben természetesen a megszokottól eltérő módon kell értelmezni két pont távolságát és ebből következően a szögeket is. Ezek megfelelő definiálásával azonban a témában elmélyedők számára a hiperbolikus geometria furcsaságait mégiscsak szemléletessé tevő rendszer adható meg.

A nemeuklideszi geometriákról szólva a teljesség kedvéért ki kell térnünk még egy kérdésre, nevezetesen arra, hogy az euklideszi párhuzamossági axiómának lehetséges-e olyan helyettesítése, miszerint egy egyenesen kívüli ponton át egyetlen olyan egyenes sem húzható, amelyik párhuzamos lenne az eredetivel. Természetesen meg lehet fogalmazni ezt az esetet is, amelyben tehát bármelyik két egyenes metszi egymást, de kimutatható, hogy így más problémába ütközünk, mint a hiperbolikus geometriánál: ez a fajta „tagadott” párhuzamossági axióma ugyanis ellentmondásban van a többi euklideszi axiómával. Ezen az úton, mint azt az 1850-es években Riemann megmutatta, úgy lehet továbblépni, ha a többi euklideszi axiómán is módosítunk valamit. Így építhető fel egy másik fajta nemeuklideszi rendszer, az úgynevezett elliptikus geometria, amelynek legismertebb modellje a szférikus (gömbi) geometria.

Ha megértjük, hogy létezik többféle geometria, természetesen rögtön felmerül a kérdés, hogy a fizikai valóságként létező térben melyik az igaz közülük. Annak, hogy ez a kérdés valóságos kérdéssé vált, önmagában óriási természettudományi, filozófiai és talán mondhatjuk, hogy teológiai jelentősége van. Az utóbbi kapcsán nemcsak arra lehet utalni, hogy a skolasztikusok érveléseiben hangsúlyos szerepe van az euklideszi geometriának (Aquinoi Szent Tamás szövegeiben több ilyen utalást, hivatkozást találhatunk, például amikor kijelenti, hogy Isten nem teheti meg, „hogy az egyenes vonalú háromszögnek nem két derékszöggel egyenlő a három szöge”),¹³ hanem arra is, hogy a nemeuklideszi geometriára építő 20. századi fizikának a tér szerkezetéről és az idő anyaghoz kötöttségéről megfogalmazott állításai milyen összefüggésben lehetnek a keresztény világképpel (vö. VANKÓ 1987). Bár Bolyai az *Appendix* végén bizonyítás nélkül jelenti csak ki, hogy egyéb feltevés nélkül nem lehet eldönteni, hogy a Σ - vagy az S -rendszer az igaz, eredményei egyértelműen megváltoztatták a tér geometriai szerkezetéről való gondolkodás lehetőségét. Sőt, a hagyatékában

2. ábra

megtalált egyik feljegyzése szerint megsejtette a gravitáció és a tér szerkezete közötti kapcsolatot, így tulajdonképpen a fizika geometrizálásának egyik előfutáraként is tekinthetünk rá. Végül a 20. századi fizika, leginkább Einstein relativitáselmélete tette a nemeuklideszi geometriákat, elsősorban a Riemann-féle differenciálgeometriát a formális elméleti rendszereknél többé, a fizikai valóság leírásának eszközévé. A modern fizika álláspontja szerint ugyanis a gravitáció révén fizikai terünk kozmikus méretekben görbült, aminek leírása éppen a nemeuklideszi geometriával valósítható meg.

Bolyai és Lobacsevszkij munkásságának a geometriára és a fizikára való közvetlen és közvetett hatása mellett ki kell emelni az axiomatikus gondolkodás fejlődésére vonatkozó jelentős hatását is. Azzal, hogy a geometriát is az absztrakt elméletek világába helyezték, lökést adtak olyan későbbi kutatásoknak is, amelyek a matematika különböző területeinek axiomatizálására, illetve az axiomatizálás metaszintű megközelítésére irányultak. Az axiomatikus gondolkodás lehetőségeinek korlátaira mutatott azonban rá a 20. századi matematika egyik híres tétele, amely szerint minden „valamirevaló”, vagyis viszonylag általános feltételeknek elegendő axiómarendszeren belül megadható olyan probléma, ami ebben az axiómarendszerben eldönthetetlen. Ezt az episztemológiai összefüggése miatt is különösen jelentős tételt első változatában Gödel osztrák matematikus bizonyította. Bár ő általánosan adott példát ilyen eldönthetetlen problémára, konkrét példaként a híres euklideszi V. posztulátum is felhozható a Bolyai-féle abszolút geometriát meghatározó szűkített axiómarendszerben.

Befejezésként a félreértések elkerülése érdekében néhány gondolat arról, hogy mennyiben tekinthető relevánsnak Bolyai Jánosra nézve tanulmányunk – Babits *Bolyai* című szonettjéből kölcsönzött – címe: *Istennel osztozó*. Bolyai

¹³ „[...] sequitur quod contraria horum principiorum Deus facere non possit: sicut [...] quod triangulus rectilineus non habeat tres angulos aequales duobus rectis.” (*Summa contra gentiles*, lib. 2, cap. 25, n. 14)

világképét alapvetően apja tanítása határozta meg. A református Bolyai Farkas gondolkodását döntően befolyásolták a francia enciklopédisták, és ezt adta tovább fiának is. Bolyai János kimondottan racionális elme volt, a tudás nagy tisztelője, akinek gondolkodásában az igazság keresése és kimondása mindig a középpontban állt. Benkő Samu megfogalmazása szerint „[r]omantikus zaklatottság és sztoikus megnyugvás ellentétének egységéből rajzolódik ki Bolyai János szellemi arca” (BENKŐ 1978, 370. o.). Kortársai állítólag ateistának tartották, amit azonban még a Bolyai életét és gondolatait kimondottan osztályharcos szellemben tárgyaló Alexits György is cáfolt (vö. ALEXITS 1977, 120. o.). Személyes istenhitére való utalásokkal nem találkozunk a hagyatékából már megismert anyagokban, de az *Üdvtanban* az Istenről szóló tant is ki akarta dolgozni, feljegyzései szerint leginkább valamiféle panteista változatban. Az apjának írt, már idézett híres kifejezését („semmitől egy új, más világot teremtettem”) sem szabad blaszfémiaának tekinteni, sem pedig egy huszonegy éves ifjú zseni túltengő önbizalmának, hanem az alkotó ember igazi örömeinek. Ez pedig az ő istenképe mellett és egy sokkal személyesebb Istenben hívő tudós számára is az Isten teremtmény, alkotó munkájában való részesedés érzéseként értelmezhető. Ezt a boldog részesedést azonban nemcsak tudósok, hanem művészek is sajátjuknak érezhetik, sőt kitüntetett pillanatokban talán bárki.

Hivatkozott művek

- ALEXITS György 1977. *Bolyai János világa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ Samu (vál.) 1975. *Bolyai-levelek*. A német nyelvű leveleket ford. B. Fejér Gabriella. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- BENKŐ Samu 1978. *Apja és fiú. Bolyai-tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- DÁVID Lajos 1979. *A két Bolyai élete és munkássága*. 2., bőv. kiad. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KISS Elemér 1999. *Matematikai kincsek Bolyai János kézíratos hagyatékából*. Akadémiai Kiadó – Typotex Kiadó, Budapest.
- Korunk* 2002. november. (Bolyai-kultusz 2002 – Kultuszok)
- PRÉKOPA András – KISS Elemér – STAAR Gyula – SZENTHE János (szerk.) 2004. *Bolyai- emlékkönyv. Bolyai János születésének 200. évfordulójára*. Vince Kiadó, Budapest.
- TANÁCS János 2008. *Ami hiányzik Bolyai János Appendixéből – és ami nem. A Bolyai-féle „parallela” rekonstrukciója*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Természet Világa* 2003. I. különszám.
- TÓTH Imre 2000. Geometria more ethico. Az euklideszi és a nem-euklideszi geometria alternatívája Arisztotelésznél és az euklideszi geometria axiomatizálása. Ford. Flaskó János. In uő: *Isten és geometria*. Osiris Kiadó, Budapest, 39–135. o.
- VANKÓ Péter 1987. A teológia és a XX. századi fizika kapcsolata. *Diakonia*, 2. 52–61. o.
- WESZELY Tibor 1981. *Bolyai János matematikai munkássága*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- WESZELY Tibor 2002. *Bolyai János. Az első 200 év*. Vince Kiadó, Budapest.

István András az ELTE matematikus szakán 1990-ben, a KGRE mentálhigiéné szakirányú továbbképzési szakán 2007-ben végzett. Doktori fokozatot 1999-ben a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen szerzett. Egyetemi docens, alkalmazott matematikusként statisztikai elemzésekkel foglalkozik. 2006 óta a kelenföldi evangélikus gyülekezet felügyelője.

A készre teremtett, mégis fejlődő világ

Petri
Gábor

A teremtés és az evolúció viszonya az ontológia módszere alapján

Vallási és tudományos kérdésekkel egyaránt foglalkozó emberek korunkban egyre többször kerülnek szembe a világ és létünk ontogenezisével, végső eredetét firtató, a vallás és a tudomány viszonyában megkerülhetetlen kérdéssel: a világ *megteremtett* vagy *kialakult*? Melyik elméletnek van igaza: a bibliai teremthitnek vagy a tudományos evolúciónak? Azt a vallási irányzatot, amely a bibliai teremtestörténetet szó szerint értelmezi, és az evolúciót ezen az alapon elutasítja, kreacionizmusnak hívják; ez egyike azoknak a fundamentalista irányzatoknak, amelyek a Szentírás verbális inspirációjának tanát azonos szintre redukálják a literalizmus (a szó szerinti értelmezés) elvével. Paul Tillich evangélikus teológus azt írta a fundamentalizmus biblicista literalizmusáról, hogy annak állításait a teológiának nem kell komolyan vennie. Hasonlóképpen elmondható, hogy az elmélyült és felelősségteljes, a tudományokkal párbeszédre törekvő teológiának nem kell foglalkoznia például a kreacionizmus tarthatatlan kitételeit alátámasztani próbáló megalapozatlan, a tudományos gondolkodáshoz nem méltó érvkészlettel. E tanulmány megírásával arra vállalkozom, hogy a bibliai teremthit teológiai alapjainak és az evolúció tudományos elméletének egymáshoz való viszonyát néhány kortárs teológiai gondolatrendszer fényében újraértelmezem, és a folyamatteológiának, Tillich ontológiai módszerének, valamint néhány modern teológiai koncepciónak az egyes elemei segítségével olyan értelmezési keretet állítsak fel, amelyben ellentmondásmentesen megérthetővé válik a teremtés és az evolúció viszonyának jellege, természete, eredete, funkciója és célja.

Bevezetés

Amikor a tudományos és a bibliai világgép lehetséges összefüggéseiről gondolkodunk, akkor annak kell tudatában lennünk, hogy a tudomány és a vallás milyen aspektusokból vizsgálja a valóságot, mire alapulnak, melyek az alkalmazott módszereik, és milyen célokat szolgálnak.

Első látásra úgy tűnik, hogy a tudomány és a vallás két egymástól teljesen eltérő diszciplína: az előbbi objektívnek feltételezett tényekre, a kognitív racionalitásra és a kutató értelem semlegességére alapul, az utóbbi pedig a transzcendens eredetű kinyilatkoztatásra és a hitben elfogadott és hit által igaznak tekintett vallási tanításokra.

Úgy tűnhet, hogy ez a két terület egymástól teljesen különböző és összeegyeztethetetlen témákkal foglalkozik: a

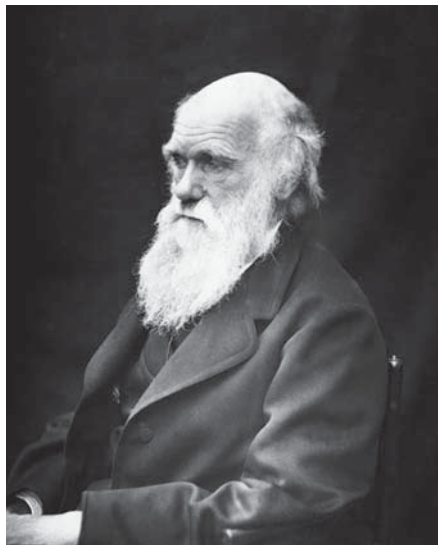
tudomány megpróbálja feltárni a fizikai világ tapasztalati tényeit, míg a vallás olyan témákra koncentrál, amelyek túlmutatnak a fizikai valóság tényein és tapasztalatain, mint például bűn, megváltás, szabadítás, kegyelem, áldás, halál utáni élet stb. A tudománynak voltaképpen semmi köze ezekhez a fogalmakhoz, mert ezek nem objektíven vizsgálható és mérhető tények vagy megfigyelhető jelenségek, tehát egyszerűen nem rendelkezik megfelelő eszközökkel azok megragadásához.

A teremtés története, az élet eredetének kérdése azonban olyan, az emberiség életét alapvetően meghatározó téma, hogy mind a bibliai hitnek, mind a tudománynak megvan a maga története és interpretációja erre vonatkozóan. Ez a „két teremtéstörténet” egymással látszólag inkompatibilis és kibékíthetetlen: kölcsönösen kizárják egymást.

A Biblia szerint Isten az ő igéjének erejével, a *Logosz* által a semmiből, *ex nihilo* teremtette az egész világot és az élőlényeket, minden létezőt a maga kész és véges anyagi formájában. Ezzel szemben azonban a tudomány – ellenőrizhető adatok tömkelegével – képes bebizonyítani, hogy az élet kialakulása egy rendkívül hosszú folyamat, az *evolúció* eredményeképpen ment végbe, amelyen keresztül az élőlények kialakultak és változtak különböző, sokrétű és változatos életformákon keresztül.

A darwinizmus kihívása

A legjelentősebb vallásos nehézséget a teremtés bibliai történetének értelmezésével kapcsolatban Charles Darwin biológiai evolúciójának elmélete hívta elő. Darwin elmélete azt sugallta, hogy az evolúció folyamata a létezésért folytatott masszív küzdelmen keresztül valósul meg, mely közben a fajok nagy száma szűnt meg a versengés következtében. Bizonyos fajok, amelyek ma élnek, nem léteztek a távolabbi múltban, sok faj viszont, amely létezett a múltban, mára már kihalt. Ez az evolúciós megközelítés próbára tette azt a nézetet, hogy a teremtés bibliai elbeszélése kizárólag egy egyszer és mindenkorra érvényes aktusként értelmezhető, amely permanensen alapozott meg egy változatlan természeti rendet.

Charles Darwin

Egy másik aggasztó problémája ennek a nézetnek az evolúciós folyamat szembeötlő véletlenszerűségével kapcsolatos. Néhány kritikusa számára úgy tűnt, hogy Darwin teóriája azt implikálja, hogy a növények és az állatok (beleértve az emberiséget) a véletlen folytán jöttek létre. Darwin elmélete a természetes szelekcióról, melynek központi eleme a legerősebb túlélése, magában foglalja, hogy a fejlődés esetleges és véletlen események sorozatán keresztül valósul meg, amelyekből Isten vezérlő keze feltűnően hiányzik. Hogyan egyeztethető ez össze a világot megtervező Isten gondolatával, amikor a természet rendjén belül kisebb-nagyobb, egymással összefüggő létszerveződési egységek látszólag az isteni közreműködés nélkül haladnak a fejlődés útján?

Talán a legkritikusabb vallásos probléma az emberiség helyét és eredetét érinti.

Ahogy Darwin utalt rá *A fajok eredetében* (1859), és explicit módon állította *Az ember származásában* (1871) az emberiség pontosan ugyanazoknak a természeti folyamatoknak köszönheti az eredetét és a jellemzőit, mint amelyek más növény- és állatfajok kialakulásáért felelősek. Az emberiség nem volt kivétel ez alól a folyamat alól, hanem annak csupán legkifinomultabb és legkiemelkedőbb „produktuma”. Az emberi lény más életformákból alakult ki, és dominanciáját a túlélésre való felsőbbrendű képességeinek köszönhette. Ez szöges ellentétben áll az emberiség speciális teremtésével kapcsolatos (1Móz 1–2) hagyományos keresztény nézetekkel, és különösen azzal az elképzeléssel, hogy az

emberi természet eleve különböző és felsőbbrendű a természeti rend többi fennmaradó élőlényével szemben. A keresztény teológiatörténet ezt a páratlanul emberi „szubsztanciát” hagyományosan az ember(iség)ben meglévő istenképűség – *imago Dei in homine* – koncepciójában fogalmazta meg. Darwin nem vitatta, hogy az emberiség felsőbbrendű a természeti rend fennmaradó részével szemben; beszámolója arról, hogy ez a felsőbbrendűség hogyan emelkedett ki, azonban az elméletének összességéből fakadó konzekvenciák tükrében teljesen összeegyeztethetetlennek tűnt a témára vonatkozó tradicionális vallási gondolkodással (McGRATH 1998, 187–189. o.).

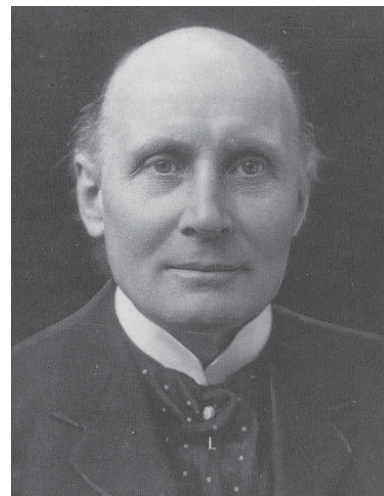
A folyamatfilozófiai megközelítés

A folyamfilozófia kísérlete

A teremtésen belüli fejlődés problémájának egyik legjelentősebb vallásfilozófiai megközelítése a folyamatfilozófiai gondolkodás irányzatában található. A folyamfilozófia alapjai közismerten az angol-amerikai filozófus, Alfred North Whitehead írsaiban kerültek kifejtésre (WHITEHEAD 2001). Ezekben arra a statikus világrépre próbált válaszképpen reagálni, melynek a nyugati köztudatban való rögzülését a tradicionális metafizika alapozta meg. Ezt a statikus világrépet olyan fogalmak írják le, mint a „szubsztancia” és az „esszencia”. Whitehead ezzel szemben folyamatként fogta fel és értelmezte a valóságot. A világ mint organikus egész sokkal inkább valami dinamikus, mint statikus valóság; valami, ami *történik*. A valóság olyan építőkövekből épül fel, mint az „aktuális entitások” vagy „aktuális történések”, és ezért a valamivé válással, a változással és az eseményszerűséggel jellemezhetők.

Mindezek az entitások vagy történések birtokolják a szabadságnak egy meghatározott fokozatát a fejlődésre irányulóan, és a környezetük által befolyásolhatóak. Ez az a pont, ahol a biológiai evolúciós elméletek hatása megfigyelhető: Whitehead számára elsődleges volt, hogy a teremtésen belüli fejlődés lehetőségét kimutassa és megmagyarázza, amely alá van vetve egy bizonyos irányításnak és néhány általános vezérlőelvnek. A fejlődésnek ez a folyamata így szembekerült a „rend” permanens hátterével, amelyet a növekedéshez elengedhetetlen szervezőelvnek tekintettek. Whitehead úgy érvelt, hogy Isten azonosítható a rendnek ezzel a hátterével a folyamaton belül. Whitehead úgy kezeli Istent, mint egy entitást, de megkülönbözteti más entitásoktól a múlhatatlanság szempontjából. Más entitások véges időtartamig léteznek – Isten permanensen létezik. A kauzalitás tehát nem annak a kérdése, hogy egy entitás cselekvésre van kényszerítve megelőző okok által, hanem a befolyás és a meggyőzés kérdése. Whitehead szerint pontosan ugyanazok a dolgok igazak Istenre, mint más entitásokra. Isten csakis meggyőző módon cselekedhet magának a folyamatnak a határain belül. Isten „betartja a folyamat szabályait”. Épp úgy, ahogy Isten befolyásol más entitásokat, Istent is befolyásolják ezek az entitások. Isten – Whitehead híres kifejezésével – az a „szenvetör”, aki megért. Isten tehát így a világ hatása és befolyása alá kerül. A folyamatfilozófia ezáltal újradefiniálja Isten mindenhatóságát a meggyőzés és befolyásolhatóság értelmében az átfogó világfolyamaton belül.

Amíg az isteni cselekvés meggyőző természetének ez az értelmezése nyilvánvaló érdemeket hordoz – nem utolsósorban azon a módon, amellyel választ kínál a gonosz problematikájára (mivel nem Isten irányít, ezért nem is lehet hibáztatni a dolgok alakulásáért) –, a folyamatfilozófia kritikusai hangsúlyozták, hogy mindezért túl magas árat kell fizetni. Isten transzcendenciájának tradicionális gondolata, úgy tűnik, feladásra kerül, vagy legalábbis radikális

Alfred North Whitehead

újraértelmezést jelent – Istennek, mint a folyamaton belüli entitásnak primátusa és állandósága értelmében. Más szavakkal az isteni transzcendenciát úgy fogják fel, mint ami csak kicsivel jelent többet annál, hogy Isten túlél és meghalad más entitásokat.¹

A folyamatteológia módosított gondolatai

Whitehead alapvető téziseit számos szerző továbbfejlesztette, az egyik legnevezetesebb ezek közül Charles Hartshorne, aki Whitehead Isten-fogalmát több irányban is módosította. A legjelentősebb ezek közül annak kifejtése, hogy a folyamatban tevékenykedő Istent sokkal inkább személyként, mint entitásként kellene felfogni és értelmezni. Ez tette lehetővé számára, hogy a folyamatfilozófia egyik legfontosabb kritikájával szembesüljön, nevezetesen azzal, hogy az eredeti gondolat feladja az isteni tökéletesség doktrínáját. Ha Isten tökéletes, akkor hogyan lehetséges, hogy változik? A változás nem egyenértékű a tökéletlenség elismerésével? Hartshorne újradefiniálja a tökéletességet, a változásra való fogékonyság értelmében, amely nem köt kompromisszumot Isten felsőbbrendűségével kapcsolatban. Más szavakkal, Isten képessége a más entitások által való befolyásolhatóságra nem jelenti azt, hogy ez Istent azok szintjére redukálná. Isten felülmúl minden más entitást, még akkor is, ha azok hatnak rá.

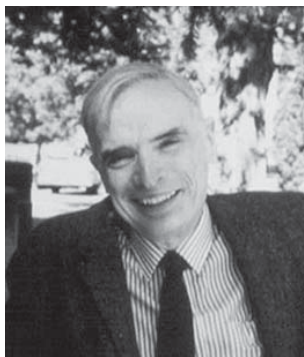
A folyamatteológiának nincsenek nehézségei, amikor Istennek a világon belüli cselekvéséről kell beszélnie: ez egy olyan értelmezési keretet kínál, amelyen belül ez a cselekvés a folyamaton belüli befolyásolás értelmében írható le. Azonban ennek a nézetnek a specifikus megközelítése aggodalmat okoz a hagyományos teizmusnak, amely kritikával lép fel a folyamatteológia Isten-fogalmával szemben. A tradicionalista teisták számára a folyamatteológia Istene csak nagyon kis mértékben hozható kapcsolatba azzal az Istennel, amelyet az Ó- és az Újszövetség tár elénk (McGRATH 1998, 107–109. o.).

Az isteni influenza gondolata Ian G. Barbournál

A vallás és a tudomány párbeszédével foglalkozó teológusok között Ian G. Barbourt tekintik annak a teológusnak, aki eddig talán a legjelentősebb és legpozitívabb hatást gyakorolta a vallás és a tudomány közötti, egyre növekvő érdeklődéssel övezett dialógusra. Barbour ebben a vonatkozásban különösen hasznosnak és célszerűnek találta a folyamatteológia rendszerén belül kidolgozott gondolatokat. A folyamatteológia központi aspektusa, amelyet Barbour kiemelt, s amelyre elméletét építette, az Isten mindenhatósága (omnipotenciája) klasszikus doktrínájának

elutasítása volt: Isten ez alapján egy ágens a sok közül, és nem pedig mindenek szuverén és teljhatalmú Ura. Mint arra Barbour rámutatott, a folyamat ténye egy olyan Isten működését implicálja, aki sokkal inkább *ráhat*, *befolyásol*, *meggyőz*, mint kényszerít – aki tehát „inflúálja”, befolyásolja és áthatja a világot, anélkül, hogy előre determinálná annak fejlődését. A folyamatteológia így szigorúan a világon belülről lokalizálja a szenvedés és a gonosz eredetét, Isten hatalmának radikális önkorlátozását feltételezve (és ezzel jelentős muníciót adva a *teodicea* klasszikus kérdéseivel vívódóknak).

Isten eszerint félretette (vagy egyszerűen nem birtokolja, nem alkalmazza) a kényszerítés és korlátozás képességét, ehelyett fenntartja magának teremtményeivel szemben a meggyőzés, a befolyás, az influenza eszközét. Az influenza tehát az isteni hatalomgyakorlás eszközének tekinthető egy olyan relációban, amelyben a teremtmények szabadságának tisztelete minde- nek felett álló isteni elv. Isten arra használja hatalmát, hogy a folyamat minden aspektusát

Ian G. Barbour

¹ A kérdést röviden, átfogó szemlélettel ismerteti McGRATH 1998, 105–106. o. Lásd még: McGRATH 2002, 213–214. o.

befolyásolja, hogy az a lehető legoptimálisabb, legideálisabb végkifejlet felé haladjon. (Ezt a szeretetteljes befolyást tekinthetjük közelebbről a Szentlélek egyik munkájának.) Arra azonban nincs garancia, hogy Isten legjobb akaratú influenciája minden esetben és azonnal vagy elsősre a leginkább kívánatos eredményre vezet; a folyamat létezői ugyanis nincsenek az Istennek való feltétlen engedelmségre kötelezve (BARBOUR 1997, 145–152. o.).

Isten a legfőbb jót akarja a teremtményeinek, és legjobb érdekeik szerint cselekszik értük. Azonban az az opció, hogy a létezőket az isteni akaratnak való engedelmségre kényszerítse Teremtőjük, ebben a rendszerben nem gyakorolható. Ennek következményeképpen tehát Isten nem avatkozik be direkt módon a folyamatokba, vagyis nem használja hatalmát arra, hogy bizonyos dolgok megtörténtét megakadályozza. A háborúk, éhínségek vagy a holokausztok nem olyan események, amelyeket Isten kívánna; ezek azonban mégsem olyan dolgok, amelyeket Isten megakadályozna – éppen a teremtményi szabadság tisztelete és az isteni hatalom önkorlátozása következtében. Barbour ezt a megközelítést és szemléletmódot rendkívül értékesnek és revelatív erejűnek tartja, amely rávilágíthat arra a célszerű diszkurzív módra, amely révén tudomány és vallás a leghatékonyabban léphet egymással interakcióba. Ez a személet ugyanis lehetővé teszi, hogy Istent jelenvalónak és aktívnak tekintsük a természetben, aki a természeti rend korlátai és megszorításai között munkálkodik.²

Talán a legérdekesebb mód, ahogyan Barbour használja a folyamatteória jellegzetes elgondolásait, az evolúció elméletével kapcsolatos. Barbour úgy érvel, hogy az evolúciós folyamatot áthatja az isteni befolyás, de Isten nem erőszakkal vezeti, diktálja a fejlődés útját. Ez a gondolat megmagyarázza, hogy a fejlődés folyamata miért tűnhet hosszúnak, komplexnek és pazarlónak. Isten befolyásolja a folyamatot a jó irányába, de nem diktálja és nem erőszakolja, hogy pontosan mikor milyen formákban kell a fejlődésnek megnyilvánulnia.

Paul Tillich ontológiai módszere

A következőkben a 20. század egyik vezető és meghatározó teológusának, Paul Tillichnek a teológiai rendszeréből vizsgáljuk meg néhány fontos elemet, amelyek elemzéséből rendkívüli jelentőségű konzekvenciákat vonhatunk le az isteni teremtés és a természeti evolúció újfajta szemlélettel megközelített kapcsolatára vonatkozóan.

Az ontológiai kérdés

Az ontológiai kérdés az *önmaga-Lét* kérdése. Az ontológia a *létező* (görögül: *ho on*) logoszának a kifejtése, vagyis a *racióális szó* értelmezése, amely a létet önmagában ragadja meg. Az ontológia (lételmélet) nem kívánja leírni a létezők természetét, sem azok univerzális általános minőségeit, sem individuális történelmi manifestációjukat. Nem tesz fel kérdéseket csillagokról és növényekről, állatokról és emberekről; nem tesz fel kérdéseket eseményekről és azokról, akik cselekednek ezeken belül. Ez a tudományos analízis és a történettudomány feladata. Az ontológia a következő roppant egyszerű és végtelenül bonyolult kérdést teszi fel: *mit jelent létezni?* Mit jelent az, hogy valami *van*? Melyek azok a közös struktúrák, amelyek mindenre jellemzőek, amelyek részesülnek a létben? Az ontológia nem írja le az élő és élettelen, ember alatti és emberi létezők végtelen variációit. Az ontológia az *önmaga-Lét* „textú-

² A fentiek alapján joggal nevezhetjük Barbourt panenteistának. A *panenteizmus* tanítása szerint Isten magába foglal, áthat, ugyanakkor végtelenül meg is halad minden teremtett létezőt. (A fogalom nem keverendő össze a panteizmussal, amely szerint minden teremtett dolog „isteni”, vagyis a kozmoszt azonosítja Istennel.)

ráját” jellemzi, amely mindenben effektív, ami van – azaz minden létezőben. Az ontológia a valóság minden egyéb megközelítését megelőzi (TILlich 1951–1963, 141–144. o.).

Esszencia és egzisztencia

Tillich egész rendszerén végighúzódik egy egészen Platonig visszanyúló fogalmi kettősséggel visszaadott ontológiai alapséma: az *esszenciális* (lényegi) és az *egzisztenciális* (létezési) lét kettőssége. Tillich hangsúlyozta, hogy az esszenciális és az egzisztenciális lét közötti megkülönböztetést nemcsak a filozófiai, hanem a teológiai gondolkodás sem kerülheti ki. Minden filozófiában felfedezhető egy utalás (néha csak implicit módon) ennek a megkülönböztetésnek a tudatosságára. Ezzel találkozunk minden esetben, amikor az ideálist szembehelyezik a valóssal, az igazságot a helytelennel, a jót a gonosszal; ekkor valójában mindig az esszenciális lét eltorzulását feltételezik, amelyet maga az esszenciális lét ítél meg.

Az esszencia

Mindkét kifejezés többértelmű. Az esszencia jelentheti egy dolog természetét annak értékelése nélkül, jelentheti a dolgokat jellemző általános fogalmakat (az univerzálékat), jelentheti azokat az ideákat, amelyekben a létező dolgok részesednek, jelentheti azokat a normákat, amelyek által egy dolog megítélésre kerül, jelentheti minden teremtett dolog eredeti jóságát, és jelentheti minden dolog mintaképet az isteni elmében.

Tillich hangsúlyozza, hogy az esszencia létesíti és megítéli mindazt, ami létezik. A lényeg a lét erejével ruházza fel a létezőket, és ugyanakkor szemben is áll velük mint ítélő törvény. Ahol a lényeg és a létezés (az esszencia és az egzisztencia) egyesül, ott nincs sem törvény, sem ítélet; az egzisztencia azonban önmaga erejéből nem képes egyesülni az esszenciával.

Az egzisztencia

Az egzisztencia szintén különböző jelentésekkel bír, több értelemben használatos. Jelentheti annak valóságosságát, ami a lényegek tartományában lehetséges (annak lehetőségét, hogy egy dolog a teljes létben belül megtalálható), jelentheti annak aktualitását, ami potenciális az esszenciák birodalmában, jelentheti a „bukott világot”, és jelentheti azt a gondolkodásmódot, amely tudatában van saját egzisztenciális feltételeinek, vagy amely teljesen visszautasítja az esszenciát. Bármilyen, ami létezik, vagyis kilépett („kiáll”) a puszta potencialitásból, az több annál, mint ami a puszta potencialitás állapotában van, és kevesebb annál, mint amivé a saját lényegi (esszenciális) természetének ereje által válhatna (TILlich 1951–1963, 1. 202–203. o.). Az egzisztencia röviden a megnyilvánult, ténylegesült létformát jelenti, a realizált és megtapasztalt *életet* szemben az esszenciával, az életet létrehozó működtető *léttel*.

Egzisztálni: a nemlétből a lét felé haladni

A latin *ex-istere* (létezni) szó alapjelentése: ’kiállni’. A létezés minden dolog közös tulajdonsága, ezért azonnal felmerül a kérdés: „miből kiállni?” Arra a kérdésre, hogy mi az, amiből kiállunk, az általános válasz az, hogy a *nemlétből állunk ki*. Az, hogy a dolgok léteznek, azt jelenti, hogy létük van, vagyis kiállnak a semmisből. A görög filozófusok nyomán tudjuk, hogy a nemlét – a kétféle görög tagadószó segítségével kifejezve – kétféleképpen értelmezhető: az οὐκ *ouk* (on) az abszolút nemlétet, a μὴ *mé* (on) pedig a relatív nemlétet, azaz a még nem ténylegesült, nem megnyilvánult, csak potenciális léttel rendelkező létet jelenti. A létezés, a „kiállás” a nemlét mindkét jelentésére utal; de a „kiállni” metaforája logikailag azt is magában foglalja, hogy *benne áll valamiben*.

Ha tehát azt mondjuk, hogy minden, ami létezik, kiáll a nemlétből, ezzel azt is mondjuk, hogy ami létezik: lét és nemlét keveréke, egyszerre lét és nemlét. A létező nem áll ki teljesen a nemlétből: véges létező, tehát a lét és a nemlét keveréke. Az igazi lét a lényegi lét; a lényegi a potenciálist jelenti, a létezés azonban az igazi potencialitás elvesztésével is jár, tehát a létezés a lényegi létből való „kiállást” is magába foglalja. Az egzisztenciális lét, vagyis a megnyilvánult létezési állapot tehát mindig az esszenciális lét és a nemlét *közötti* állapot.

Hogyan állhat ki valami a saját nemlétéből? Minden részesül a létben, akár létezik megnyilvánult formában, akár nem. Előbb a potenciális létben részesül, mielőtt aktuális létezővé válik. Mint potenciális létező a relatív nemlét állapotában van, vagyis még ugyan nem létező, de az sem állítható róla, hogy semmi. A potencialitás a valódi lehetőség állapota, vagyis több, mint logikai lehetőség. A potencialitás a lét hatalma, amely metaforikusan kifejezve még nem realizálta a tényleges megvalósuláshoz meglévő léterejét, azaz látens létállapotban van, még nem vált megnyilvánulttá. Tehát ha azt állítjuk, hogy valami létezik – egzisztál –, azt mondjuk, hogy elhagyta a pusztá potentialitás állapotát, és aktuálissá vált, vagyis ténylegessé. Kiáll a pusztá potencialitásból, a relatív nemlétből (TILICH 1951–1963, 2. 20–21. o.).

Paul Tillich

Isten mint az önmaga-Lét

Tillich filozófiai alapokon bizonyítja és hangsúlyozza, hogy Isten nem egy létező a többi között vagy felett, hanem *maga a Lét (önmaga-Lét), önmagában-való-Lét, a Lét alapja és mélysége*, az a tapasztalaton túli hatalom, mely lehetővé teszi a létezőknek a létezését,³ és amely végső és feltétlen módon meghatároz bennünket.⁴ Isten léte nem értelmezhető egy létező egzisztenciájaként, amely más létezők között, fölött vagy azokon túl helyezkedik el. Ha Isten *egy* létező, akkor alá van vetve a végesség kategóriáinak. Még ha a „legmagasabb létezőnek” nevezik is a legtökéletesebb és leghatalmasabb létező értelmében, ez a szituáció akkor sem változik meg. Amikor Istenre alkalmazzák ezeket a szuperlatívuszokat, kicsinyítő képzőkké válnak. Ezek ugyanis valójában más létezők szintjére helyezik Istent, ugyanakkor mindegyik fölül emelik őt. Amikor sok teológus – jobb híján – a „legmagasabb létező” kifejezést használta, akkor valójában a legmagasabbat mint az abszolútum szinonimáját próbálta leírni, vagyis olyan valamit, amely *minőségileg más szinten van*, mint bármelyik más létező szintje. Minden esetben, amikor végtelen vagy feltétel nélküli hatalmat tulajdonítanak a legmagasabb létezőnek, megszűnik egy létező lenni, és önmaga-Létté válik. Az Isten doktrínájával kapcsolatban sok félreértés elkerülhető lenne, ha Istent elsősorban önmaga-Létként vagy a lét alapjaként értelmeznék (TILICH 1951–1963, 1. 171–173. o.).

³ Pontosán ezt fejezi az Ószövetségben Isten nevéként alkalmazott héber tetragrammaton, a יהוה (JHVH), amely a megfelelő pontációval kiegészítve szó szerint azt jelenti: 'léteztető'.

⁴ A bűnbeesés – amit Tillich Bukásnak nevez – valójában a lényegi létből a létezésbe való átmenetet vagy alábukást jelenti, mely lényegét tekintve a Lét teremtető alapjától való elidegenedést vonja maga után; a megváltás pedig nem más, mint az Új Lét megvalósulása Krisztusban, azaz a lényegi léttel való újraegyesülés. Ez az újraegyesülés a Lét alapjával való egységet jelenti, melyet Krisztus valósított meg itt a földön mint az Új Lét hordozója. TILICH 1951–1963, 2. köt. 261–271., 357–367. o.

Dinamika és forma

Tillich rendszerében van egy nagyon fontos ontológiai polaritás a lételméleti komplementer elemek között: ez a *dinamika* és a *forma* összefüggése. „Valaminek lenni” azt jelenti, hogy formával rendelkezni. Ami elveszíti a formáját, az egyben a létét is elveszti. A forma, amely egy dolgot azzá tesz, ami, annak tartalmát, esszenciáját, létének meghatározott erejét

jelenti. Minden forma megformál valamit. Ezt a valamit nevezik dinamikának, amely egy rendkívül összetett fogalom, sokféle jelentéssel. Ennek a fogalomnak a problémás karaktere annak a ténynek köszönhető, hogy minden, ami fogalmilag megragadható, annak valamilyen léttel kell rendelkeznie, és nincs lét forma nélkül. A dinamika tehát nem gondolható el úgy, mint ami van; sem úgy, mint ami nincs. Ez egyenlő a *mé onnal*, a lét potencialitásával, amely a relatív nemlétet jelenti azokkal a dolgokkal szemben, amelyek formával rendelkeznek, és a lét erejét jelenti a tiszta nemléttel szemben.⁵

A lét dinamikus karaktere magában foglalja azt a tendenciát, hogy minden ön maga meghaladására törekszik, hogy ezáltal új formákat hozzon létre, ugyanakkor minden létező igyekszik konzerválni a saját formáját mint az önmeghaladás alapját. Ilyen módon egyesül az identitás és a különbözőség, a nyugalom és a mozgás, a megőrzés és a változás. Tehát lehetetlen a létről beszélni anélkül, hogy ne beszéljünk valamivé válásról is. A valamivé válás épp olyan hiteles a lét folyamatán belül, mint mindaz, ami változatlanul megőrződik a valamivé válás folyamatában. A valamivé válás lehetetlen lenne, ha semmi nem őrződne meg ebben mint a változás mértéke. Tillich figyelmeztet bennünket, hogy a folyamatfilozófia, amely feláldozza a folyamatban lévő dolgok megmaradó identitását, ezáltal magát a folyamatot áldozza föl, annak folytonosságát, a belső célt (*telosz*), amely egy folyamatot meghatároz, irányít és teljessé tesz.

Az individuális létező növekedése a legnyilvánvalóbb példája az önmegőrzésre épülő önmeghaladásnak. Ez tisztán mutatja a két pólus közötti kölcsönös függőséget. A növekedés megakadályozása elpusztítja magát a létezőt, amely nem növekszik tovább. Az elhibázott növekedés elpusztítja önmagát és azt, amely önmegőrzés nélkül próbálja meghaladni önmagát. Egy szélesebb összefüggésekből vett példa a biológiai evolúció, amely az alacsonyabb és kevésbé komplex életformáktól halad a magasabb és komplexebb formák felé. Ez az a példa, amely minden másnál jobban inspirálta a folyamatfilozófiát és a kreatív evolúció filozófiáját (TILICH 1951–1963, 1. 179–181. o.).

Az élet (az egzisztencia) természete az aktualizálódás, a *ténylegessé válás*, és nem a *ténylegesség* – tehát maga a dinamikus folyamat, és nem a statikus állapot. A lét (az esszencia) nincs sem polarításban, sem egyensúlyban, sem azonos szinten a valamivé válással. A lét egyszerre tartalmazza a valamivé válást és a nyugalmat, azaz a valamivé válást mint a dinamika implikációját és a nyugalmat mint a forma implikációját. Ha azt mondjuk, hogy Isten ön maga-Lét, ez magába foglalja mind a nyugalmat, mind a valamivé válást, a statikus és dinamikus elemeket egyaránt. Azonban egy valamivé váló Istenről beszélni felborítja az egyensúlyt a dinamika és a forma között, és aláveti Istent egy folyamatnak, amely már a „sors karakterét” viseli, vagyis amely teljesen nyitott a jövőre és az abszolút véletlenszerűség esetlegességeinek is ki van téve. Mindkét esetben aláássák Isten istenségét (TILICH 1951–1963, 1. 246. o.).

⁵ Ez az erősen dialektikus koncepció nem a filozófusok találmánya. Ott találjuk a legtöbb mitológiai rendszer alapjai között, és olyan fogalmak fejezik ki, mint az óskáosz, a tohu-va-buhu, az éjjel, az üresség stb., amelyek mind a teremtést megelőző léttálapotot jelölnek.

„Isten megteremtette a világot, amelyet határtalan, múlhatatlan és feltétel nélküli szeretetben és ebből következően a teremtményeinek adott szabadság abszolút tiszteletében tart fenn. Ez minden kétséget kizáróan maga után vonja, hogy a világ nem lehet csupán egy teljes mértékben ön-teremtő világ, hanem Isten kegyelme mindvégig jelen van a világban, méghozzá annak autopoietikus működésében.”

Az autopoieszis koncepciója

A teremtés és az evolúció témakörével foglalkozó teológusok a 20. század végétől egyre nagyobb számban kezdték úgy tekinteni, hogy a (vak)véletlen és az esetlegesség fogalmaiból kiindulva létrehozható a keresztény teremtéshit egy működő alternatívája. Ez az elgondolás kétségkívül igaz lehet, de csak abban az esetben, ha a véletlent és az esetlegességet ontológiai és finális (célorientált) fogalomként értelmezzük. A természeti folyamatokban a véletlen és a szükségszerűség elég nyilvánvalóan összefonódik. A jelenlegi legizgalmasabb tudományos kutatások némelyike figyelemre méltó elméletekkel foglalkozik, amelyek tárgyát leginkább olyan teológiai relevanciával bíró fogalmakkal társíthatjuk, mint a *komplexitás* és az *autopoieszis*. A dán teológus, Niels Henrik Gregersen olyan „önteremtő” rendszerekről beszél, amelyekben a saját fejlődését, növekedését gyakorlatilag önmagától irányító organizáció a bonyolult, de még kiszámítható és megjósolható rendszer szintjétől a komplexitás legmagasabb szintjeiig is fejlődhet. Ezek az úgynevezett *autopoietikus rendszerek* (az élet általunk ismert legbonyolultabb szerveződése). A szó a görög αὐτός + ποιεῖν ('ön-' + 'tesz, alkot, létrehoz') szavak összetételéből jött létre; jelentése talán az 'önalkotó' szóösszetétellel adható vissza a legpontosabban.⁶

Gregersen a következőképpen magyarázza az autopoieszis lényegét: míg az egyszerű önszerveződés koncepciója fenntartja azt a gondolatot, hogy a rendszerek a meglévő elemek összességén kívülről szerveződnek, addig az autopoieszis koncepciója határozottan állítja, hogy a maguk az elemek csak a már eleve a rendszerben benne lévő, úgynevezett „szuperstruktúrák” révén jöhetnek létre. Az önátalakítás nemcsak a rendszer szervezetségi szintjét haladja meg, de néha magukat a rendszer alkotóelemeit is. Az autopoietikus rendszerekben tehát nincs kimutatható elkülönülés az alkotó és az alkotott között (GREGERSEN 1998).

Mitchell Waldrop ezeknek a jelenségeknek némelyikét a *komplexitás* fogalma alatt tárgyalja. A komplex rendszerek működését úgy írja le, mint a viselkedésminták olyan összességét, amelyben a rendszer összetevői soha nem rögzülnek egyetlen helyre (rend), de nem is oldódnak bele vagy szóródnak szét a zűrzavaros örvénylésben (káosz). Ezek olyan rendszerek, amelyek egyszerre elég stabilak ahhoz, hogy információt tároljanak (forma), mégis elég változékonyak ahhoz, hogy továbbítsák, közvetítsék azt (dinamika). Ezek azok a rendszerek, amelyek képesek magukat olyan komplex szerveződési szintekre juttatni, hogy a lehető legoptimálisabban képesek reagálni a külvilág ingereire, spontán, nagymértékben alkalmazkodó és életerős módon. (WALDROP 1992, 293. o.).

A véletlen és az esetlegesség fogalmával összefüggő elgondolások teljes készletét újra kell értékelnünk teológiaiilag, abból a célból, hogy működőképesek legyenek egy olyan koncepcióban, amelyben a véletlenszerűség és az esetlegesség integráns része lehet annak a teremtési és evolúciós folyamatnak, amely Istenben gyökerezik. Ezek ugyanis egy mélyebb belátás révén nem ellentétesek Isten teremtő munkájával, hanem épp ellenkezőleg, fontos eszközök ezen a munkán belül (HEFNER 2004, 5–6. o.).

Rudolf Brun mutatott rá, hogy a komplexitást és az autopoietikus működési elveket valójában Isten szereteté-

Niels Henrik Gregersen

⁶ Bár a ποιεῖν ige jelentheti Isteni teremtő cselekedetét is, itt szándékosan és tudatosan nem a 'teremt' jelentését emeljük ki a kifejezés fordításakor.

nek és szabadságának természete határozza, sőt követeli meg a teremtett világban. Isten megteremtette a világot, amelyet határtalan, múlhatatlan és feltétel nélküli szeretetben és ebből következően a teremtményeinek adott szabadság abszolút tiszteletében tart fenn. Ez minden kétséget kizáróan maga után vonja, hogy a világ nem lehet csupán egy teljes mértékben önteremtő világ, hanem Isten kegyelme mindvégig jelen van a világban, még hozzá annak autopoietikus működésében (BRUN 1994, 1999). A komplexitás és az autopoieszisz elmélete olyan áttörést jelenthet Isten teremtő működésének tudományos és teológiai értelmezésében, amelynek segítségével sokkal mélyebben megérthetjük az Isten által teremtett világ önproduktivitásának konstitutív, az evolúció folyamatában feltáruló célorientált jellegét (GREGERSEN 1999).

A fejlődés motorja: az isteni telosz

A Hegyi beszédben ezt olvassuk: „...*legyetek tökéletesek, mint ahogy mennyei Atyátok tökéletes.*” (Mt 5,48) Jézus e tanításának megvalósítása meglehetősen kilátástalannak tűnik a számunkra. Valójában az is, ugyanis a Mester soha nem szólított fel arra, hogy legyünk tökéletesek. Az eredeti görög szövegben a τέλειός (teleiosz) melléknevet találjuk, amely csak bizonyos kontextusokban fordítható a 'tökéletes' szóval. A fenti mondatban sajnos egy igen súlyos félrefordítással van dolgunk (ráadásul olyanal, amely – a félreértésből adódó durva mentális eltévelyedés révén – akár komoly pszichés torzulásokat eredményező ekkleziogén neurózist is kiválthat egyeseknél).

A τέλειός melléknév a τέλος (telosz) főnév származéka, amely elsődlegesen 'cél', 'végcél', 'beteljesedést' jelent. Mi, tanítványok tehát arra kaptunk felszólítást a τέλειός melléknév kimondásával, hogy fejlődésünk során váljunk a *belső célunknak, isteni rendeltetésünknek megfelelővé*, vagyis létünk eredeti és legmagasabb célja szerint teljesedjünk be. Ez a beteljesedett állapot korántsem egyenlő a tökéletességgel – az Isten tulajdonsága –, mindössze annyit jelent, hogy egy létező az Isten teremtésembeli rendjében a számára megteremtett, a neki megfelelő legmagasabb és legteljesebb teremtményi létállapotával összhangban létezik.

Tillich gondolatrendszerében az isteni telosz a létezők esszenciális létének tartalmait foglalja magában, amelyből fejlődésük során egyre többet próbálnak integrálni egzisztenciális létükbe. Az élet fejlődésének dinamikáját tehát a létezők isteni telosza generálja: ez az a számukra megvalósítható végcél beteljesedett formája, amely arra inspirálja a létezőket, hogy újabb és újabb, egyre fejlettebb létformákon keresztül próbálják megközelíteni a belső teloszukban benne rejlő, számukra legmagasabb létformát. Ugyancsak Tillich kifejezéseivel: a teloszban található az egyes létezők teljes potencialítása, amelyből egyre többet és többet igyekeznek aktualizálni, ténylegesíteni, megvalósítani fejlődésük során.

Ian G. Barbour „isteni influencia” elmélete lényegét tekintve arra irányul, hogy Isten az egyes létezőket a számukra adott legmagasabb aspirációk szerint saját teremtett teloszuknak – azaz legmagasabb rendű sorsuk céljának – beteljesedése felé igyekszik terelni szeretetteljes befolyásával az evolúció folyamatai során. Amikor Gregersen az autopoietikus rendszerek fejlődési alapjaként megnevezett, a rendszerbe eleve belekódolt „szuperstruktúrákról” beszél, valójában az isteni teloszra mutat rá.

Amikor Krisztus megváltó művének legmagasabb isteni rendeltetését beteljesítette, küldetésének belső célját megvalósította, az evangélium szerzője ugyancsak a telosz főnévből képzett szót ad a Megváltó szájába. Jézus a kereszten ezért mondja: ΤΕΤΕΛΕΣΤΑΙ (*tetelesztai*) – „*Elvégeztetett!*”, más szóval: beteljesedett (Jn 19,30b).

Teremtés és evolúció: a valóság más-más szintjén

Tillich nyilvánvalóan egyetért a folyamatfilozófiával abban, hogy az élet egy folyamat, pontosabban egymásba fűződő, összeláncolt, összefüggő folyamatok összessége. De felhívja a figyelmet arra, hogy a változás dinamikus elemének az életben egyensúlyban kell maradnia a forma statikus elemével, mert az önmeghaladás dinamikus folyamata nem veszítheti el saját bázisát, az önmegőrzést. Anélkül a folyamat egzisztenciális változása lehetetlen lenne, ha semmi nem őrződne meg benne mint megmaradó esszenciális identitás. Az élet az a folyamat, amelyben a potenciális létező – önmaga teljességéből merítve egyre teljesebb – aktuális létezővé válik.

Az ontológiai analízis fényében nyilvánvalóvá válik, hogy a folyamatteológia által sugallt Isten-fogalom elfogadhatatlan és tarthatatlan teológiai következtetésekhez vezet. Istent nem lehet úgy értelmezni, mint egy entitást vagy egy ágenst más entitások vagy ágensek mellett. Isten önmaga-Lét, a lét teremtő mélysége, minden entitásnak és létezőnek a *teremtő és léteztető alapja*.

Itt érkezünk vissza a teremtés és az evolúció elméleteinek látszólagos ellentmondásához. A teremtéstörténet és az evolúció közötti ellentmondás és kognitív disszonancia feloldása lehetetlennek mutatkozik, ha mindkét narratívát a *valóságnak ugyanarra a szintjére vonatkoztatjuk*. Azonban ha sikerül találnunk egy megfelelő kulcsot a két leírás különbségének helyes értelmezéséhez, akkor felfedezhetjük és megérthetjük a két megközelítés egymást kiegészítő, komplementer karakterét. Paul Tillich ontológiai módszere képes biztosítani egy lehetséges megoldást erre a kérdésre. Tillich rendszerében a két fő koncepciónak, az esszenciális létnek és az egzisztenciális létnek az összefüggése egy rendkívül hasznos és értékes értelmezési keretet kínál. Az esszenciális lét jelenti az élet totalitását, annak minden potencialitásával együtt, az egzisztenciális lét pedig az élet annak aktualizált formájában, ahogyan azt tapasztaljuk a konkrétan megnyilvánult fizikai világunkban, az életben. Minden élőlény arra törekszik, hogy minél több potencialitást aktualizáljon az esszenciális létből, saját belső céljának, a teremtés eredeti és örökkévaló rendjében megteremtett *telos*nak megfelelően az élet folyamata során. Más szavakkal: minden létező egyre fejlettebb szintet ér el egzisztenciájában a dinamika önmeghaladást inspiráló eszköze révén, miközben esszenciájának szintjén saját önmegőrzési képessége, a forma stabilitása biztosítja a fejlődési folyamatot – ideális esetben – az Isten által teremtett belső céllal, a *telos*szal összhangban.

Az isteni befolyásolás és meggyőzés gondolata nem szükségszerűen mond ellent az ontológiai analízis belátásainak. A teremtmények egzisztenciájukban birtokolják a szabadságot, hogy ne kövessék a Teremtő által számukra ideálisnak kijelölt fejlődési utat, a saját belső *telos*ukat; lehetőségük van választani számos lehetőség, potencialitás között az aktualizálás életfolyamatában. Isten, a lét alapja és mélysége (amely lehetővé teszi a létezőknek a létezést) megteremtett minden potencialitást a teremtés és a teremtmények teljessége számára – méghozzá készen, véglegesen és tökéletesen teljes esszenciák vagy ideák (potenciális, megvalósulásra váró) alakjában. Tehát a világ ebben az értelemben Isten által készre teremtett. Csakhogy a létnek ez a totalitása, ez a készre teremtettség a *létezés spirituális szintjéhez tartozik*, amely a létezési lét – tehát a mi földi életünk – felől nézve nem megnyilvánult, nem tapasztalható. A potencialítások aktualizálása a létezés megnyilvánult világát követeli meg. Ez a létezés, az egzisztencia, a teremtett világ fizikai síkja, a látható és kézzelfogható anyagi világ, amelyben élünk.

Ha meglátjuk ezt az alapvető különbséget, megtalálhatjuk a kulcsot a bibliai teremtetéstörténet és az evolúció tudományos elmélete közötti jelentőségteljes összefüggés értelmezéséhez. A Genézis 1. fejezete elbeszél egy történetet az isteni teremtés aktusáról, de ez bizonyosan nem a világ fizikai-materiális teremtéséről szól, ahogyan a bibliai literalizmus és a kreacionizmus fundamentalista követői hiszik. Ennek az elbeszélésnek minden szava – a Tillich által kidolgozott szimbólumelmélet értelemben – szimbolikus jelentéssel bír, és ez a narratíva az

összes potencialitás totalitásának spirituális teremtésére vonatkozik, amely egy időtlen, transzcendens és végső valóságban jött létre.

Ugyanakkor a teremtés aktusával létrejött a téridő világa is, tehát az aktualizálás is megkezdődött a valóság fizikai síkján, de mivel ez a világ az idő, a tér és az anyag megnyilvánult világa, ezért a potencialítások ténylegesítése a létezők számára hosszú ideig tart, és lassan változó formákon és fokozatos fejlődésen keresztül valósul meg. A valóságnak ez az a szférája, amelyet a tudomány képes vizsgálni és feltárni a tudományos módszerekkel. Ez az evolúció világa.

Felhasznált irodalom

- BARBOUR, Ian G. 1997. *Religion and Science: Historical and Contemporary Issues*. Harper & Row, San Francisco.
- BRUN, Rudolf. 1994. Integrating Evolution: A Contribution to the Christian Doctrine of Evolution. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 29. évf. szeptember, 3. 259–274. o.
- BRUN, Rudolf. 1999. Does God Play Dice? A Response to Niels Gregersen. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 34. évf. március, 1. 93–100. o.
- GREGERSEN, Niels Henrik. 1998. The Idea of Creation and the Theory of Autopoietic Processes. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 33. évf. szeptember, 3. 333–367. o.
- GREGERSEN, Niels Henrik 1999. Autopoiesis: Less than Self-Constitution, More than Self-Organization. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 34. évf. március, 1. 117–138. o.
- HEFNER, Philip J. 1999. What Shall We Make of Complexity Science? Responses to Niels Gregersen. *Zygon: Journal of Religion and Science*, 34. évf. március, 1. 93–138. o.
- HEFNER, Philip J. 2004. God and Creation: Investing the Cosmos with Meaning. In: *Epic of Creation. Scientific, Biblical, and Theological Perspectives of Our Origins*. (LSTC Course Syllabus) *Zygon: Journal of Religion and Science*, szeptember, ch. 26.
- JACKELÉN, Antje 2004. God and Creation: The Question of Meaning. In: *Epic of Creation. Scientific, Biblical, and Theological Perspectives of Our Origins*. (LSTC Course Syllabus) *Zygon: Journal of Religion and Science*, szeptember, ch. 31.
- MCGRATH, Alister E. 1998. *The Foundations of Dialogue in Science and Religion*. Blackwell Publishers, Malden.
- MCGRATH, Alister E. 2002. *Bevezetés a keresztény teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MCGRATH, Alister E. 1998. *Science and Religion: an Introduction*. Blackwell Publishers, Oxford. Magyar kiadás: *Tudomány és vallás*. Typotex, Budapest, 2003.
- TILlich, Paul 1951–1963. *Systematic Theology*. 1–3. köt. The University of Chicago Press – Harper & Row, New York – Evanston. Magyar kiadás: *Rendszeres Teológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- WALDROP, M. Mitchell. 1992. *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos*. Simon & Schuster, New York.
- WHITEHEAD, Alfred North 2001. *Folyamat és valóság. Kozmológiai értekezés*. Typotex, Budapest.

Petri Gábor tanár, teológus, szerkesztő. 1997-ben végzett magyar–angol szakon, majd a Békéscsabai Evangélikus Gimnázium tanáráként dolgozott. Teológiai tanulmányait az Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus-lelkész szakán végezte. 2005-ben Master of Arts (MA) fokozatot szerzett az egyesült államokbeli Lutheran School of Theology at Chicago (LSTC) egyetemen, ahol a vallásközi párbeszéd, vallás és tudomány, teremtés és evolúció, valamint a teológiai antropológia és a mélypszichológia kapcsolata témakörökben végzett kutatásokat. 2006–2008 között a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöki titkáráként szolgált. 2007-től a Luther Kiadó vezető szerkesztője.

A (megváltó) gyermek születése Bach Karácsonyi oratóriumában

Klembala
Géza

Szubjektív zenehallgatási kalauz – szabad gondolatok istenségről és emberségről

Évről évre fűltanúi lehetünk, ahogy a karácsonyi ünnepek zenei eseményei kiemelkednek az egyházi év vonulatából. Ennek csak egyik oka, hogy a keresztyén zeneszerzőket az általuk ellátott hivatal vagy alkalmi felkérés kötelezettsége az ünnepi hang keresésére készítette, a szubjektívebb, másik ok talán, hogy a születés ünnepére írt műveikből személyes érintettségük is kihallható.

E művek közül is a legszebbek közé tartozik J. S. Bach *Karácsonyi oratóriuma*. Könyvespolcokat lehetne megtölteni a róla szóló tanulmányokkal, elemzésekkel. A tudományos kutatás által feltárt új tények és dokumentumok e művel kapcsolatban már régen nem kerülnek publikálásra. Valóban, talán már minden adat rendelkezésre áll, a dokumentumok, utalások, a részletek elemzése folyik. És manapság sokkal könnyebben hozzáférhetők az ebben a tárgyban írt munkák, enciklopédiacikkek, részinformációk vagy recenziók, nem utolsósorban az internet alkalmazásával. Mintha mindent tudnánk a műről.

Ne keressünk tehát eddig nem publikált új tudományos közlést e cikkben. Sokkal inkább arra invitálom a tanult Olvasót, lapozzuk és hallgassuk végig a *Karácsonyi oratóriumot* egy kissé más módon: személyes élményeinket, érzéseinket és benyomásainkat előtérbe helyezve.

Bach mint apa

Azon az úton haladva, amelyen minél jobban és minél személyesebben megközelíthetjük a Karácsonyi oratórium zenéjét és hátterét, azt javaslom, vessünk egy pillantást a Bach család életére (lásd a táblázatot a cikk végén).

Tudjuk, hogy két feleségtől húsz gyermeke született, és tudjuk azt is, hogy tizenegyet kellett apaként eltemetnie. Ez az arány az akkori európai társadalmakban teljesen átlagosnak számított. A visszatekintő statisztikák szerint egy nő átlagosan öt-nyolc gyermeket szült a 18. században.¹ Ebben a Bach család az átlag fölött volt ugyan, de abban már az átlaghoz közelítettek, hogy a született gyermekek közel fele nem érte el az egyéves kort.

Azt is tudjuk, hogy az akkori szokások, életmód, az életről és halálról alkotott elképzelések nagyon kü-

¹ MÜNZ, R. – ULRICH, Ralf E.: *Demografischer Übergang: Theorie und praxis*. Berlin-Institut. <http://www.berlin-institut.org/online-handbuchdemografie/bevoelkerungsdynamik/auswirkungen/demografischeruebergang.html>.

lönböztek mai felfogásunktól. *Komm, du süsse Todesstunde* – ez a mondat Salomon Franck kantátaszövegének első sora, amelyet Bach 1715-ben, huszonkilenc évesen Weimarban a Szentháromság utáni 16. vasárnapra írt kantátájában használt fel. Ez és az ezt követő mondatok általában a keresztyén ember hitéről tanúskodnak, és nehéz felfedezni Bach személyes álláspontját a sorok mögött. Húszévesen vagy akár az ötvenhez közeledve Bach, a kor alkotóihoz hasonlóan csak nagyon óvatosan vállalta műveiben egyéni gondolatainak és érzelmeinek kimutatását. Külön kutatást, elemzést igényelne annak feldolgozása, hogy miként hatott gyermekeinek születése és halála Bachra mint alkotóra: volt-e és milyen hatása a családi történéseknek a szövegek kiválasztásában, a zenei eszközök alkalmazásában, hogyan „írta ki” magából az örömeiket és a veszteségeket. Nincs okunk feltételezni, hogy Bachot nem érintették meg ezek az események, még akkor sem, ha rendíthetetlen hittel fogadta a megpróbáltatásokat, és ha számolunk azzal, hogy korának embere a születéssel kapcsolatban egészen más elvárásokkal rendelkezett, mint a mai koré. Egy kis kutakodással meggyőződhetünk arról, hogy akkor a csecsemőhalandóság a várható élettartamnál is rosszabb statisztikát mutatott korunk ide vonatkozó adataival összehasonlítva (IMHOF–KAMKE 1994).

Saját gyermekeire és különösen zenei képzsükre bizonyíthatóan nagy gondot viselt. „...schon ein Concert Vocaliter u. Instrumentaliter mit meiner Familie formieren kan” – felesége és lánya szép hangú énekesek voltak, erre büszke is volt.² Az *Orgelbüchlein* (1717) és a *Klavierbüchlein* (1720–21) Wilhelm Friedemannnak szóló ajánlással maradt fenn, és Anna Magdalena két *Notenbuch*-ban (1722 és 1725) kapott antológiát, hogy férje szándéka szerint az ő hangszerén is otthonosan érezze magát, és nem utolsósorban, hogy a kicsiket tanítsa.

Bach széles körben használta zenei és társadalmi kapcsolatait, hogy fiainak karrierjét elindítsa, egyengesse. Gottfried Heinrich valamilyen tanulási nehézséggel küzdött, szülei ezért magántanáról gondoskodtak. Zenei tehetségéről is meg voltak győződve, erről édesanyja *Notenbüchlein*-jébe beírt kis áriája tanúskodik, amelyet a szülők gondosan kijavítottak. Johann Gottfried Bernhard is tehetséges organista lehetett, de a jelek szerint nyughatatlan jellem volt. Bach először Mühlhausenbe, majd Sangerhausenbe, az ott nyíló organista állásokba ajánlotta fiát, akinek aztán évekre nyoma veszett. Nem sokkal a jénai egyetemre való beiratkozása után, 1739-ben halt meg „forrólázban”.³ Wilhelm Friedeman esetében olyannyira felhasználta szakmai tekintélyét, hogy miután fia nevében 1733-ban ő maga fogalmazta meg a drezdai városi tanácsnak az organista pozícióra szóló pályázatot, ugyanazon a napon – saját nevében – még ajánlólevelet is küldött Drezdába. Wilhelm a többi között az apja művét játszotta a meghallgatáson (BWV 541, G-dúr prelúdium és fuga). Carl Philipp Emanuelnek is segített mind Frigyes trónörökös zenekarába való felvételénél (Quantz és a Graun testvérek lehettek a közbenjárók), mind pedig Keyserlingk gróf fiának európai körútján, annak kísérőjeként való részvételében. Christoph Friedrichet is kísérlévéllal látta el, amikor udvari muzsikusnak jelentkezett Bückeburgba (WOLFF 2004, 455–459. o.).

Vessünk egy pillantást most az 1734-es évre, a *Karácsonyi oratórium* keletkezési idejére. Bach ekkor negyvenkilenc éves volt, második felesége harmincnyolc. Mindketten túl voltak életük legfontosabb eseményein: addig tíz gyermekük született, hetet kellett eltemetniük, három fiút és négy lánykát, legutóbb Johann August Abrahamot, az előző esztendő november 6-án, egynapos korában. Figyelemre méltó, hogy ebben az évben a házaspár – talán az előző évek történéseinek hatása alatt – nem részesült a gyermekáldásban. Gottfried Heinrich, Elizabeth Juliane Friderika és Johann Christoph Friedrich ekkor tizenegy, kilenc és két évesek

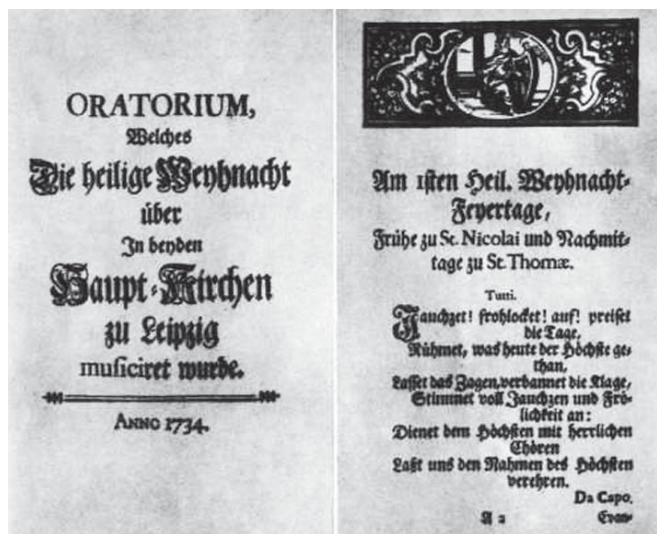
² Barátjának, Georg Erdmannnak szóló levele, 1730. okt. 28.

³ Az akkori orvosi kifejezés fertőzőeset betegséget jelölhetett.

Kantáták sorozata vagy oratórium?

Bach már több mint tíz éve állt a lipcsei zeneélet élén, amikor egységes koncepcióba foglalta a karácsonyi ünnepkör liturgikus zenéjét. A hat karácsonyi ünnepnapot ezt megelőzően különálló kantátákként dolgozta fel, ahogy az előző, dokumentálható kantátaévfolyamokban (1723–24, 1724–25, 1725–27) az ünnep napjain látjuk. A kantátaévfolyam fogalma egyébként mint nagy ívű alkotói elgondolás nem Bach sajátja volt. Pályatársai (Telemann, Stölzel, Fasch), és a költő szövegírók (többek között Franck vagy a fent említett Neumeister) is megvalósítottak ilyen sorozatokat.

Bach az 1734-es év karácsonyi ünnepnapjaira komponált kantáták vonatkozásában mégis másként értelmezte a sorozat fogalmát. Először is nem a neumeisteri mintára készült dramaturgiát, illetve szöveget alkalmazott (elképzelhető, bár nem bizonyított, hogy az oratórium szövegének részletei Christian Friedrich Heinrici, azaz *Picander* tollából származnak), hanem a születéstörténetre fűzte fel a zenei struktúrát. Következetes szerkesztésmódja az egyes darabok hangnemének megválasztásában is megmutatkozik. Az első három nap D–G–D hangnemei az akkori hangnemesztétika nyelvén a fény, a győzelmesség, a tisztaság hordozói. A második rész F–A–D vonulata a legszebb érzések kifejezése, az emelkedettség és ismét a győzelem asszociációit keltették a korabeli hallgatóban (MATTHESON 1713).

2. kép. A Karácsonyi oratórium szövegkönyvének címlapja. Lipcse, 1734

Bach szándékát, hogy 1734-ben a karácsonyi ünnepkör hat kantátáját oratóriumként értelmezze, az autográf partitúra, illetve a szólamok borítóján feltüntetett főcím is bizonyítja:⁴ Lipcsében szokás volt, hogy az itáliai operaházakhoz hasonlóan kis füzeteket adtak a belépők kezébe, amely az elhangzó darab szövegének megértését, követhetőségét segítette.⁵ Bach műveinek összesen hat ilyen kis füzete maradt fenn, öt ebből különböző évközi kantáták, egy a *Karácsonyi oratórium* hat kantátájának szövegével. E füzetke (2. kép) címlapján is oratóriumként jelzi Bach a sorozatot, a hívőknek is jelezve az összefüggést a jeles napok zenéjében. És ha már az operákról tettünk említést: közismert a párhuzam a két műfaj között. Látni fogjuk, hogy a *Karácsonyi oratórium* drámaisága, színes hangszerezése, a cselekmény epizódjainak feldolgozása az operai megoldásokhoz teszi hasonlatossá. Csak egy színpad kellene, kosztümök, egy jó rendező és egy producer. A szöveg, mely részben a Bach részére sokat dolgozó Picander munkája és a zenei anyag már régen kész.

Kedves Olvasók! Az elemzések és elmélkedések, amelyek az egyes tételekre vonatkoznak, akkor lesznek igazán élvezhetőek, ha olvasás közben hallják is a zenét, ha tehát most, mielőtt továbbolvassák a cikket, lemezzátszójukon, CD- vagy DVD-lejátszójukon, esetleg számítógépükön előkészítik a *Karácsonyi oratórium* Önök számára legkedvesebb felvételét.

⁴ *Johann Sebastian Bach's Werke*. Berlin, 1856. XIII. o.

⁵ E füzetekről lásd: WOLFF 2004, 301–302. o.

I. rész: FERIA 1. Nativitatis Christi (Karácsony első napjára)

Jauchzet, frohlocket!

Az első stáció a jövevény fogadására való felkészülés és a születés csodája. A kantáta advent összefoglalása, a várakozás és a születés, az öröm, az ujjongás hangján.

Mi, emberek kilenchónapos adventet élünk át minden gyermekünk megszületése előtt, de az utolsó percek mindig a legnagyobb izgalommal teltek, és az, hogy a születés – a teremtés – csodájának részesei lehetünk, Isten nekünk adott legkegyesebb ajándéka.

A nyitótétel és a 8. basszus ária eredetileg a BWV 214-es kantátaához készült, a 4. tétel pedig a BWV 213-as kantáta 9. tétele volt.

1. Kórus

Örvendjétek, vigadozzatok, föl, dicsérjétek e napot! / Magasztaljátok, amit a Mindenható tett!

Vessétek le a félelmet, hagyjatok fel a panasszal, / Töltekezzetek örömmel és ujjongással!

Csodás kórusokkal szolgáljatok az Úrnak, / Tiszteljük nevét a Mindenhatónak.

A nyitókórus a barokk stíluskorszak talán legfényesebb ünnepi zenéje: az üstdob önállóan nyitja a liturgikus zenét, mintha nem is a templomban, hanem az utcán lennének valami népünnepélyen. Ez azonban nem az: a fuvalák hangja közeledő díszmenetet érzékeltet, majd a vonósok dallama két oktávot süllyed két ütem alatt, a trombitáké, az igazi ünnepi hangszereké csaknem ugyanannyit emelkedik. Valódi kinyílás, amit itt hallunk. Az invokáció szerepét is betöltve az angyalok hangja mélyre hajolva, majd egyre magasabban örömmre buzdít, Isten dicséretére. A klasszikus visszatérési tételformája is a tökéletesség érzetét nyújtja.

2. Recitativo (tenor)

Evangélista: És lőn azokban a napokban, Augustus császártól parancsolat adaték ki, hogy mind az egész föld összeirattassék. Ez az összeírás először akkor történt, amikor Szíriában Cirénusz volt a helytartó. Mennek vala azért mindenek, hogy beíratassanak, kiki a maga városába. Felméne pedig József is Galileából, Názáret városából Júdeába, a Dávid városába, mely Betlehemnek neveztetik, mivel hogy a Dávid házából és háznépe közül való volt; hogy beíratassék Máriával, aki néki jegyeztetett feleségül, és várandós vala. És lőn, hogy mikor ott valának, betelének az ő szülésének napjai. (Lk 2,1–6)

Az istentisztelet – és a kantáta – az óperikópa szerinti szakaszokkal folytatódik. Az *Evangélista*, aki mind a hat kantátát az evangéliumi részek felolvasásával egy bibliai szála fűzi, egyszerű *secco recitativo*-val, csak a continuo (az orgona és mély vonós hangszer) kíséretével meséli a történetet. Amint a szöveg érzelmi töltése változik, más zenei műfaj lép helyébe.

CORO.

3. Recitativo (alt)

A drága vőlegény, Dávid házának hőse / Vigasztalásunkra, a világ üdvösségére immár megszületik.
Fényeskedik hát Jákob csillaga, fénye előtűnik. / Föl, Sion, hagyd a siránkozást,
Megváltód eljő!

A *secco* (száraz) recitativo közvetlenül egy *accompagnatő*ba, két *oboa d'amore* és continuo által kísért kötöttebb ritmusú tételbe kapcsolódik. A hangszerelés a kor ízlésének megfelelő édeskés, lágy hangú hangszerekkel a bensőséges pasztorálhangulat intonációját hordozza. A szülés fájdalmait már érző anya jelképes szerepét éneklő alt szólista néhány mondattal láttatja a közvetlen jövődőt, a gyermek megszületését. A jelzők sokasága, a várakozás öröme és

a zenei háttér már az istálló csendjét előlegezi. Ahogy a költői szöveg, úgy a hangszeres kíséret is több érzelmet tud közvetíteni az *accompagnatő*ban, mint a *secco* recitativóban.

4. Ária (alt)

Készülj, Sion, boldog örömmel, / Nemsokára fogadhatod, aki a legkedvesebb számodra,
Ma gyűljön ki orcad, / Siess, szeresd a Vőlegényt.

A recitativót követő ária szövege túlmutat az anyaság örömein, és egyben tartalmazza is azokat. Sion mint a legboldogabb anya nemsokára fogadhatja a Vőlegényt, ahogy minden anya életének legboldogabb perceit éli meg, ha gyermekének születését érzi. A zene hármas lüktetése a barokk ünnepélyes hangvételét jelenti. A zenei forma (4+4 ütemes tagolások, a hangszer és az énekes szólista dallamának válaszolgatása) is a szimmetriát, a kiegyensúlyozottságot sugallja. Ha alkalmunk van fiú-alt előadóval meghallgatni a művet, ajánlom, ne mulasszuk el. Egész más üzeneteket hordoz ugyanis egy fiú éneklése, mint egy hölgyé, hiszen az előadó személyes kisugárzása tagadhatatlanul hozzájárul a produkció egészéhez. A nő tudatunk mélyebb rétegeiben inkább az anya asszociációját segíti, a fiú inkább azt, *aki* az anyához közel áll, időben, érzelemben, kötődésben. (A 18. században a fiúk hangja 14-16 éves korukban változott, nem olyan korán, mint ma.) Ezért lehet utóbbi kissé objektív, buzdító, kívülálló, míg előbbitől nem vonatkoztathatjuk el nőiességet, hangjának szépségét, művészi, technikai kvalitásait sem.

3. kép. Hans Leo Hassler

5. Korál

Hogy fogadjalak téged, / Hogy közeledjem hozzád,
Akit az egész világ vár, / Lelkem fényessége?
Ó Jézus tartsd te magad a fáklyát, / Hogy tudjam, tőlem mi taszít téged el.

Az oratórium vezérkorálja Arnulf von Löwen (1200–1250) *Salve caput cruentatum* kezdetű latin himnuszának Paul Gerhardt-féle (1607–1676) (4. kép) fordítása, Hans Leo Hassler (1598–1662) (3. kép) dallamával. Bach először a Máté-passióban alkalmazta ezt a korált (*O, Haupt, voll Blut und Wunden*, 1729). Itt a születés idején a dallammal előhívott képzettársítással drámaian előrevetíti Jézus eljövendő keresztáldozatát. Ahogy a kor festői is sokszor élnek halálszimbólumokkal a kis Jézust ábrázoló képeiken (a jászol mellett álló ökör többek között az áldozat jelképe), úgy Bach is

szimbóllummá emelte a szenvedés korálját. Hiszen mi is aggódunk újszülöttünkért, bár születésekor a legkevesbé sem gondolunk arra, hogy mindnyájunk élete véget ér egyszer.

6. Recitativo (tenor)

És szülé az ő elsőszülött fiát; és bepólyálá őt, és helyezteté őt a jászolba, mivelhogy nem vala nékik helyük a vendégfogadó háznál. (Lk 2,7)

A recitativo ismét egy „jelenetet” nyit: ezután accompagnato és ária, majd ismét korál következik. A jászolba helyezésnél a dallam is lehajlik, ahogy az anya, amikor gyengéden biztonságra helyezi a babát.

7. Korál és recitativo (szoprán, basszus)

Ki adhat annál több szeretetet, / Mint amelyet Megváltónk ad nekünk?

Hogy megkönyörüljön rajtunk,

Igen, ki foghatja föl, / Hogy az emberek fájdalmát átérzi,

és a mennyben gazdaggá tegyen,

Az Isten egyszülött Fia jön el e világra, / Mert üdvösségünket akarja,

és hasonlóvá tegyen angyalaihoz.

Ezért ő maga születik emberré.

Kyrieleis!

Míves műfajjal van dolgunk e korálfeldolgozásban. Tanúi lehetünk annak a szellemi hídnak, amely a középkori költészet hagyományait, a reformáció szellemiségét és Bach zenéjét köti össze. A szöveg eredetije ugyanis Notker Balbulus (840–912) karácsonyi szekvenciája (a nagy ünnepeken az alleluja után énekelt ünnepélyes vers), amelynek Luther csak az első versszakát fordította le, és azt hat saját strófával egészítette ki. A dallam először Johann Walter *Geystliche gesangk Buchleyn* című gyűjteményében 1524-ben jelent meg, valószínűleg Lutherrel együtt alkották. Bach tizenegy művében idézi különböző formában ezt a melódiát, itt egy ugyancsak középkori zenei megoldással, a *tropizálással* ágyazza be a basszus (a tanító szereplő, magyarázó) szövegét a koráldallamba. A basszus szólístát ugyanazok a hangszerek, oboa és oboa d’amore kísérik, amelyek korábban az alt szólót, ráadásul hasonló hangpárokkal idézik a ringatást, mint ott.

8. Ária (basszus)

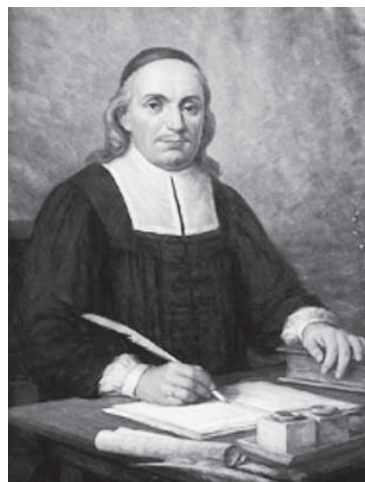
Nagy Úr, ó hatalmas Király, / Drága Megváltónk, mily kevésbé

Törödsz Te a világ gazdagságával!

Aki az egész világot alkotta, / Minden díszével és pompájával,

Most kemény bölcsőben szunnyad.

A BWV 213 kantátában elfoglalt helye szerinti, a világi értékeket dicsőítő szövegnek épp ellentételezése a földi hívságokat megvető Király dicsérete. A szövegkezelés a férfias előadást segíti, és az alvó gyermek álmára vigyázva

4. kép. Paul Gerhardt

csak egyszer-egyszer csendesedik el, süllyed halk régiókba a dallam. A barokk kor egyébként tipikus zenei baszus jelleme a máshol bosszú vagy átokária típus. A harcos jelleget a trombita és a tőle elmaradhatatlan D-dúr hangnem is segíti a sokszor előforduló szinkópás (rövid-hosszú-rövid) ritmusok mellett.

5. kép. A Luther-korál. Mai fordításban: „Mennyből jövők most hozzátok...”

9. Korál

Oh, drága, édes Jézuskám, / Tiszta és puha ágyacskán,
Nyugodj szívemnek jászolán, / És nem feledlek soha tán.

Az itt elhangzó szöveg nyomtatásban először Joseph Klug énekeskönyvében 1535-ben megjelent Luther-korál (5. kép) 13. versszaka. A korált maga Luther is állítólag kisfia, Hans születésekor írta.⁶ A dallamot az ünnepkör folyamán még kétszer hallhatjuk (az oratórium 17. és 23. tételében). Ismét zenei asszociációval van dolgunk: egyrészt a gyülekezeti korál helyet kap a figurális, ünnepi zenében, ezzel bevonva a hallgatót az előadásba, másrészt a hangszerelés bekeretezi a kantátát, hiszen ugyanúgy szól, mint az első tétel, trombitákkal és üstdobokkal.

II. rész: FERIA 2. Nativitatis Christi (Karácsony második napjára)

Und es waren Hirten in derselben Gegend

A második napon Bach dramaturgiájában a gyermekhez legközelebb álló családtagokat, a pásztorokat és első látogatásukat emeli ki. A szöveg hangsúlyai eshetnek más fontos pontokra is, a BWV 57, *Selig ist der Mann* című kantátában a vértanúság a központi gondolat, a BWV 121-es egy karácsonyi koráldallam köré rendeződik, a BWV 40-es Jézus küldetésére utal, amelyben eltörli bűneinket. Itt azonban a Biblia – és a perikópa – szövegére hagyatkozva az emberi család legbenső köréhez hasonlóan a szent család fogadja azokat, akik legelőször érte-

sülnek a születésről, hangsúlyozva ezzel a jelképet, mely szerint Jézus családja a pásztorok, és ő a legfőbb közöttük. Itt ér össze a zene eszközeivel ég és föld, angyalok és pásztorok. A 15. tételt Bach a BWV 214-es kantáta 5. tételeként írta meg, a 19-es alt áriának pedig a BWV 213-as kantáta 3. tétele szolgált alapul.

1 (10). Szimfónia

A *pastorale* műfaja már megtalálható az ókor költészetében és zenéjében is, a Bach által ismert és alkalmazott műforma közvetlenül a régi itáliai karácsonyi stílusra vezethető vissza. A vonósok mellett a fuvolák az angyalok énekére, a dupla nádas hangszerek a dudára, sípokra emlékeztetnek, ezzel keltik a szférák, illetve a pásztorok környezet gondolattársítását. Ennek megfelelően a két fuvola mindig a vonósokkal szólal meg, ezzel isteni számú, három szólamot (két hegedű/fuvola-brácsa) alkot, a két-két oboa és *oboa da caccia* („vadász” oboa) pedig a földi, emberi

⁶ *The Online Library of Liberty*. http://oll.libertyfund.org/?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=754&chapter=87933&layout=html&Itemid=27.

négystä alkotnak a basszus fölött. A hangszercsoportok a kor concertoformáját követve külön-külön témacsoporttal rendelkeznek, az „isten” téma felfelé törekszik, az „emberi” aláhull.

2 (11). *Recitativo (tenor)*

und die Klar-heit des Herrn um-leuch-te-te sie, und sie furch-ten sich sehr.

Evangélista: És pásztorok tanyáztak a vidéken kint a szabad ég alatt, és éjnek idején őrizték nyájukat. Egyszerre csak ott állt előttük az Úr angyala, és beragyogta őket az Úr dicsősége, és ők nagyon megijedtek. (Lk 2,8–9)

A pásztorok félelmét a recitativo utolsó ütemei basszus hangjainak nyugtalan, menekülésre emlékeztető mozgása érzékelteti.

3 (12). *Korál*

Hasadj, óh, hajnal, fényesen, / Hadd ragyogjon az égbolt! / Ti, pásztorok, ne féljetek,
Mivel az angyal így szól:/ E gyenge fiúcskának kell / Vigaszunkként jönnie el,
Ki Sátánnal szembeszáll, / És békét hoz végre már.

Johann Rist (1607–1667) korálszövege Johann Schop (1590–1667) dallamával ma is az *Evangelisches Gesagbuch*-ban található. A korál eredeti első kiadása a Lüneburgban, 1641-ben megjelent *Johann Risten Himlische Lieder* volt. E korál egyébként dramaturgiai beszúrás: nem a „jelenet” végén szólal meg, hanem a történet elbeszélését szakítja meg.

4 (13). *Recitativo (tenor)*

Evangélista: És az angyal mondta nekik:

Angyal: Ne féljetek, mert nagy örömet adok tudtul nektek és majd az egész népnek. Ma megszületett a megváltó, Krisztus, az Úr, Dávid városában. (Lk 2,10–11)

5 (14). *Recitativo (basszus)*

Mit Ábrahámnak ígért az Úr, az most itt e pásztornépnek, lám, megvalósul. Egy pásztornak mindent régen nyilvánított az Úr, s a pásztornak most is ezért, hogy eljött, amit megígért, elsőként adja tudtul.

A „tanító szereplő” – és hangfaj – kíséretként más recitativoformát kap: az oboák rövid akkordjai ugyanúgy a harmóniákat képezik, mint az imént az angyal tartott vonóshangjai, mégis egész más képzeteket keltenek.

6 (15). Ária (tenor)

Víg pásztorok siessetek, / Nehogy nagyon elkéssetek, / Fürgén, kisdedet látni.
Rajta, teljes már az öröm, / Hív a szép keresésére, / A szív felüdülésére!

Rendkívül érdekes hangulat rejlik ebben az áriában. A fuvola Bach más oratóriumaiban is legtöbbször a szoprán hangfajjal kapcsolódik, például BWV 245, János-passió, 13. ária: *Ich folge dir*, szoprán ária fuvolával, és BWV 244, Máté-passió, 49. ária: *Aus Liebe will mein Heiland Sterben*, szoprán ária fuvolával és oboa da caccia-kkal. Itt azonban tenort hallunk, igaz, itt nem fájdalomról vagy együttérzésről van szó, mint a passiókban, inkább a biztatás és az öröm hangja szól. Az egész hangulat mintha az angyalokhoz kapcsolná a részletet. Azt érezhetjük, mintha ez az angyal nem a „hivatalos” kinyilatkoztatás formájával, hanem személyhez szóló intimitással hívna a kisdedhez. Talán ezért nem szoprán énekléssel kezdte az angyalt? Vagy egyszerűen csak azért tenor a szólólista, mert Bach nem talált alkalmas fiú szopránt (vagy megbetegedett a jelölt?) a szóló elneklésére?

És még egy érdekesség: a vonós basszus szólam előadójának pengetést ír elő a szerző, bár ezt a játékmódot a zenei szöveg egyes részeiben nehezen lehet meggyőzően kivitelezni, valószínűleg a feltételezhető ponton elmaradt az *arco* (vonóval) kiírás.

7 (16). Recitativo (tenor)

Evangelista: És ez lesz a jel: találtak egy jászolba fektetett, bepólyált gyermeket. (Lk 2,12)

8 (17). Korál

Fekszik sötét istállóban, / ki csodás lesz hatalmában.
Hol enni szokott a marha, / ott nyugszik most a Szűz fia.

Luther *Vom Himmel hoch da komm ich her* című koráljára írt szöveg ismét a gyülekezetet vonja be a drámai történetbe.

9 (18). Recitativo (basszus)

lie - gen: so sin - get ihm bei sei - ner Wie - gen aus ei - nem sü - ssen

Induljatok hát, pásztorok, hogy csodát lássatok, Isten fiát lelitek meg, egy kemény jászol a fekhelye, mindenki neki énekelje szép hangon, édesen az egység kórusát, a megnyugvás dalát!

A tanító szereplő *accompagnato* kíséretét ismét az oboák látják el (lásd 7.), de ismét az előbbiektől különböző megoldást hallhatunk. A recitativo elején hallott rövid hangok hosszú tartott akkordokká változnak, a basszus minden akkordot felbontás formájában játszik el, emelkedetté és ünnepélyessé téve a részletet.

10 (19). Ária (alt)

Aludj drágám, élvezd a nyugalmat, s őrizd a boldogság érzését bennünk!
Szánd a keblet, s érezz örömet, ahol örvendezik szívünk!

Általános vélemény szerint ez az ária az oratórium egyik legelbűvölőbb zenei egysége, sőt a zenetörténet egyik legszebb altatódála. A hangszerelés hasonlatos a kezdő szimfóniához, de itt – teológiai tanítás, asszociáció a hangszerelésben – ég és föld sokkal közelebb ér egymáshoz. A fuvola, az égi hangszer itt következetesen az alt szólistával mozog együtt, ezzel jelezve, az anya felemeltetik a magasságokba. Az első *oboa d'amore* önálló szólószerepet kap, a vonósokkal a második *d'amore* és a két *caccia* játszik együtt. A basszus oktávugrásai, a hosszú, nyugodt tartott hangok a baba lélegzését, a biztonságot, a nyugalmat hivatottak jelképezni. (Érdemes megemlíteni, hogy a hasonló részletek sora Claudio Monteverdi *Poppea megkoronázása* című operájában a dajka által énekelt altatódallal kezdődik és napjainkig tart!) Az altatódal minden finomságával és csöndjével mégis hordoz valamit az előző nap kantátájának 8-as számú basszus áriájával: a szinkópált ritmusok sokaságát a hangsúlyos ütések ellenpontosásával: mintha valóban a tegnap meglátott király szunnyadna itt a bölcsőben!

Flauto traverso I. *piano*

Oboe d'amore I. *pianissimo*

Violino I. *pianissimo*

Oboe d'amore II. col Violino I. *pianissimo*

Violino II. *pianissimo*

Oboe da caccia I. col Violino II. *pianissimo*

Viola *pianissimo*

Oboe da caccia II. colla Viola *pianissimo*

Alto

Schla - - - - - fe,

Organo e Continuo *pianissimo*

11 (20). Recitativo (tenor)

Evangélista: És egyszeriben mennyei seregek sokasága vette körül az anyalt, és dicsőítették Istent és mondták: (Lk 2,13)

12 (21). Kórus

„Dicsőség a magasságban Istennek és béke a Földön az Istennek tetsző embereknek!” (Lk 2,14)

Igazi passióturba zárja le a „jelenetet”, amelyben az összes hangszer játszik és különböző elvek mentén fonódik egybe, ahogy ég és föld ezen az ünnepen. Azonos szólamot játszanak az I. fuvola és I. oboa d'amore, valamint a II. fuvola és az I. hegedű. Rajtuk kívül minden hangszer- és kóruszólam más-más hangot szólaltat meg, így a kantáta 12. tételében az eddig még nem hallott tizenkét szólamú szerkezettel van dolgunk. Véletlen? A 12-es a szimbolika szerint a világmindenséget jelképező szám, mely az idő három síkjának és a tér négy égtájának szorzata, az állatöv jegyeinek, a napév hónapjainak száma. Odüsszeusz társai, Romulus pásztorai, Héraklész feladatai, Izrael törzsei és az apostolok is ennyien vannak, ennyi a száma az égi Jeruzsálem kapuinak és a kőműveseknek a székelly balladában. Véletlen? Igen vagy nem, ez a tétel így kapcsolódik a világmindenséghez, így tanít, prédikál Bach.

A szólamok ritmusa is összefonódik, ahogy egymást felváltva játszanak rövid hangokat (komplementer ritmus). A tétel középső részében a hangszerek többsége a kórus szólamait játssza, majd visszatér a komplementer ritmus, végül pedig a fuvalák a vonósokkal, az oboák a kórossal játszanak azonos dallamot. Ezt a díszet, ujjongást, ünnepléységet és változatosságot nehezen lehet felülmúlni. Talán csak úgy, ha a hallgató hívőszereget is beengedjük az „istállószentélybe”, ahogy Bach teszi.

13 (22). *Recitativo (basszus)*

Bizony, ujjongjatok angyalok, Megtörtént velünk e szép dolog! Fel hát! Mi veletek leszünk, s hasonlóan örvendezünk.

Ezt már az ember-tanító, az apa mondja, hiszen a hangfaj ezt jelzi. Visszatükröződik tehát a földről az angyalok öröme.

14 (23). *Korál*

Kórusban éneklünk Neked / Hálával telt dicséretet,
Mert Te, óh, régen várt vendég / Hozzánk immár megérkeztél.

A lutheri korál (Vom Himmel hoch da komm ich her) dallama a kantátát nyitó szimfónia zenei témái között jelenik meg. Zenei szimbólumok jellemzik ezt a tételt is: a fuvalák a bevezetőben megismert fafúvós dallamhoz kapcsolódnak, ahhoz, amelyik a reménytelenséggel küzd, a kórus a koráldallamot énekli a vonósokkal együtt, csak a legalsó, a continuo basszus szólamban hallható az előbbi égi dallam, amely minduntalan felfelé törekszik.

III. rész: FERIA 3. Nativitatis Christi (Karácsony harmadik napjára)

Herrscher des Himmels, erhöere das Lallen

A harmadik ünnepnapon az angyalok távoznak, és a hívő emberek megszólalásait hallhatjuk. Visszatérve Betlehemből, az angyalsereg fényességétől lassan a hétköznapi felé ez a kantáta a szent szülők és már egyre inkább a keresztény gyülekezet érzéseit szólaltatja meg, ahogy szülőként az ember is rácsodálkozik a csecsemőre, megérinti, érzéseivel és érzékeivel befogadja. A hangszerelés keltette asszociációk a pasztorálhangulatról áttevődnek a földi hangzásokra, ahogy az első kantátában, úgy itt is a trombiták kapnak újból szerepet. A nyitókórus eredetileg a BWV 214-es kantáta 9. tétele, a 29-es duett pedig a BWV 213-as kantáta 11. tétele volt.

1 (24). *Kórus*

Uram, hallgasd meg zavart beszédünket, / S fogadd tetszéssel halvány énekünket, mikor szoltárokat zeng Sionod!
Hallgasd hát szíveink ujjongó dalát, az örvendező, / Neked szánt hódolatát, mert bizonyossá vált üdvösségünk!

Bach, a zseniális fúgaszerkesztő itt mutatja meg, hogy ő is tud – bár szándékosan – ügyetlen fúgát írni. Magyarán csak annyit, hogy a fúgának az a legfőbb kíváncsi, hogy a szólamok egymás után bizonyos rendszer szerint lépjenek be, és hogy egymást utánozzák. Nos, e tételben mintha fúgát hallanánk, de ha figyelmesebben követjük, rá kell jönnünk, hogy a szerkesztés finoman szólva nem következetes, a szólamok nem pontosan imitálják egymást. A 21. kórustétellel ellentétben, ahol zseniálisan szerkesztett fúgával van dolgunk, itt a merész zeneszerzői ötlet épp az ötlettelenség. Nos, ez nem véletlen, mert ide épp ez kell, ez a „zavart beszéd” ujjongása.

2 (25). *Recitativo (tenor)*

Evangelista: És mihelyt az angyalok visszatértek a mennybe, a pásztorok így szóltak egymáshoz: (Lk 2,15)

3 (26). *Kórus*

„Menjünk el Betlehembe, hadd lássuk, ami történt, amit az Úr tudtunkra adott.” (Lk. 2,15.)

A recitativo a kórustételbe csatlakozik, amihez a következő tétel összefoglaló mondatai is közvetlenül kapcsolódnak. A pásztorok bizonytalanok, merre is induljanak Betlehembe. Tanácsalanságukat mutatják e rövid kórusfuga belépő szólamai, és egymás szavába vágva igyekeznek egyezsége jutni, az hallatszik a szünetekkel szaggatott szólamritmusokból. Ez a fuga nem „ügyetlen”, nagyon is kidolgozott: a szólamok nem pontosan imitálják egymást, hanem ellenkező irányban éneklik a dallamot az előzőhöz képest, megjelenítve, ahogy a pásztorok tétozva indulnak el. A zenében ezt tükörfordításnak nevezik, mintha egy tükröt illesztenénk a kottasor fölé, és minden lépést ellentéseten látnánk benne. Az izgatottságot a fuvalák és az első hegedű gyors mozgású dallama is fokozza. Ehhez a kórustételhez nagyon hasonló intonációban szól a János-passióban megszólaló turba, amelyben Jézus ruhájára vetnek sorsot.

4 (27). *Recitativo (basszus)*

Ő népe vigasza, Izraeljét megváltotta, Sionból segítségét küldte, szenvedésünknek vége. Pásztorok, tettét néz-
zék; nosza, megleljék!

A kórustétel a basszus recitativóba torkollik, ez zárja le az izgatott mozgást, mintha egy tölcserbe érkezve a hangok már csak a leglengesebb buzdító szavakkal hangoznának el.

5 (28). *Korál*

Istenünk ezt értünk tette, / Hogy látsszon szeretete;
Így minden keresztény örül / S hálás Neki szüntelenül.
Kyrie eleison!

Johann Walter *Geystliche gesangk Buchleyn* című, Wittenbergben 1524-ben megjelent gyűjteményében tették közzé először Luther szövegét, amelynek 7. verszaka az itt elhangzó korálszöveg. Bach valószínűleg az 1715-ben megjelent gothai énekeskönyvből⁷ ismerte a dallamot (6. kép).

6 (29). *Duett (szoprán és basszus)*

Könyörületed, irgalmad vigasztal s felszabadít. / Kegyes
szereteted vágya,
Óhajtsodnak csodája adta Atyai hűség újra él.

6. kép. A korál dallama Johann Walter énekeskönyvből

⁷ *Psalmodia Sacra, oder: Andächtige und schöne Gesänge...* Gotha, 1715.

A bachi életműben a szoprán–basszus duettek jeles vonulatát ismerjük. A két hangfaj következetes együttes alkalmazása miatt duettjeik a tanítvány–tanító (BWV 164, 173, 194), hívő–Isten (BWV 32) lélek–Jézus (BWV 21), egyház–Jézus (BWV 140) egymásba kapcsolódó jelképei, máshol leány–atya (BWV 211) vagy allegorikus alakok, mint a Szerencse–Becsület (BWV 207) párokat személyesítenek meg. Itt is a tanítvány–tanító párral van dolgunk, akik mindketten csodálják Isten művét.

7 (30). *Recitativo (tenor)*

Evangelista: És gyorsan útra keltek, és megtalálták Máriát, Józsefet és a jászolban fekvő gyermeket. Az után, hogy látták őket, azt is elbeszélték, amit nekik a gyermek felől mondtak. És aki csak hallotta, csodálkozott a pásztorok beszédén. Mária meg mind emlékezetébe véste szavait, és szívében gyakran elgondolkodott rajtuk. (Lk 2,16–19)

Az Evangelista szövegét két hangsúlyos zárlat is tagolja, amely a secco recitativónál szokatlan. A harmadik mondat után azt hihetjük, vége a tételnek, de csak most hangzik el a legfontosabb mondat, amihez az alt szólólista (anya) áriája is kapcsolódik. Így vezet vissza Bach a bensőséges csöndbe.

8 (31). *Aria (alt)*

Rejtsd el, szívem, ezt az áldott, szent csodát / Szilárdan bizakodva!
Legyen Isten csodálatos műve itt, ami erősít, / Ha hited gyarló volna.

Az anya áriája számtalan finom zenei retorikai elemmel fogalmazza meg azokat az érzéseket, amelyeket minden anya érez gyermekére tekintve. A hangnem megválasztása is fontos üzenetet hordoz. Ha áttekintjük Bach h-moll műveinek listáját, megtaláljuk a nagy h-moll misét, és csak néhány példát említve a BWV 80-as kantáta szoprán áriáját, a Máté-passió 12. áriáját, *Blute nur*, ugyancsak szoprán énekli, és hangszeres művei között az egyik legigényesebb fuvola-csembaló szonátát. Ez a különleges hangnem Mattheson⁸ szerint bizarr, melankolikus, ezért ritkán alkalmazzák.

9 (32). *Recitativo (alt)*

Igen, igen, megőrzi szívem, hogy e kegyes időszakban szent üdvét az Úrnak teljes bizonyossággal hiszem.

A recitativo és az ária felcserélése is retorikai és dramaturgiai eszköz. A szerző által fontosnak tartott rész a megszokottól eltérő sorrend által kap hangsúlyt, itt ez a rész a recitativo.

10 (33). *Korál*

Uram, buzgón őrizlek Téged, / Neked akarok élni itt,
Hozzád indulok majdan, / Veled lesz végre életem fenn,
Teljes örömben mindörökké / Ott, a másik életben.

⁸ MATTHESON 1713.

Paul Gerhardt *Fröhlich soll mein Herze springen* kezdetű korálja 1656-ban jelent meg Johann Crüger (7. kép) dallamával.⁹ E vers 15. versszakát használta fel itt Bach. A korált ma is tartalmazza az Evangelisches Gesangbuch.

11 (34). *Recitativo (tenor)*

Evangelista: És a pásztorok hazatértek, dicsőítették és magasztalták Istent mindenért, amit csak hallottak és láttak, úgy ahogy tudtul adták nekik. (Lk 2,20)

12 (35). *Korál*

Örvendjete, örvendjete, Üdvösségtek, / Az Isten és Ember, ma megszületett,
Mert Ő, tudom, Úr Jézusom, / Kiválasztott Dávid városában lett.

7. kép. Johann Crüger

Christoph Runge (1619–1681) *Lasst Furcht und Pein* kezdetű koráljának (1653) 4. versszaka¹⁰ szólal meg itt. Bach az akkor ismert, a *Wir Christenleut habn jetzund Freud*, 1589-ől származó koráldallamot¹¹ használta.

13 (= 24). *Kórus*

A nyitótétel ismétlése foglalja keretbe zárásként a kantátát. Kézenfekvő lenne az ismétlés, ha úgy gondolkodunk, hogy karácsony második napjára (szentestével együtt az ünnep harmadik napja) már nehéz új kórustételt betanítani. Mégsem gondolhatjuk, hogy csak praktikus szempont vezette Bachot a tétel ismétlésekor. Dramaturgiai és retorikailag is fontos hangsúlyt kap így az emberi kifejezés gyarlósága. Ezzel lezárul a szorosán vett karácsonyi ünnep, és kisebb ünnepekkel bár, hétköznapiak kezdődnek, amelyekre jó útravaló a tétel szövegének kicsengése.

IV. rész: Festo Circumcisionis Christi (Újév napjára)

Fallt mit Danken, fällt mit Loben

A negyedik, Újév ünnepén megszólaló kantáta a név fogalma körül forog. A névadás, a körülmetélés, a templomban való bemutatás a nagyobb közösség által való megismerést, megkülönböztetést és ugyancsak befogadást jelenti. Ahogy mi is ismételve ízeletjük eleinte gyermekünk nevét, a kantáta szólistái, kórusa Jézus nevét ismételve, szinte litániaszerűen fűznek hozzá jelzőket: az elragadtatott hódolat gyümölcseit. A névnek egyébként Jézus korában fontos szimbolikus jelentőséget tulajdonítottak, de fontos üzeneteket hordozott még Bach korában is.

A nyitókórus, a szoprán és a tenor ária a BWV 213-as kantáta 1., 5. és 7. tételeinek újrafogalmazásai.

1 (36). *Kórus*

Hajoljatok meg hálával, magasztalón / Az irgalom legmagasabb trónusa előtt!
Az Isten Fia a földnek akar Üdvőztője s Megváltója lenni! / Az Isten Fia majd lecsillapítja ellenségei dühét és háborgását.

⁹ *Praxis Pietatis Melica*. Első kiadás: Berlin, 1647. A gyűjtemény ezután még negyven kiadást ért meg a 18. század derekáig.

¹⁰ FISCHER-TÜMPER 1964, 3. 514. o.

¹¹ *Bach Cantatas*. <http://www.bach-cantatas.com/Texts/Chorale056-Eng3.htm>.

törekvő motívummal. Az „Isten Fia” szavakra a szoprán magasra nyúlik, és a középrész zárásakor a „der Feinde Wut und Toben” (ellenségei dühét és háborgását) érdekes ritmikai „borulás” zajlik, amivel a szavak értelme külön hangsúlyt kap.

2 (37). Recitativo (tenor)

Evangelista: És mikor betölt a nyolc nap, hogy a kis gyermeket körülmetélik, nevezék az ő nevét Jézusnak, amint őt az angyal nevezte, mielőtt fogantatott volna anyja méhében. (Lk 2,21)

3 (38). Recitativo accompagnato és arioso

Basszus

Emmanuel, ó édes szó! / Jézusom pásztorom, / Jézusom az életem,
Jézusom nékem adta magát, / Jézusom örökké szemem előtt lebeg.
Jézusom az örömöm, / Jézusom vigasztalja a szívem és keblem.

Basszus és szoprán

Jézus, Te, legdrágább életem, / Lelkem jegyese, / Ki értem áldoztad magad / A gyötrelmes keresztfán.
Jöjj! Örömmel akarlak átölelni, / A szívem sosem hagy el Téged, / Óh, végy hát magadhoz!

Basszus

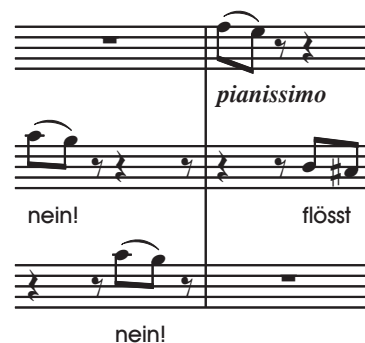
Még a halálban is te leszel a legimádottabb nékem. / Szükségben, veszélyben, bajokban, csak Rád nézek vágyódva én.
Mi űzött engem eddig a halál borzalmától (félve)? / Jézusom! Ha meghalok is, tudom, hogy el nem pusztulok;
A Te neved áll írva bennem, hogy a halál félelmét elűzze.

A szoprán–basszus kettős gyönyörű példája a vallásos érzület és a túlradó földi érzelmek keverékének. Dramaturgiailag teljes jelenetet, lelki fejlődést élhetünk át ebben a rövid tételben. Először litániát hallunk, bár e litánia nem a középkori ismételt zenei motívumokon gördül tovább, hanem sokkal szabadabb deklamációval, mintha inkább becézés, szerelmünk vagy a gyermek becézgetése lenne. Majd változik a zenei háttér. Amíg szoprán a basszus szólam fölé befűzött, kötöttebb lüktetésű és szinte naiv *arioso* dallammal veszi át, és egyben fokozza a dicséretet, a basszus már az Énekek éneke hevületét énekli meg. Dallamát szünetek, sóhajok, felkiáltások tagolják, majd az ismét magára maradt basszusszólam drámai hangot megütve folytatja a zenekar kíséretével. A szóló bővelkedik a zenei retorika kellékeiben: a „Nor” (szükség), „Gefahr” (veszély) „Grauen” (borzalom) és a „Todesfurcht” (halálfélelem) szóra a kor zeneszerzői eszközeinek egyik legerősebbje szólal meg, a feszültséggel teli, úgynevezett szűk szeptim akkord (ezt használja Bach másutt a Júdás vagy a „szenvadás” szavaknál is).

4 (39). Ária (szoprán, visszhangszoprán)

Megváltóm, vajon a Te neved elhinti-e a legkisebb magvát is csak e hatalmas rémületnek?
Nem, magad mondod, hogy nem! (Nem!) / Kell-e hát a haláltól félnem? Nem, a Te édes szavad: nem!
Avagy örülnöm kell-e néki? / Igen, Te, Megváltó, magad mondod: igen! (Igen!)

Bach korában már viszonylag ritka szerkesztés az echóválasz. Lassus és kortársai, később Monteverdi, Purcell és sokan mások alkalmazzák a visszhanghatást, amelyben egy mondat utolsó szavait, kifejezéseit, vagy azok egy részét – más értelmezéssel – azonos hangokon énekli egy hasonló hang. Retorikai szempontból ismétlésről van szó, amely itt a tanítás megerősítését célozza. Azon ritka előadási utasításokkal van itt dolgunk, amelyekkel Bach általában nagyon fukarul bánik. Itt kiírja az oboának a *forte* és *piano* jelzéseket, sőt a harmadszor ismételt motívumra a *pianissimót* is. Ám Bach itt is egy zseniális ötlettel gazdagítja élményünket: az oboa és a második szoprán (a „visszhang”) nem mindig ugyanabban a sorrendben szólaltatják meg a válaszokat a szólista hangjaira, ezzel fenntartva a közönség figyelmét, talán még egy kis mosolyt is csalva arcunkra.

5 (40). Kettős (szoprán, basszus)

Recitativo (basszus)

Nos, igen! Egyedül a Te neved lesz majd az én szívemben.
Téged foglak elragadtatva megnevezni, mikor szívem, keblem
az irántad való szeretetben ég. De, Kedves, mondd nekem:
Hogyan magasztaljalak, hogy mondjak Néked köszönetet?

Arioso (szoprán)

Jézus, örömöm és gyönyörűségem, Reményem, kincsem, osztályrészem.
Megváltásom, menedékem és üdvöm, pásztor és király, fény és nap!
Ah, hogyan tudnálak méltón, Uram, Jézus, dicsőíteni téged?

Az előző jelenet folytatásaként ismét a szoprán és a basszus fonódik össze Jézus magasztalásában. Aki eddig tanító, most esendő emberséggel kérdezi a jó dicséret módját, és a szoprán ezúttal a Lélek hangján sorolja a hitvallás metaforáit. A tétel végén a két hang összefonódva várja a választ. Ez az összefonódás a földi anya és gyermeke között is létrejön, ez adja mindkettejük erejét további életükhöz.

A szoprán szövege egyébként Johann Rist *Jesu, du mein liebtes Leben* kezdetű, 1642-ben keletkezett koráljának átdolgozása.

6 (41). Ária (tenor)

Csak azért akarok élni, hogy tiszteljelek. / Megváltóm, adj nékem erőt és bátorságot,
Hogy a szívem buzgó legyen! / Erősíts meg engem,
Hogy kegyedhez méltón / És köszönettel felemelkedjem!

A jelenet vége felé az evangélista veszi át a szót, és összefoglalja az eddig kimondottakat. A hangulati ellentét szembeütő: az eddigi szabad, laza szövésű, szabad tételeket most nagyon is kötött, virtuóz zene váltja fel. Ha eddig a szöveget hallgattuk, most a hangszerek és a hangszerszerűen éneklő szólista vonzza figyelmünket, ezzel a váltással kissé kiemelve az elmélyülésből. A szerkesztés különlegessége, hogy a két hegedű által intonált fő zenei téma a basszusban egyszer megjelenik tükörfordításban – ahogy Isten kegyelme felemeli az embert –, majd a tenor is átveszi ezt az „ötletet”, hogy később mindketten visszatérjenek az eredeti szerkesztéshez.

7 (42). Korál

Jézus, mutasd számomra a kezdetet, / Jézus, maradj mindig mellettem! / Jézus, fékezzed érzéseimet,
Jézus, légy egyetlen vágyam, / Jézus, Te légy a gondolataimban! / Jézus, ne hagyd eltántorodnom!

Johann Rist *Hilf, Herr Jesu, laß gelingen* kezdetű versének (dallam: J. Schop, 1642) 15. versszaka a zárókorál szövege. Ismét a litánia ősi műfaja hangzik fel, nem meglepetésszerűen a nyitótétel hangszerelésében, kürtökkel, oboákkal, és vonósokkal.

V. rész: Dominica post Festum Circumcisionis Christi (Újév napjára)

Ehre sei dir, Gott

Az ötödik részben a világ gonosz hatalmai, törvényei, kényszerek, reménytelenségek kezdik szőni ármányukat a csecsemő ellen. Az élet, a remény és a szeretet, amelyet egy újszülött hoz az életünkbe, még átvilágít a veszély nehéz felhőin. Önfedtet ujjongással énekel a kórus, majd a főszereplő anya, az alt szólista erősít meg kétségeink között: már itt van a gyermek, itt van az Ember – magunk sem hisszük még –, Isten fia.

A 45-ös alt tételt Bach először a BWV 247 Márk-passióban használta, a 47-es basszus ária pedig a BWV 215-ös kantáta 7. tétele volt. A szövegben a korálok mellett Mt 2,1–6 versei szerepelnek.

1 (43). Kórus

Tiszteletet zengjünk néked, ó Isten, / Dicsőség, hála adassék néked! / Az egész világ Téged magasztal,
Mivel a mi javunkkal törődsz, / Mivel ma minden kívánságunk teljesül, / Mivel áldásaid csodálatosan
Megörvendeztetnek minket.

A nyitótétel hangszerelése a második kantáta hangulatát idézi, itt is oboa d'amorék szólnak, vonósok és a kórus. Figyelemre méltó a csoportok felosztása és egymáshoz való viszonya. A fafúvók néha a kórusal járnak, néha önálló életet élnek (bevezetés, átvezető szakaszok) az első hegedű folyamatosan egyfajta nyugtalanul lobogó kíséretet játszik, talán az emberi lélek lobogása vagy az Isteni kegyelem tündöklése érzetét kívánta Bach felkelteni. A motívumok, illetve a hangszercsoportok és a kórus megszólalásai hármas egységenként következnek, és a szinte mindig hangsúlytalan ritmikai egységen belépő szólamok magával ragadó lendületet adnak a tételnek.

2 (44). Recitativo (tenor)

Evangélista: Amikor pedig megszületik vala Jézus a judeai Betlehemben, Heródes király idejében, ímé, napkeletről bölcsek jövének Jeruzsálembe, mondván: (Mt 2,1)

A hat ünnepnapot összekötő secco recitativo szövi tovább a történetet.

3 (45). Kórus és recitativo (alt)

Hol van a zsidók újszülött királya? –

Keresd őt az én szívemben, ott lakozik, a magam és az ő örömére!

Láttuk a csillagát Napkeleten, és jöttünk, hogy imádjuk őt. (Mt 2,2)

Üdv néktek, kik láttátok azt a fényt, az a ti üdvötkre történt. Megváltóm, Te, Te vagy a fény, ki még a pogányokra is ragyogsz majd, és akik még nem ismernek, már ők is imádni akarnak Téged. Mily fényes, mily tiszta is a Te ragyogásod, szeretett Jézusom!

A szólista és a kórus jelenete a János-passióra való utalásokat tartogat. Ott is ilyen recitativo vezet be a történetet, ott is ilyen turba kérdezi, hol van Jézus, majd Jézus válasza után ugyanígy még egyszer rákérdeznek. Itt az üdvözlő szavakat halljuk, mintha az anya mondaná őket. Jóllehet, ez a jelenettípus, amelyben a szólista és a tömeg dialógusa zajlott, ismert volt ebben a zenei világban, azért nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a János-passió ekkor már többször elhangzott Lipcsében, és felmerülhet a kérdés, véletlen-e ez a megoldás. Itt az újszülött gyermek, ott a kínokat vállaló felnőtt Megváltót keresi a világ.

4 (46). Korál

Ragyogásod elemészt minden sötétséget, / A borús éjt fénybe borítja.

Vezess minket a Te ösvényeidre, / Hogy a Te orcádat

És magasztos fényét örökké szemlélhessük!

A korál Weissel (1590–1635) *Nun, liebe Seel, nun ist es Zeit* kezdetű koráljának (1642) 5. versszaka. A korál a legérzékenyebb dramaturgiai ponton szólal meg itt, amikor a királyok már az ajtóban vannak, és amikor a lélek buzdító útravalóra vár.

5 (47). Ária (basszus)

Világítsd meg az én sötét valómat is, / Világítsd be a szívem a te ragyogásod tiszta sugarával!

Szavad lesz legfényesebb gyertyám minden cselekedetemben: / Nem engedi, hogy a lélek bármi rosszra térjen.

Világítsd meg az én sötét lelkemet is, / Világítsd be a szívem a te ragyogásod tiszta sugarával!

A basszus szólóhang ezúttal az oboa d'amoréval kísérve szólal meg. Ismét a pasztorálhangulatot, közvetve a család intimitását jelzi. A szöveg jámbor hívó hő vágyát fogalmazza meg, de joggal gondolhatjuk, hogy itt először hangot kap a földi apák vágya is, újszülött gyermekükre tekintve. A szólamban található sok ugrás, nagy hangterjedelem is ezt az aggodalmat, szándékot támasztja alá: hogyan fogjuk könnyen felnevelni azt, aki majd megváltja életünket?

6 (48). Recitativo (tenor)

Evangelista: *Heródes király pedig ezt hallván, megháborodék, és vele együtt az egész Jeruzsálem. (Mt 2,3)*

7 (49). Recitativo (alt)

Miért rémültök meg? Talán Jézusom jelenléte ébresztett bennetek ily rémületet? Ó, nem kellene, éppen ellenkezőleg, örülnötök inkább? Hisz ő, amint az megígértetett, az emberek üdvözülését fogja újfent elhozni.

Wa - rum wollt ihr er - schrecken?

Az accompagnato recitativóban ismét az anya kap szerepet, akinek erejét újszülött gyermeke táplálja. A vonósokon megszólaló, a passiókból ismert rémületaffektus a megfelelő szöveg fölött később az öröm motívumává alakul.

8 (50). Recitativo (tenor)

Evangélista: És egybegyűjtve minden főpapot és a nép írástudóit, tudakozódik vala tőlük, hol kell a Krisztusnak megszületnie? Azok pedig mondanak néki: a judeai Betlehemben, mert így írta vala meg a próféta: És te, Betlehem, Judának földje semmiképpen sem vagy legkisebb Juda fejedelmei között, mert belőled származik a fejedelem, aki Úr lesz az én népem, Izráel felett. (Mt 2,4–6)

A recitativo utolsó mondata kötött tempójú ariosóba fordul. Mindannyiszor, ha egy szövegrészen belül líraibb hangvétel indul, ezt az eszközt követik a barokk komponisták. Ez a kis változás feljebb emeli az addig szabad deklamáció ünnepélyességét, megújult figyelmet is nyerve a hallgatóságtól.

51. Tercett (szoprán, alt, tenor)

Szoprán: Ah, mikor jó el az idő?
 Tenor: Ah, mikor jön majd az övének vigasztalója?
 Alt: Hallgassatok! Ő már valóban itt van!
 Szoprán, tenor: Jézus, jöjj hát hozzám!

Ez a három hangfaj együtt kizárólag itt szólal meg Bach fennmaradt életművében. Ismét végtelen fantáziáról tesz tanúbizonyságot a szerző, ismét operai jelenettel lehet dolgunk. A szoprán és a tenor kétkedésük, vágyakozásuk hangján énekelnek, imitálva a hegedű témáit. Egyszerre belép az alt, aki most kimondja a megnyugtató választ. Az egyes szólamok tökéletesen leképezik a tartalmat: a hegedű, szoprán és a tenor szövege összefüggő, egymásra utaló, imitációs részeket tartalmaz. Az imitáció is a zenei retorika egyik fontos eszköze, amit az akkori tanult közönség sokkal mélyebben értett, mint a mai. Az alt első szava még nem, de annak ismétlése már megszakítja a másik két szereplő énekét, ahogy a színpadon sem veszik észre első szóra az új belépőt. Egyre erélyesebb hangjai a többiek szüneteibe kerülnek, majd a legfontosabb közléssel megvárja, amíg ők elhallgatnak. Mindezt égbbe emeli a hegedű virtuóz mozgása.

52. Recitativo (alt)

Az én kedvesem uralkodik immár. A szív, amely az ő uralmát szereti, s egészében néki adja magát: az én Jézusom trónja.

Az anya zárja le a jelenetet, kimondva a megnyugtató szavakat. De a gyermek adta nyugalom nemcsak Máriát, hanem a földi anyákat is eltölti, és ők is erőt és biztonságot kapnak ebben a helyzetben, ebben az egységben.

53. Korál

Noha az ily szívbéli otthon / Nem pompás fejedelmi lak, sötét üreg csupán,
A Te kegyelmed sugara ott úgy ragyogna fel, / Hogy a teljes Napkorongnak vélnék.

Johann Franck (1618–1677), *Ihr Gestirn, ihr hoblen Lüfte* kezdetű koráljának (1655) 9. versszaka szólal meg a kantáta zárásaként, ismét követve a jól ismert hangszerelési elvet: az első tétel hangszerei szólnak itt is.

VI. rész: Festo Epiphaniae (Vízkereszt napjára)

Herr, wenn die stolzen Feinde Schnauben

A hatodik állomás vízkereszt ünnepén hirdeti a gyermekkel kapcsolatos legnagyobb csodát: hatalma legyőzi a földi gonosztságot. Mi is ebben reménykedünk, amikor felemeljük és magunkhoz szorítjuk gyermekünket. Tudjuk és ismerjük hatalmát is: ezután más lesz az életünk, ő változtatja meg.

A kutatók feltételezik, hogy az 56., 57. és a 61–64. tételek egy elveszett egyházi kantáta tételeként születtek meg eredetileg, a nyitótétel pedig egy ugyancsak elveszett világi kantáta bevezető zenéje volt.

1 (54). Kórus

Uram, ha a kevély ellenség köröttünk dúl, / Add, hogy szilárd hitben
Lássuk meg hatalmadat és segítségedet! / Csak Tebenned bízunk egyedül,
Így tudjuk az ellenség éles karmát sértetlenül elkerülni.

A szöveg tartalmát a zene a hangszerelés eszközeivel (a harc képzetét ébresztő trombiták és a tőlük elmaradhatatlan üstdob), a hármas ütem hangsúlyozott löktetésével, a beszúrt kromatikus (félhanglépésekkel teli) részekkel, amelyek az ármányt hivatottak megjeleníteni és az egész tétel szilárd ünnepélyességével támasztja alá Bach.

2 (55). Recitativo (tenor, basszus)

Evangélista: Ekkor Heródes titkon hívató a bölcseket, szorgalmasan megtudakoló tőlük a csillag megjelenésének idejét. És elküldvén őket Betlehembe, monda nekik:

Heródes: Elmenvén szorgalmasan kérdezősködjetek a gyermek felől, mihelyt pedig megtaláljátok, adjátok tudtomra, hogy én is elmenjek, és tisztességet tegyek neki. (Mt 2,7–8.5)

A jelenetet az egyszerű recitativo nyitja. A földi ravaszság semmi díszet nem érdemel a zenei folyamatban.

3 (56). Recitativo (Szoprán)

Te álnok! Csak azért keresed az Urat, hogy elveszejtsed, mindenféle hamis fortélyhoz folyamodsz, hogy az Üdvözítőt kézre kerítsd. Ő, kinek erővel ember nem árthat, biztos kézben marad még. Szíved, a te hamis szíved, minden csalfaságával a Magasságbéli Fia előtt, kinek pusztulására törsz, már igencsak jól ismert.

Az angyal vagy a Lélek átlát a gonosz szándékain, és a vonósok zenei glóriájával hangja körül (accompagnato) szégyeníti meg az álnokot.

4 (57). *Ária (szoprán)*

Kezednek egyetlen intésére / Az emberi hatalom erőtlen bukik el.

Előtted minden (emberi) erő nevétségessé válik! / A Leghatalmasabb csak egyetlen szót szól,

Hogy ellenségei gőgjét elpusztítsa. / Ó, így kell hamarosan megváltozniuk / A halandók gondolatainak.

Rendkívül érdekes zenei szövetet hallunk a jelenet súlypontján. A hármas lüktetésű tétel eltolt hangsúlyainak megállásai, imitációi igen bonyolult ritmikai és harmóniai fordulatokat eredményeznek. A folytonos, nyugtalan szólammozgások, a viszonylag terjedelmes elő- és közjátékok talán a törekvő emberi hatalom lényegére engednek asszociálni, de természetesen zeneileg semmi konkrét utalás nincs erre a fogalomra. Isten kezének intése is nehezen kapcsolható össze a meginduló tizenhatodik utáni két rövid negyedhang súlytalanságával.

5 (58). *Recitativo (tenor)*

Evangélista: *Ők pedig a király (beszédét) meghallván, elindulának. És íme, a csillag, amelyet napkeleten láttak; előttük megy vala mindaddig, amíg odaérvén, megállta a (hely) fölött, ahol a gyermek vala. És amikor meglátták a csillagot, igen nagy örömmel örvendezések. És bemenvén a házba, ott találták a gyermeket anyjával, Máriával; és leborulván tisztességet tőnek néki, és kincseiket kitérve, ajándékokat adónak néki: aranyat, tömjént és mirhát. (Mt 2,9–11.6)*

6 (59). *Korál*

Itt állok jászolodnál, / Ó, Jézuskám, életem. / Jövök, hozom s néked ajándékozom,

Mit Te adtál nékem. / Vedd, ez az én szellemem és lelkem,

Szív, lélek, bátorság – vedd mindezt, / Hogy a tetszésedre szolgáljon!

Az első jelent zárásaként Paul Gerhardt koráljának (1653) első versszakát használta Bach, az eredeti dallam szerzője ismeretlen.

7 (60). *Recitativo (tenor)*

Evangélista: *S mivel álomban megintettek, hogy Heródeshez vissza ne menjenek, más úton térének vissza hazájukba. (Mt 2,12)*

8 (61). *Recitativo (tenor)*

Menjete! Elég, az én kincsem nem távozik innen, ő itt marad velem. Én szintén nem fogom elhagyni őt. Az ő karja szeretettel, csupa szelíd érzéssel s a legnagyobb gyengédséggel vesz körül. Megmarad ő az én jegyesemnek, én őt a szívembe, lelkembe vésem. Jól tudom, hogy ő szeret engem, a szívem viszont szereti bensőségesen és imádni fogja őt örökkön. Miféle ellenség tudna engem ily boldogságban háborítani? Te, Jézus, barátom vagy s maradsz, s ha majd hozzád könyörgök szorongatottságomban: „Uram segélj!” – hadd leljek segítséget!

A recitativo műfajában sok ötletet alkalmaztak a barokk zeneszerzők. Ebben a viszonylag hosszú megszólalásban, a tenor – a hívók képviselőjének – nem egyszer indulatoktól fűtött *accompagnato* (oboa d'amorék és continuo által kísért)

recitativójában minduntalan más ritmikával, más tempóban, más dinamikával hangszeres beszúrásokat hallunk. Teljesen világos az effektus retorikai jelentése: a Gonosztól, a világ hatalmaitól (rég nincs szó a háromkirályokról) elfordul a hívő, és Krisztussal él meg bensőséges egységet, bár azok mindent megtesznek, hogy az idillikus állapotot újra és újra megzavarják.

9 (62). *Aria (tenor)*

Most megrémülhettek, kevély ellenségek, / Mily félelmet tudnátok ébreszteni bennem?
Az én kincsem, menedékem itt van mellettem. / Hiába álltok mégoly dühödten,
Fenyegette, hogy engem mindenestül elveszítetek, / Lássatok hát: a Megváltó lakik itt bennem.

Az oboa d'amorék által biztosított bensőséges hangzást az első és a második kantátából jól ismerjük. Az ünnep karácsonyi hangulata azonban már elült. A gyermek születésének csodája belesimulni látszik a hétköznapiakba. Csakhogy ezek a hétköznapiak már nem ugyanazok, mint a Megváltó születése előtt. Bach itt már nem az anya vagy a Lélek, esetleg az apa szereplőjét megszemélyesítő hangfajt választ: a hívők hangja, a tenor énekli a születéssel megerősödött emberek hitvallását. Zeneileg gyönyörű, világos formájú, szimmetrikus belső tagolásokkal megnyugvó tételt hallunk. Itt már nincs félelem, nincs disszonancia, nincs aszimmetria, a lélek harmóniája érvényesül.

10 (63). *Recitativo (kvartett)*

Szoprán, alt, tenor, basszus

Mit tehetnek a pokol szörnyei, / Mit tehet ellenünk a világ, a bűn? / Hiszen mi Jézus kezében nyugszunk!

Érdekes recitativofajta visz közelebb a zárótételhez. A Máté-passió utolsó előtti tételére is emlékeztető kvartett a történetek tömör összefoglalását adja. A négy szólam változatos hangzása itt talán az emberek sokszínűségét hivatott megjeleníteni. A külön-külön megszólaló kérdésekre együtt éneklük a választ.

11 (64). *Korál*

Most bosszút álltál ellenségeid seregén, / Mert Krisztus megtörte őket, kik ellenedre voltak.
Halál, Sátán, Bűn és Pokol: / Mindenestül elvesztik erejüket; / Isten mellett a helye az emberi nemnek!

Georg Werner (1580–1645) *Ihr Christen auserkoren* kezdetű koráljának 4. versszaka (1648) Hassler dallamára (lásd BWV 248. I). A zárótétel – egyben az ünnepnapok zenei liturgiájának utolsó tétele – az első tétel hangszerezésével egyezik meg. Hatalmas tömbként zárja le a folyamatot, az első pillanatokban nem gondolnánk, hogy végül is korálfeldolgozást hallunk. A zenekari elő-, illetve közjátékok és az utójáték fénye még egyszer utoljára felidéri a karácsony hangulatát.

A hallgató mint szülő

Minden évben átélhetjük ezt a csodát, amit Bach zenéje hoz a szívünkbe. De a csoda nem csak a zene. Nem csak a kitűnő zeneszerzői ötletek zseniális szakmai megoldásai, a soha-magát-nem-ismétlő fantázia és szabadság. Nem csak az előadók átélte és hiteles előadása által teremtett hangulat. Nem csak az ünnepeken a templomban összegyűlt

hívőssereg, akik maguk is teremtik a csodát. És nem csak a hívő lélek egyéni útja, amely a várakozás és a rácsodálkozás után Jézus emberségét és istenségét megtapasztalva, megerősödve lép ki a templomból és tér vissza a mindennapokba. Mindez együtt és még valami nagyon fontos. Az hogy a hallgató saját gyermekének születésével pontosan azokat az érzéseket éli át, amit a hat kantátában a szöveg és a zene megfogalmaz. Bach (és Picander) úgy állította össze a szöveggönyvet, hogy tudták, és hangsúlyozták, a Megváltó születése ott van minden földi gyermek születésében és fordítva, minden földi gyermek, ha nem is megváltja, de megváltoztatja szülei életét.

Mert mi, szülők is átéljük a várakozást, a születés csodáját, a családdá válást, a szélesebb család szeretetét, újszülöttünk sorsával kapcsolatban tele vagyunk aggódással és reménnyel. Ezzel pedig nemcsak a zene megértése válik valósággá, nemcsak az ünnep kap mélyebb értelmet, hanem valóban átérezzük, hogy a szent családhoz hasonlóan mi is a teremtés részei vagyunk.

Johann Sebastian Bach gyermekei*

Év	Bach életkora	Gyermekeinek fogantatási ideje	Gyermekeinek neve, keresztelőjük ideje	Haláluk éve, ideje	Életkor	Anya	Bach szolgálati helye	Fontosabb művek
1708	23	1707. márc.	*Catharina Dorothea, dec. 29.	1777	69	Maria Barbara	WEIMAR	
1709	24							
1710	25	1710. febr.	*Wilhelm Friedeman, nov. 22.	1784	77			8 kleine Preludien für Orgel
1711	26							BWV 106?
1712	27							Lukas-Passion
1713	28	1712. máj.?	*Johann Christoph, febr. 23. (szükségkeresztelés) *Marie Sophie, febr. 23.	† febr. 23. † márc. 15.	(<1) (<1)			BWV 208, 142
1714	29	1713. jún.	*Carl Philipp Emmanuel, márc. 8.	1788	74			BWV 199, 21
1715	30	1714. aug.	*Johann Gottfried Bernhardt, máj. 11.	1739	24			BWV 161, 152
1716	31							
1717	32							
1718	33	1718. febr.	*Leopold Augustus, nov. 15.	1719	1	Anna Magdalena	KÖTHEN	B-dur fuge b-a-c-h
1719	34		Leopold Augustus	† szept. 28.	(<1)			Orgelbüchlein für W. F.
1720	35							Chromatische Fant.
1721	36							Brandenburgische Konzerte
1722	37							Wohltemperiertes Kl. I.
1723	38	1722. nyár	*Christine Sophie Henriette, n. a. (valamikor tavasszal)	1726	3			Johannes-Passion
1724	39	1723. máj.	*Gottfried Heinrich, febr. 27.	1763	39			Magnificat
								BWV 4

1725	40	1724. júl.	*Christian Gottlieb, ápr. 14.	1728	3	Maria Barbara	LIPCE	BWV 249a
1726	41	1725. júl.	*Elizabeth Juliane Friderika, ápr. 5.	1781	(55)			
			Christine Sophie Henriette	† jún. 29.	(3)			
1727	42	1727. febr.?	*Ernestus Andreas, okt. 30.	† nov. 1.	(<1)			BWV 147?
1728	43		Christian Gottlieb	† szept. 21.	(3)			Motetták
		1728. jan.	*Regine Johanne, okt. 10.	1733	5			Mattheus-Passion
1729	44							
1730	45	1729. ápr. ?	*Christine Benedicta, jan. 1.	† jan 4.	(<1)			BWV 80
1731	46	1730. jún.	*Christine Dorothea, márc. 18.	1732	1			BWV 140
1732	47		Christine Dorothea	† aug. 31.	(1)			BWV 51
		1731. szept.	*Johann Christoph Friedrich, jún. 23.	1795	63			BWV 98
1733	48		Regine Johanne	† ápr. 25.	(5)			h-moll Messe
		1733. febr.?	*Johann August Abraham, nov. 5.	† nov. 6.	(<1)			BWV 58
1734	49							Weihnachts- oratorium
1735	50	1735. jan.	*Johann Christian, szept. 7.	1782	47			
1736	51							Osteroratorium
1737	52	1737. febr.	*Johanna Carolina, okt. 30.	1781	44			
1738	53							misék
1739	54		Johann Gottfried Bernhardt	† máj. 27.	(24)			Klavierübung III.
1740	55							BWV 13
1741	56							
1742	57	1741. máj.	*Regine Susanna, feb. 22.	1809	67			BWV 212
1743	58							
1744	59							WTKl. II
1745	60							
1746	61							
1747	62							Musikalisches Opfer
1748	63							
1749	64							Kunst der Fuge
1750	65							

Félkövér betűvel szedett név: a gyermek túlélte édesapját.
Dőlt betűvel szedett név: a gyermek a születés után kevés idővel hunyt el.
A 3., 4. és 5. oszlop színezése:

megszületett gyermek
megszületett, de még Bach életében elhunyt gyermek
elhunyt gyermek

*3. oszlop: a dátum utáni kérdőjel a baba esetleges koraszülöttségére utal. – K. G.

Hivatkozott művek

Bach Cantatas Website. <http://www.bach-cantatas.com/Texts/Chorale056-Eng3.htm>.

FISCHER, A. – TÜMPEL, W. 1964. *Das deutsche evangelische Kirchenlied des 17. Jahrhunderts.* Olms, Hildesheim.

IMHOF, Arthur E. – KAMKE, Hans-Ulrich 1994. *Lebenserwartungen in Deutschland, Norwegen und Schweden im 19. und 20. Jahrhundert.* Akademie Verlag, Berlin.

Johann Sebastian Bach's Werke. Berlin, 1856.

MATTHESON, Johann 1713. *Das Neu-eröffnete Orchester.* Hamburg.

MÜNZ, R. – ULRICH, Ralf E.: *Demografischer Übergang: Theorie und praxis.* Berlin Institut. <http://www.berlin-institut.org/online-handbuchdemografie/bevoelkerungsdynamik/auswirkungen/demografischeruebergang.html>.

Praxis Pietatis Melica. Berlin, 1647.

Psalmodia Sacra, oder: Andächtige und schöne Gesänge... Gotha, 1715.

WOLFF, Christoph 2004. *Johann Sebastian Bach, a tudós zeneszerző.* Park Könyvkiadó, Budapest.

Klembala Géza a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem középiskolai énektanár és karvezető szakán szerezte diplomáját, majd ugyanitt védte doktori értekezését 2005-ben *A retorikai elemek Monteverdi vokális művészetében* címmel. Tanári tevékenysége mellett a Cantus Corvinus énekegyüttes vezetőjeként és csembalistaként aktív. Célkitűzése, hogy Bach összes kantátája liturgikus rendben hangozzék el, két évig a Bartók Rádió vasárnap délutáni élő közvetítéseinek segítségével valósult meg. A Magyar Rádióban készített műsorait (*Bach kantátái, Az ünnepek zenéje*) nívódíjjal ismerték el.

A humanista reformátor

Ittész
Gábor

Melanchthon változó megítélése az évszázadok tükrében

Idén emlékezünk Melanchthon halálának 450. évfordulójára. A legutóbbi kerek évfordulón, a reformátor születésének fél évezredes jubileumán a Credo több tanulmányban is foglalkozott Melanchthon életével és művével. Az akkori cikkek ma is hasznos útravalóul szolgálhatnak a téma iránt érdeklődőknek. Az ott leírtak megisméltése helyett ez a tanulmány a reformátor fogadtatástörténetéről ad rövid áttekintést, és ennek hátterén villantja fel a 21. század elejére kirajzolódó Melanchthon-kép néhány új vonását.¹

Egy jól ismert anekdota szerint a 17. század elején egy nyilvános disputáció során Leonhard Hutter professzor a Wittenbergi Egyetem termének faláról dühödten letépte Melanchthon portréját, és lábbal taposta azt a hallgatóság szeme láttára. Huttert kortársai *Lutherus redonatus*nak, azaz visszakapott Luthernek nevezték. Melanchthon legádázabb ellenfelei nem ritkán valóban azok voltak, akik magukat a lutheri tanítás letéteményeseinek tekintették. Paradox módon Melanchthonon – aki nélkül a lutheranizmus nem az és nem olyan lenne, aminek és amilyennek ismerjük – legtöbbször a lutheri örökséghez való viszonyát kéri számon, s évszázadok óta ebben észlelt gyengeségei miatt marasztalják el. Ez a sokszor ellentmondásos, meglepő fordulatokban sem szűkölködő történet mégis rendkívül tanulságos lehet számunkra, mivel a Melanchthon-értelmezés mindig túlmutat önmagán, abban szinte elkerülhetetlenül az evangélikus önértelmezés kérdéseivel szembesülünk. Aligha túlzás azt állítani, hogy a Melanchthon-recepció története az evangélikus egyház és az evangélikus teológia története.

Luther munkatársa és örököse

A Melanchthon elleni polémia nem az utókor kiváltsága. Johannes Agricola már 1527-ben bepanaszolta egykori diáktársát a szász udvarnál a gyülekezeti vizitációkkal kapcsolatban. A több fordulóban kifejlő incidens meglehetősen nagy vihart kavart, de a vita – nem kis részben Luther állásfoglalása nyomán – végül is Melanchthon javára dőlt el. Nicolaus von Amsdorf és Conrad Cordatus 1536-ban Luthernél emelt kifogást Caspar Cruciger és Melanchthon ellen, mert azt tanították, hogy a jócselekedetek az üdvösség szükséges feltétele. Az elhúzódo vita során Cordatus egy olyan álláspontot is Melanchthon dogmatikai újításaként értelmezett, amellyel lényegében Luther is egyetértett, amint azt egy Melanchthon-levélhez fűzött utóirata bizonyítja. Cordatus kritikája – nyilvánvalóan szándékolatlanul – így az idősebb reformátor ellen is irányult.

A Luther halála előtti években Amsdorf a *Kölner Reformation* (Kölni reformáció) címen ismertté vált irat mi-

¹ A tanulmány bővebb és szakirodalmi apparátussal ellátott változata megjelenik a *Vallástudományi Szemle* 2010/4. számában.

lfj. Lucas Cranach: Az utolsó vacsora a reformátorok és fejedelmek alakjával. (Melanchthon Jézus balján.) 1565

att támadta meg újra Melanchthont. A művet eredetileg Martin Bucer vetette papírra, de Melanchthon átdolgozta a szöveget, s jórészt ő állt a szabad akaratról és az úrvacsoráról szóló, Amsdorf által kifogásolt részek mögött. Luther, miután elolvasta az iratot, valóban felháborodott rajta, s egy darabig igen feszült volt a hangulat közöttük. Melanchthon azzal is fenyegetőzött, hogy elmegy Wittenbergből. Végül azonban, amikor Luther irata, a *Kis hitvallás az úrvacsoráról* 1544 őszén megjelent, s abban sem Bucert, sem Melanchthont nem említette, hanem csak Zwinglit és a svájciakat támadta, az ügy elcsendesedett, mint ahogy Melanchthon és Luther között egyik alkalommal sem jutott töréspontig az ügy. A Melanchthon elleni áskálódások rendre kudarcba fulladtak.

A nagy reformátor halálával azonban ez a helyzet alapvetően megváltozott. A lutheri teológiai hagyatéék értelmezéséről az örökösöknek immár maguknak kellett egyezségekre jutniuk. Az utókor bölcsességével látjuk, hogy Melanchthon számára ebben az volt a tét, hogy átveheti-e a Luther halálával megüresedett szimbolikus helyet.

A kérdés meglepően hamar, voltaképpen a Luther halála utáni első nagy konfliktusban eldőlt. Az úgynevezett *adiaphora-vita* akkor robbant ki, amikor az evangélikusok számára katasztrofális következményekkel járó schmalkaldeni háború után V. Károly új vallásügyi törvényt fogadtatott el. Az ideiglenesnek szánt és ezért *augsburgi interim* néven ismertté vált rendelkezés lényegében katolikus restaurációs kísérlet volt. Dél-Német-

országban, ahol a Habsburg befolyás és katonai fölény lehetővé tette a bevezetését, ez a gyakorlatban a protestáns lelkészek elűzésével vagy bebörtönzésével járt, és a reformáció hívei számára az egyházüldözés korszakát jelentette. Melanchthon és kollégái hatására Szászország a kezdetektől elutasította az interimet, de Móríc választófejedelem komoly nyomást gyakorolt a szász teológusokra a lehető legmesszebbmenő kompromisszumok érdekében.

Melanchthon és a wittenbergi teológusok ebben a helyzetben dolgozták ki az igaz tanítástól megkülönböztethető *adiaphora*, vagyis „közömbös dolgok” teológiai fogalmát, amelyekben a megegyezés érdekében engedni lehet. Hosszas tárgyalások után Móríc fejedelem 1548 decemberében a lipcsei tartományi gyűlés elé vitt egy ilyen szellemű törvénytervezetet, amelynek azonban csak egy rövidebb formáját szavazták meg a rendek. Ellenzői ezt rövid úton elkeresztelték *lipcsei interim*nek. A wittenbergiek szemléletével ugyanis élesen szembefordult a szigorúbb nézeteket valló teológusok csoportja, akik számára ez idő tájt Magdeburg kínált gyülekezési helyet. Az úgynevezett gnesio-lutheránus álláspont szerint hitvallási helyzetben semmi sem „közömbös dolog”. Az Amsdorf és Matthias Flacius Illyricus vezetésével kibontakozó propaganda-hadjárat nemcsak a diktatórikus hatalommal szembeni ellenállás teológiáját, hanem a Melanchthon-értelmezést is hosszú távon befolyásolta, hatása még a 20. században is kimutatható.

Nem az *adiaphora-vita* volt az egyetlen, amely Melanchthont haláláig elkísérte. Az 1550-es években számos konfliktust kellett megélnie. A *majoristának* keresztelt vitában a jócselekedetek, az *osiandristának* nevezetben a megigazulástan, a *szünergistában* pedig a szabad akarat kérdése állt a középpontban, míg a második úrvacsoravita Krisztus szentségben való jelenléte körül bontakozott ki. Bár ezekbe a küzdelmekbe Melanchthon csak vonakodva kapcsolódott be nyilvánosan, személye és véleménye többször is éles támadások célpontjává vált. Egykori barátainak és tanítványainak ilyen szembefordulása erősen megkeserítette élete utolsó évtizedét.

Ezek a konfliktusok nem értek véget Melanchthon halálával, hanem egészen az 1570-es évek végéig folytatódtak. Az egymással szemben álló két nagy tábor képviselőit Flaciusról és Melanchthonról általában flaciánusoknak, illetve filippistáknak szokták nevezni, amin az sem változtat, hogy valójában az előbbiek is Melanchthon egykori tanítványai közül kerültek ki. A megoldáshoz végül egy centrista irány megjelenése vezetett el, amelynek képviselői az *Egyezségi irattal* (1577) és a *Konkordiakönyvvel* (1580) el tudták érni a két nagy polemizáló tábor közötti kiegyezést. Ez azt is jelentette, hogy a lutheri reformáció egységének ára az lett, hogy Melanchthon hatalmas szellemi és szervezői teljesítményével, nehezen túlbecsülhető hatásával is csak egy frakció védjegye maradt, és nem tudott az egész mozgalom vagy egyházszervezet jelképévé válni. A Luther halálával megüresedett helyet követői tehát végül is nem személyes utódlással töltötték be, hanem a szűkebb értelemben vett közösségi identitás kialakításához és fenntartásához nélkülözhetetlen másodlagos tekintélyt a kollektív erőfeszítéssel létrehozott *Konkordiakönyvre* ruházták.

Melanchthon szempontjából mindennek kettős oka volt, és kettős hatása lett. Az egyik ok az általa választott útban, a másik a kortársak hozzáállásában fedezhető fel. Ha megpróbáljuk lehántani a gnesio-lutheránus polémia hatását, és Melanchthon szövegeit eredeti kontextusukban vizsgáljuk, akkor az ezekből kirajzolódó kép Melanchthont hitvallónak mutatja, csendes hitvallónak. Az augsburgi interimet következetesen elutasította, de a lipcsei interimből játszott szerepe sem mond ennek ellent. Ugyanakkor az *adiaphora-vita* azt is megmutatta, hogy az üldöztetés vagy fenyegetettség helyzetében ez a csendes hitvallósság nem elég a vezető szerep kivívásához, illetve a vezetői tekintély megőrzéséhez. E tekintély aktív lerombolásában viszont a kortársak, elsősorban a gnesio-lutheránusok játszottak kulcsszerepet. Kitartó, kemény polémiajuk hosszú távon sikeresnek bizonyult, és szinte máig hatóan befolyásolta Melanchthon megítélését.

A hatás másik komponense viszont a melanchthoni életmű súlyából adódik. Mindaz, amivel hitvallóként, teológusként, tudósként, professzorként, oktatás- és egyházszervezőként hozzájárult a reformáció sikeréhez, túl jelentősnek bizonyult ahhoz, hogysem egyszerűen csak figyelmen kívül lehetett volna hagyni. Rövidebb távon hatása tovább élt tanítványain keresztül; a 16. század végéig szinte minden számottevő evangélikus teológus közéjük tartozott. Művei pedig hosszú ideig használatban maradtak és hatottak.

A 17–18. század

A lutheránus ortodoxia osztotta a gnesio-lutheránusok ellenérzéseit. Melanchthon halálának centenáriuma 1660-ban szinte teljesen észrevétlen maradt. Volt olyan teológus, aki Isten büntetésének tekintette, hogy nem minden Illés után jön egy Elizeus, és Márton doktor után csak Fülöp mester következett. Mások túlzott szelídséggel vádolták Melanchthont, és az egyház megreformálásának szempontjából három Luthert többre értékelték, mint háromszáz Melanchthont. Másrészt viszont ugyanaz a Leonhard Hutter, aki Melanchthon tekintélyét nem csak szimbolikus értelemben taposta lábbal, saját művein keresztül egészen a 19. századig érezhetően közvetítette Melanchthon teo-

lógiai hatását. Ez a kettősség, amelyet Hutter megtestesít – látványos kritika egyfelől, hatásának implicit befogadása másfelől –, az egész korszak Melanchthon-recepciójára jellemző.

A másik nagy 17. századi irányzat, a pietizmus Melanchthon-értékelésébe, ha lehet, még sötétebb színek vegyülnek. Ők a *ravasz* jelzővel illették a reformátort, amit nem véletlenül kölcsönöztek a bűnbeesés történetéből (1Móz 3,1). Olvasatukban Melanchthon a Luther által elvetett arisztotelészi filozófiához való visszatéréssel az evangélikusok bukását okozta a korai reformáció paradicsomi állapotából. Ez a kritika lényegesen mélyebbre hatol, mint az ortodoxiáé, hiszen Melanchthon mint aposztata csupán magának okozott kárt, mint ravasz kígyó azonban az egész lutheranizmust bűnbe vitte. A szemlélet

legmarkánsabb képviselője Gottfried Arnold, akinek *Pártatlan egyház- és eretnektörténetében* szinte senki nem akad, aki Melanchthonnál lesújtóbb bírálatban részesülne.

A választóvonal ebben a tekintetben nem az ortodoxia és a radikális pietizmus között húzódott, mivel bármekkora volt is közöttük a nézetkülönbség más kérdésekben, Melanchthonról alkotott véleményük nem elválasztotta, hanem összekötötte őket. A pietizmus mérsékelt ága azonban már inkább a felvilágosodást készítette elő, és ez Melanchthon-értelmezésén is kimutatható. Legjelesebb képviselője, Spener ugyan még átveszi ortodox tanáraitól a Melanchthon-kritika szinte minden ismerős elemét, az értékítélet egészét azonban a feje tetejére állítja azzal, hogy nem Isten büntetésének, hanem gondviselése jelének tartja, hogy Fülöp mestert gyengeségeivel együtt Luther mellé állította, ellensúlyozva annak lobbanékony, heves természetét.

A Spenernél megfigyelhető fordulat a felvilágosodásban teljesedett ki, amely Melanchthon jelentőségét alapvetően átértékelte. A német racionalizmus atyjaként ünnepezt Johann Salomo Semler ugyanazért magasztalta Melanchthont, amiért Arnold és társai kárhoztatták, vagyis elsősorban azért, hogy Arisztotelész filozófiáját bevezette és alkalmazni kezdte a teológiában. Az ő szemében Melanchthon ugyanúgy felülmúlja Luthert, mint Pál apostol Pétert, és a reformátorok általa felállított „rangsorában” is helyet cserélnek a wittenbergiek – miközben a listavezető helyen mindkettőjüket megelőzi a humanisták fejedelme. „Erasmus, Melanchthon, Luther” – ez a sorrend Semlernél a személyeken túl a nevükkel fémjelzett mozgalmakról alkotott értékítéletét is tükrözi. A középkorból az újkorba való átmenet voltaképpen mozgatójának és megújulás kulcsának a humanizmust látja, és ez az egyházi reformmozgalom nem Lutherrel, hanem valahol a 15. századi zsinatokkal kezdődött.

A 16. századi wittenbergi mozgalom annyiban értékelhető pozitívan, amennyiben ennek a korábbi irányzatnak támogatója és kiteljesítője volt – ez a szemlélet pedig első helyet biztosít benne Melanchthonnak. Hogy Semler nem a kivételt, hanem a szabályt testesítette meg a felvilágosodás korában, mutatja az is, hogy 1760-ban egy sor akadémiai ünnepség keretében emlékeztek meg Melanchthon halálának 200. évfordulójáról.

lfej. Lucas Cranach: Philipp Melanchthon portréja.
1546

A 19–20. század

A reformátorok halála után talán a 19. század volt az első időszak, amikor mintha sikerült volna valamiféle egyensúlyt találni Luther és Melanchthon között. A romantika korában érthető módon ismét Luther alkotószellemében, kreatív génuszában látták a reformáció meghatározó tényezőjét, de ez nem zárta ki, hogy nagyra értékeljék Melanchthon

szervezőerejét és az evangélikus teológia tudományos igényű művelésének kialakításában játszott szerepét. Az evangélikus és református egyházak egyesítésére irányuló törekvések időszakában Melanchthon életműve egyébként is sokak számára iránymutató volt, és számos vonásában Schleiermacher teológiáját látszott megelőlegezni.

Talán, mert ez a korszak már közelebb van a sajátunkhoz, jobban érzékeljük Melanchthon-recepciójának sokszínűségét is. Nagy vonalakban azonban a különböző irányzatok mögött a lassú történelmi átrendeződés jeleit ismerhetjük fel. A 19. század első felében még erőteljesebbek azok a hangok, amelyek a felvilágosodás kori örökséget tovább éltetve Melanchthont a dogmatikai-hitvallásos merevséggel szemben a teológiai rugalmasság és fejlődőképeség jelképeként értékelték. A század végéhez közeledve azonban Melanchthon közvetve-közvetlenül egyre inkább Luther árnyékába kerül mind az Ó-, mind az Újvilágban.

A 400. születésnap ünnepségei pedig önmagukban is láttatják a 19. század ambivalens viszonyát Melanchthonhoz. Ez a jubileum egyrészt kiemelkedik a korábbi megemlékezések sorából azzal, hogy minden addiginál nagyobb figyelmet szentel a reformátornak. Az 1897-es évfordulóról minden német egyetemen megemlékeztek, és több száz kiadvány jelent meg az alkalomra. Másrészt viszont a méltatásokba mindig vegyült jócskán kritika is.

Az az eltolódás, amelyet a 19. század során érzékelünk, teljes erejében a 20. század elején éreztette hatását. A reformációtörténeti kutatásokat a század elejétől jócskán a 2. világháború utánig a Luther-renaisszánsz határozta meg, amely a reformátor „újrafelfedezésével” végső soron az egész 20. századi protestáns teológiára hatással volt. Ez azonban Melanchthonra nézve szomorú következményekkel járt. A Luther-renaisszánsz képviselői a „tiszt” Lutherhez próbáltak visszatérni, és nem érezték, hogy ebben Melanchthon a segítségükre lehetne. Hatását a lutheri örökség közvetítésében egyértelműen negatívan értékelték. Melanchthont a 20. század elején megint egyszer azért kritizálták, amiért korábban a felvilágosodás előfutáraként zászlóra tűzték. Talán nemcsak a sors iróniája, hanem azokat a belső nehézségeket is jelzi, amelyekkel egy árnyalt, történelmileg és teológiailag hiteles Melanchthon-értékelésnek számot kell vetnie, hogy a hitvalló egyház tagjai által a *Kirchenkampf* kontextusában újra felidézett *adiaphora-vita* semmivel sem vetett jobb fényt a filippisták névadójára, mint a Luther-renaisszánsz képviselőinek elemzései, akik közül sokan támogatták a nemzeti szocializmust.

A 2. világháború utáni Melanchthon-jubileumokra még egyértelműen a megelőző évtizedek árnyéka vetült. Születésének 450. évfordulója meglehetősen kevés figyelmet kapott, ami különösen a fél évszázaddal korábbi ünnepségek fényében szembeötlő. Ekkortájt még az Atlanti-óceán mindkét partján szívesen okolták őt az evangélikus egyház gyengeségeiért. A 400. halálévforduló sem hozott igazi áttörést, és ekkor még elképzelhetetlennek tűnt, hogy valaha is legyen egy „Luther-renaisszánszhoz” hasonló „Melanchthon-renaisszánsz”, pedig ekkortájt indultak meg azok a változások, amelyek nyomán még az évezred vége előtt mégis csak megtörtént az áttörés.

Az 1960-as években megalakult Heidelbergben a Melanchthon-kutatóközpont, és ezzel megnyílt az út a reformátor levelezésének régóta tervezett kritikai kiadása előtt. A '70-es évek végétől folyamatosan megjelenő kötetek alapot és

Id. Lucas Cranach: Philipp Melanchthon portréja. 1532

lendületet adtak a reformatori életmű újraértékeléséhez. Heinz Scheible azonban sokkal többet tett, mint hogy szerkesztőként biztosította a hozzáférést ezekhez a forrásokhoz. Számtalan előadásban és tanulmányban a nyilvánosság elé tárta kutatásai eredményeit. Hogy követőkre talált, abban tudományos igényessége mellett bizonyára része volt külső változásoknak is, amelyek közül a reformáció- és humanizmuskutatás új szemlélete mellett a hitvallási iratok iránt megnőtt általános teológiai érdeklődést is ki kell emelni. Végül Melanchthon születésének fél évezredes jubileuma teremtetette meg az alkalmat az előző évtizedek új szellemű kutatásai során megérlelődött gyümölcsök leszüreteléséhez.

Az évforduló nemcsak kerekiségében múlta felül a száz évvel korábbit, hanem pompájában is; számba venni is nehéz lenne a megemlékezéseket, konferenciákat, tudományos ülésszakokat, kiadványokat, amelyekkel Európa és Amerika köszöntötte a reformátort. Az ötven és száz évvel korábbiaktól eltérően ezúttal kevesen érezték úgy, hogy Melanchthon érdemeit hiba lenne túlhangsúlyozni, s hogy elismerésüknek csak fenntartásaik határozott megfogalmazása mellett adhatnak hangot. A felvilágosodás fénykorának évtizedeit leszámítva az elmúlt ötszáz évben még soha nem volt olyan pozitív Melanchthon megítélése, mint most. Ennél is fontosabb azonban, hogy ezúttal ez nem járt együtt Luther és a reformáció leértékelésével. Melanchthon megítélése nem az ő kárukra, hanem éppen a velük való viszonyában értékelődött fel. Ez a legfőbb oka, hogy az ezredforduló táján joggal beszélhetünk egyfajta Melanchthon-reneszánszról.

Megújuló Melanchthon-kép

Albrecht Dürer: Philipp Melanchthon portréja. 1526

Befejezésül a legfrissebb kutatások nyomán kirajzolódó új Melanchthon-kép néhány markáns vonását szeretném kiemelni. Ezek mind Melanchthon Lutherhez való viszonyát érintik, amely a kutatás megkerülhetetlen alapkérdése. A hagyományos értelmezés szerint Melanchthon Luther tanítványa és barátja volt, noha barátságuk köztudottan több válságot megélt. Ma ehelyett kapcsolatukban a kollegialitásra kerül a hangsúly, bár ez semmiképpen nem zárja ki, hogy bizonyos helyzetekben a személyes érintettségnek is helye legyen benne. Ez a modell nemcsak a kapcsolatukat megterhelő konfliktusok értelmezésére kínál a korábbinál meggyőzőbb keretet, hanem együttműködésük hétköznapijainak könnyebb megragadását is lehetővé teszi. Nem egyszerűen a fiatalabb reformátor volt az idősebb tanítványa, hanem huszonnyolc közös wittenbergi évüket sokkal inkább a mindkét irányban érvényesülő szellemi kölcsönhatás, kölcsönös inspiráció jellemzi.

Szintén hosszú ideig közkeletű volt az a felfogás, hogy Melanchthon valahogy nem egészen illeszkedik az evangélikusság lutheri keretei közé. Ennek két legfontosabb válfaja, hogy egyesek szerint a reformáció és a humanizmus között próbált közvetítő pozíciót elfoglalni, mások szerint pedig teológiája a kálvinizmushoz közelít. Ezzel szemben az elmúlt néhány évtizedben határozottan megfogalmazódott az a vélemény, hogy nem lehet kétség Melanchthon teológiájának lutheri-reformatori jellege felől, és ezt konkrétan Erasmusszal és a *Confessio Augustana Variata* úrvacsorai cikkével kapcsolatban is kimutatták.

Egy harmadik recepciótörténeti közhely szerint Melanchthon túl-

zottan békeszerető, óvatoskodó, gyenge ember volt, aki csak az erős hitű, bátor Luther irányítása és támogatása mellett tudott megmaradni a helyes úton. Az újabb kutatás Melanchthont Krisztusért és az evangélium ügyéért meghalni is kész hitvallónak mutatja, és a megállapítás érvényességét nem korlátozza az *Ágostai hitvallásra* vagy a *Konkordiakönyvbe* felvett többi iratára, hanem kiterjeszti az életút korábban vitatott mozzanataira is. Ebből természetesen nem következik, hogy mindenféle különbséget tagadna Luther és Melanchthon között. Sokkal inkább arról van szó, hogy a különbségeket „stiláris” kérdésként kezeli, és nem hagyja, hogy eltakarják a két reformátor valódi összetartozását megteremtő közös alapokat. Ez pedig befejezésül a megújuló Melanchthon-kép két hermeneutikai sajátosságára irányítja figyelmünket. A reformátor változó megítélésében a legfontosabb szerepet sokszor nem új tárgyi ismeretek, hanem a megváltozott előfeltevések játszották. Az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb újdonsága, hogy a korábbi századoktól örökölt sztereotípiákat rendre megkérdőjelezte és a forrásokat alapos vizsgálat tárgyává téve szívós munkával lebontotta. A Melanchthon-reneszánsz nem egyszerűen másként értékeli a korábbi generációktól átvett képet, hanem ténylegesen át is rajzolta a reformátor portréját. Az áttöréshez azonban szükség volt egy másik tényezőre is.

Korábban két paradigma létezett Melanchthon pozitív megítélésére. Az egyik Luther segítőjének tekintette, aki elvégezte azt, amit a „főnöke” már nem győzött. A másik pedig Luther ellenpárjának tekintette, aki azt testesítette meg, ami Lutherből hiányzott. Végző soron mindkét megközelítés monolitikus. Az egyiket csak Luther uralja, a másik választást erőszakol közöttük, mert viszonyukat kizáró vagylagossággként értelmezi. Ebben a paradigmában Melanchthon azon az áron tud kilépni Luther árnyékából, hogy Luther maga kerül háttérbe. Így tehát mindkét paradigma egyoldalúan oldja fel a két reformátor különbségeiből adódó feszültséget.

Az újabb szemlélet ezzel szemben pluralista. A reformátori örökséget és az evangélikus hagyományt nem próbálja uniformizáltan értelmezni, hanem teret ad a teológiai sokszínűségnek – nem a hitvallásos keretek lebontásával, hanem felismerve és kihasználva az általuk kínált lehetőségek gazdagságát. Az evangélium ügye melletti elköteleződésükben és evangéliumértelmezésük konkrét tartalmában olyan közös alapot lát Luther és Melanchthon között, amely messzemenően biztosítja szoros összetartozásukat és evangélikus reformátori identitásukat. Ezért nem kell tagadnia valós különbségeiket, hiszen azok nem veszélyeztetik a reformáció egységét. Az általuk járt utak között nem kell választania az igaz és hamis, hitvalló és megalkuvó kategóriái mentén, hanem eltéréseikben is mindegyiket reformátorinak ismerheti fel és ismerheti el.

Ez a két tényező – a pluralista megközelítésre való nyitottság mint előfeltétel és a forrásokhoz friss szemmel közelítő filológiai alaposság mint módszer – együttesen tette lehetővé Melanchthon újszerű megítélését, amely nem Luther ellenében, hanem éppen a vele való kapcsolatában, nem a reformáció kárára, hanem annak szolgálatában értékelte őt fel, humanista műveltségével együtt. Ettől a legújabb kutatások által felfedezett Melanchthontól pedig ötödfélszáz évvel halála után is van mit tanulni akkor is, amikor Luthert követi, és akkor is, ha éppen önálló utakat jár.

Iltzs Gábor irodalomtörténész és teológus, egyetemi docens. Az ELTE-n angol szakos egyetemi diplomát, majd bölcsészdoktori címet, a Harvard Egyetemen pedig vallástudományi képesítést, majd teológiai doktori fokozatot szerzett. Külföldi ösztöndíjas tanulmányokat, illetve kutatásokat Angliában (Birmingham), Németországban (Münster, Heidelberg, Erfurt, Gotha és Wolfenbüttel), valamint az Egyesült Államokban (Cambridge, Mass.) folytatott. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció teológiatörténete a 16. században. Jelenleg a Luther Kiadó megbízásából két Melanchthon-kötet szerkesztésén dolgozik. Hazatérése óta a kelenföldi gyülekezet tagja.

H. Hubert
Gabriella

Ének a nyelv bűnéről¹

A magyar nyelvű gyülekezeti éneklés kialakulásakor, a 16. században még nem nyomtattak hivatalosan, az egyházvezetés által ellenőrzött énekeskönyveket. A szerkesztők igyekeztek minél nagyobb körben használatos gyűjteményeket összeállítani, folyamatosan újabb és újabb énekekkel bővült a kínálat. A szerkesztő vagy a befogadó közösség ízlését, problémáit tükröző darabok is helyet kaphattak a gyűjteményekben, köztük olyan énekek, amelyeket nem az istentiszteleten, hanem egyéb alkalmakkor vagy otthon énekeltek.

A 16. században az evangélikus szerkesztők hozták létre a legváltozatosabb énekeskönyveket. Némelyik ezek közül kottákat is közölt. Gálszécsi István 1536-os kis kötete többnyire Luther hatását tükröző kátéénekeket tartalmaz. Huszár Gál nagy hatású 1560/1561-es énekeskönyvének anyaga (105 ének) szinte teljesen átöröklődött a további protestáns kiadványokba. Huszár Gál második, terjedelmes 1574-es komjáti nyomtatványa nemcsak gyülekezeti, hanem szertartási énekeket, istentiszteleti rendeket, imádságokat és magyarázatokat is közreadott.

Bornemisza Péter 1582-es detrekői énekeskönyve három nagy részre oszlik: gyülekezeti énekek – prédikációs énekek – bibliai históriák. Beythe István 1590 körül, Monyorókeréken kiadott nyomtatványa már haránt alakjával is újat hozott. Sajnos csak töredékei maradtak fenn, eszerint halotti témával foglalkozó prédikációs énekeket, temetési énekeket és zsoltárokat tartalmazott. A század utolsó nagy evangélikus énekeskönyvét Bártfán nyomtatták 1593-ban (ismertetését lásd

a *Credo* 2000/1–2. számának 71–72. oldalán). A 275 ének között istentiszteleten kívül énekelhető, hosszabb versezetek is előfordulnak. Ilyen *A gonosz természet megromlásáról* kezdetű vers² is. A tanító és moralizáló ének *A példabeszédek könyvének* hangját idézi: a nyelv által elkövetett bűnt ostromozza. A ma is aktuális vers az egyik örök emberi gyengeség, a rágalmazás bemutatásával igyekszik az erkölcsöket nemesíteni. Az ének a históriás énekekre emlékeztetően a téma megjelölésével kezdődik. Majd a reformátori követelményeknek megfelelően a téma bibliai megalapozása következik, az éneket pedig könyörgés zárja. Az ismeretlen szerző a nyelv bűnének, a rágalmazás természetének elemzésével, aktualizálásával, a követendő magatartásra való intéssel tanítja a mindenkori olvasót-éneklőt.

A 17. században az istentiszteleten kívül való éneklésre szánt versek nemcsak kiszorultak a gyülekezeti énekeskönyvekből, hanem egyre inkább külön helyet követeltek maguknak a kiadások között. 1632 után énekünk is csak a magánhasználatra szánt, Balassi Bálint és Rimay János neve alatt kiadott *Istenes énekek* függelékében jelent meg nyomtatásban.

¹ Készült az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) K-77776-os pályázatának támogatásával.

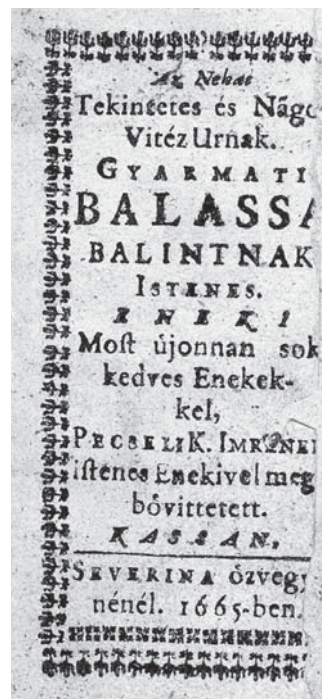
² RPHA 7.

2. Szentírásban három gyilkosság vagyon:
Szívben rejtett gyilkosság egyik vagyon,
Nyelvvél való öldöklés másik vagyon,
A harmadik a fegyver miatt vagyon.

Rágalmazásról szóló énekünk szövegének még nem készült el kritikai kiadása. Kérdés, hogy melyik szövegváltozatot vegyük alapszövegnek. Nem szokatlan ugyanis, hogy egy szöveg legkorábbi forrásánál (esetünkben az 1593-as *Bártfai énekeskönyv* szövegénél) jobb szöveget adnak a későbbi források. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy egyes nyomtatott kiadásokból egyetlen példány sem maradt az utókorra. De az is lehetséges, hogy az énekek nemcsak nyomtatásban, hanem kéziratos másolatban is terjedtek. Előfordult ezért, hogy az eredetihez legközelebb álló, romlatlanabb szövegváltozat csak hosszú idő után jutott el a nyomtatott kiadásig. Esetünkben is így van ez. Az ének ismeretlen szerzőjének ma már ismeretlen eredeti kéziratához ugyanis nem az 1593-as *Bártfai énekeskönyv* szövege áll a legközelebb, hanem a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* úgynevezett rendezetlen kiadásai³ megjelenő változat.⁴

Az alábbi, mai helyesírás és kiejtés szerint átírt szöveg a kassai 1665-ös rendezetlen *Istenes énekek*-kiadás⁵ szövegváltozata alapján készült. (Az 1593-as *Bártfai énekeskönyv*⁶ és az 1666-os löcsei *Istenes énekek*-kiadás szövegváltozatai⁷ a lábjegyzetben találhatók.) Az ének címét és nótajelzését az 1593-as *Bártfai énekeskönyv* nyomán közöljük – valószínűleg mindkettőt nem az ismeretlen szerző, hanem az énekeskönyv ismeretlen szerkesztője adta a versnek.

A nótajelzés szerint az éneket valószínűleg Ilosvai Selymes Péter Jóllehet nagy sokat szoltunk Sándorról kezdetű,⁸ Nagy Sándor históriájának ma már ismeretlen dallamára énekelték a 16. században. Csomasz Tóth Kálmán feltételezése szerint ez az ismeretlen dallam a 42. zsoltár (Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról)⁹ háromsoros dallamának sorismétléssel énekelt változata lehetett (CSOMASZ TÓTH 1958, 195. sz.).

Balassi Bálint *Istenes éneke*inek rekonstruált, sérült címlapja. Kassa, 1665.

³ Az *Istenes énekek* kiadásairól és példányairól lásd [SZENTMÁRTONI] SZABÓ 1983, VADAI 1991, H. HUBERT 1998, 110–118. o.

⁴ A szöveg leszármazási útja vázlatosan a következő: az ismeretlen szerző eredeti kéziratának *romlottabb változatát* adja az 1593-as és 1602–1614-es *Bártfai énekeskönyv* (RMNy 713: 382; RMNy 965: 478), valamint a Balassi–Rimay-féle *Istenes énekek* első ismert kiadása, az ún. rendezetlen kiadások közé sorolható 1632 körüli bártfai nyomtatvány (RMNy 1519: 213). Az *Istenes énekek* következő, 1632–1652 közé tehető löcsei kiadásából (RMNy 1933) nem maradt fenn példány.

A *romlatlanabb szöveget* valószínűleg a Szenci Kertész Ábrahám-féle váradi Balassi–Rimay *Istenes énekek* 1652-es rendezetlen (RMNy 2451, nem maradt fenn példány belőle), majd pedig 1655 körüli rendezett kiadása (RMNy 2619, csak két vers töredéke maradt fenn belőle) hagyományozta át a későbbi kiadásokra: az 1665-ös kassai rendezetlen és az 1666-os löcsei rendezett kiadásokra. Tehát ez utóbbi két kiadás szövege maradt fenn az 1632–1665 közötti időből. Bár 1660 körül Bártfán (RMK I. 1573) is megjelent az *Istenes énekek* rendezetlen kiadása, de ennek egyetlen marosvásárhelyi példánya hiányos azon a helyen (233–250. oldal), ahol a tartalomjegyzék szerint *A gonosz természet megromlásáról* kezdetű versünknek (246. oldal) kellene lennie.

⁵ RMK I. 1023/d: 313–322. Jelölése a lábjegyzetben: K 1665. A kiadás egyetlen példánya a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban található – internetes kiadás: <http://www.szfv.katolikus.hu/?fm=4&m=9&am=7&op=balassi>. Szövegkritikai megfontolásból a kassai kiadás szövegét vettük alapszövegnek. Kurzívval jelöltük azt a két helyet, ahol a kassai kiadás szövegkritikailag rosszabb változatát a jóra cseréltük.

⁶ RMNy 713: 382–386. Jelölése a lábjegyzetben: B 1593.

⁷ A löcsei 1666-os kiadás egyetlen példánya a firenzei Biblioteca Nazionale Centralében található, lásd NUZZO, Armando 1992. Balassi Bálint *Istenes éneke*inek első bécsi és löcsei kiadásáról. *Magyar Könyvszemle*, 108. 349. o. Énekünk a 277–284. oldalon található. Jelölése: L 1666.

⁸ RPHA 692.

⁹ RPHA 691.

De dicacitate et petulantia linguae

(*A csípős és fajtalan, meggondolatlan nyelvről*)

Ad notam: Jóllehet nagy sokat szóltunk¹⁰

1. A gonosz természet megromlásáról,
Tagjainknak minden gyarláságáról,
Sokan írnak megfogatykozásáról,
Szóljunk nyelvnek ő rágalmazásáról.

2. Szentírásban három gyilkosság vagyon:
Szívben rejtett gyilkosság egyik vagyon,
Nyelvvel való öldöklés másik vagyon,
A harmadik a fegyver miatt vagyon.

3. Nincs ártalmasb a három öldöklésben,¹¹
Mint ki nyelvvel megöletik életében,
Gyaláztatik minden tisztességében,
Minden napon holt-eleven szívében.

4. Bölcs Salamon írja az ő könyvében,¹²
Nyelvek hogy vannak Istennek kezében,
Halál az élet cselekedetiben,¹³
Aki nyelvvel megöletik életében.¹⁴

5. Jóllehet ez kicsiny tag mi testünkben,
De nagy dolgot cselekedik mindenben,
Senki őtet nem tarthatja kötélben,
Csak ki féli Istent híven szívében.

¹⁰ K 1665 és L 1666 szerint az előfej: *Istenes énekek*, a cím: *Más*, nótajelzés pedig nincs megadva. B 1593-ban az előfej: *Szenháromságnap után való dicséretetek*, címét és nótajelzését lásd a szövegközlés előtt.

¹¹ B 1593: Nincs ártalmasb e három öldöklésben.

¹² *Péld* 16,1; 18,21.

¹³ B 1593: Halál és élet cselekedetiben.

¹⁴ B 1593: Néha nyelv öl meg mi éltünkben.

6. A nyelv által származik a gonoszság,¹⁵
Árultatás, hízelkedés, csalárdság,
Hírnévvesztő, süllyesztő sok álnokság,¹⁶
Atyafiak között sok háborúság.

7. Vagyunk immár most oly gonosz időben,
Maradásunk nincsen tisztességünkben,
Gonosz nyelvek miatt vagyunk ínségben,
Megöletnek jámborok¹⁷ ő hírükben.

8. E világból ki kell már annak múlni,
Ki tisztességében akar maradni,¹⁸
Ha nem akar minden nap itt kínlódni,
Nyelvek miatt nagy gyakorta meghalni.

9. Mert udvarát uraknak, királyoknak,
Betöltötte serege hazugoknak,
Becsülete nagy vagyon fondoroknak,
Előmenetelük nincs jámboroknak.¹⁹

10. Édes nyelvük, mint méz, hízelkedőknek,
Állhatatosságuk nincs beszédüknek,
Vagyon nagy mérge ő kettős nyelvüknek,
Azért meglásd, a vízre ne vigyenek.²⁰

11. Vannak olyak, kik ajánlják magukat,
Hízelkedő szókkal barátságukat,²¹
De ha kiveheti~~k~~ tőled titkodat,
Megölnek híredben, hát óvd magadat!²²

¹⁵ B 1593: A nyelv által származik sok gonoszság.

¹⁶ B 1593: Hírnévvesztő, süllyesztő sok gonoszság.

¹⁷ Jelentése: derék, jó, tisztességes, tiszta erkölcsű, kegyes, istenfélő emberek.

¹⁸ B 1593: Ki tisztességében akar megmaradni.

¹⁹ B 1593: Becsülete nagy vagyon káromlóknak, / Előmenetelük mint jámboroknak.

²⁰ B 1593: Megóvd magad, a vízre ne vigyenek.

²¹ B 1593: Hízelkedő szókkal bátorságukat.

²² B 1593: De ha kivehetik tőled titkodat, / Megeszik a dinnyéd, megóvd magadat! K 1665: De ha kiveheti [!] tőled titkodat, / Megölnek híredben, hát óvd magadat!

12. Tisztesség adassék az oly személynek,²³
 Ki zabolát talál az ő nyelvének,
 Nem akar engedni a természetnek,
 Inkább akar engedni Istenének.²⁴

13. És nem örül más szomorú esetén,
 Sem tudakozik más ember életén,
 Inkább örül másnak ő tisztességén,²⁵
 Hírén, nevén, minden jó szerencséjén.

14. Még ha másról néki gonoszt *mondandnak*,²⁶
 El nem hiszi, sőt ellene mond annak,
 Mert nem örül más nyomorúságának,
 Ez ám természetük a jámboroknak!

15. De te, csélcsap, mire hogy nem nyughatol?²⁷
 Másnak mint ártass, azon gondolkodol.
 Nem gondolod, hogy nem jót szomjúhozol?
 Mert érte végre bizony pironkodol.

16. Lássad azért, meg ne verjen az Isten²⁸
 Tökéletlenségedért ugyan itten,
 Mert nem hagyja az igazakat Isten,
 Téged pedig elveszt hamis hitedben.

17. Lám, hallottad régi példabeszédben,²⁹
 Aki másnak vermet ás életében,
 Nem sok kerülheti el életében,
 Maga nyaka szakad belé véletlen.³⁰

18. Ládd-é, hitvány ember, mely nyomorult vagy,
 Nyelved miatt mely nagy változásban vagy,

²³ B 1593: Tisztesség adassék az oly embernek.

²⁴ B 1593: Inkább akar engedni az Istennek.

²⁵ B 1593: És nem örül másnak nyomorúságán, / Sem csudálkozik más ember életén, / Inkább örül más ember tisztességén.

²⁶ B 1593: Még ha másról gonoszt néki mondandnak. K 1665: Még ha másról néki gonoszt mondanak. L 1666: Még ha másról néki gonoszt mondandnak.

²⁷ B 1593: De te, csélcsapó, mire nem nyughatol?

²⁸ B 1593: Lássad azért, hogy ne verjen az Isten.

²⁹ B 1593: Lám, hallottad régi paraszt példában.

³⁰ B 1593: Maga nyaka szakad belé éltében.

Jámborok közt mely utálatos te vagy,
Mert a szádban nyelved néked igen nagy!

19. Könnyű a szót szádból kibocsátanod,
De azt nehéz azután hátrahívnod,
Mint szél, olyan a gonosz hír, jól tudod,
Illenék azért magad megtartanod.

20. Rágalmazó, ismerd meg te magadban,
Mely nagy vétkek vannak minden dolgodban,
Ne ítélj meg más embert dolgaiban,
Csak magadat viselhessed jó mód[ban]³¹!

21.³² Megbocsáss, nyelves, ha ellened vagyon,
Mert te szódra nékem feddéselem vagyon,
Ha haragszol, bolondságotól vagyon,
Ha jól meggondolod, hasznodra vagyon.

22. De kegyelmes³³ bíró vagy te magadnak,
Rettenetes ítéletet téssz másnak,
Nem gondolod gonoszságát magadnak,
Hogy hóhéra vagy felebarátodnak.³⁴

23. Ó, átkozott nyelvnek fajtalanisége,
Miért vagy jámbornak nyomorgatója,
Minden tisztességeknek pusztítója,³⁵
Magadnak is miért vagy árulója?

24. A kígyóknál, vadaknál kegyetlenb vagy,³⁶
Ki emberrágásban telhetetlen vagy,
Ki csak másnak bűne büntetője vagy,³⁷
Az Istennél, vaj', mely utálatos vagy.³⁸

³¹ B 1593, K 1665, L 1666: Csak magadat viselhessed jó módon. Egyelőre úgy tűnik, hogy a rímtévesztés már a szerzői kéziratban is előfordult – modern átírásunkban []-jelben javítottuk.

³² B 1593: Hiányzik ez a versszak.

³³ Jelentése: jóindulatú.

³⁴ B 1593: Hogy hóhéra vagy a te barátodnak.

³⁵ L 1666: Minden tisztességnek pusztítója

³⁶ B 1593: A kígyóknál, vadaknál kegyetlenb is vagy.

³⁷ B 1593: Ki csak másnak bűne hallgatója vagy.

³⁸ B 1593: Az Istennél, vaj', mely utálatos vagy. L 1666: Az Istennél, jaj, mely utálatos vagy.

25. Ha teremő Istenedtől te nem félsz,
Kárt és szégyent magadra te nagyot véssz,
Szidalmazást, orcázást³⁹ mert te felvéssz,⁴⁰
Kisebbséget nyelveddel magadon téssz.

26. Mert egyebek is téged megítélnek,
S emberek mardosójának beszélnek,⁴¹
Utálatos nevezettel illetnek,
Ez léssen jutalma ítéletednek.

27. Azért kérünk téged, hatalmas Isten,
Zabolázd meg nyelvünket itt e földön,
Hogy ítéleted ne légyen fejünkön,
Kiért téged minden ember dicsérjen.⁴²

Hivatkozott művek

CSOMASZ TÓTH Kálmán 1958. *Régi Magyar Dallamok Tára*. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.

H. HUBERT Gabriella 1998. *A sajkázai Radvanszky-könyvtár története*. JATEPress, Budapest.

RMK I. = SZABÓ Károly 1879. *Régi Magyar Könyvtár* I. MTA, Budapest.

RMNy = BORSA Gedeon et al. 1971-2000. *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. I-III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

RPHA = HORVÁTH Iván – H. HUBERT Gabriella – FONT Zsuzsa – SZÖNYI Etelka et al. 1992. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. 1–2. köt. Nouvel Objet, Paris.

[SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza 1983. *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*. [Kísérő tanulmány az 1701-es kolozsvári kiadás hasonmás kiadásához.] Helikon Kiadó, Budapest.

VADAI István 1991. Balassi–Rimay „Istenes énekei”-nek elveszett kiadásairól. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95. 63–73. o.

H. Hubert Gabriella irodalom- és könyvtörténész, az Evangélikus Országos Könyvtár tudományos munkatársa. Egyetemi és doktori tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetemen és az ELTE-n végezte. Fő kutatási területei a 16–18. századi gyűlekezeti éneklés irodalomtörténeti szempontú elemzése, a könyvtártörténet és a muzeális könyvek feldolgozása.

³⁹ Jelentése: feddést, korholást.

⁴⁰ B 1593: Kárt és szégyent magadra te el-felvéssz, / Rágalmazást orcádra mert nagyot véssz.

⁴¹ B 1593: Mert emberek is téged megítélnek, / És emberek mardosójának mondnak.

⁴² B 1593: Kiért téged minden ember dicsérjön.

Vörös István

Világfa

Van egy fa, aminek neve van.
Nem is neki, a részeinek. Minden
része egy egész. A világ
tetejébe gyökerezik. A
világ fundamentumába
növeszti lombjait.
Van egy fa. Piros termései

kezek és lábak. Az ég
egy füves sík. Galaxisokat
szedek, és nappalra vázába
teszem őket, de éjjel
visszaengedem az égbe,
hadd keringessenek
csillagjaik körül bolygókat.

Egy nyúl trappol végig a tejúton,
egy macska az egérúton. Egy
kutya a nyomukban. Van egy
fa. Levélrései arcok. Levélrései
időn áthajoló naprendszerek.
Macskapofonnal hajított
üstökösök. Ez a fa tud beszélni.

De nem beszél. Helyette neked
kell beszélned vagy hallgatnod.

A teknős

A világ nem egy teknős hátára,
egy vízszugárra nehezedik.
A víz a kezdetek szájából
ömlik. A kezdetek szája
bármelyikünk szája. Ha elalszunk,
beszélni kezdi a kezdetek
történetét. Nem magyarul.

Nem is latinul. Vízül.
Aki úszni tud – érti ezt a
nyelvet. Aki a tudásban
úszik – érti ezt a nyelvet.
Aki a kezdetek beszédében
lebeg – érti a kezdeteket.
Ha a nap keresztülsüt a vízen,

alatta láthatóvá válik a vég.
Aki úszni tud – érti ezt a nyelvet.
Becsukott szemmel lebeg – arccal
a fénybe fordítva. Aki érti ezt
a nyelvet – annak egyik karja
megérinti a világ zöld sarkát,
annak másik karja megérinti

a világ piros sarkát. Nyugalma
páncéljából fej, láb, kéz kandikál ki.

Márton
Gyöngyvér

Teremtés – papíron

Gondolatok egy nyári rajzkiállításról

Előreszegezett állal, ornyergén lecsusszant szemüveggel, kissé előregörnyedve mereng, bámul a Szalay Lajos¹ tusrajzaiban gyönyörködő tárlatlátogató. Hol közelebb, hol kissé hátralepve, hogy az üveg alá szorított, nappali fényben és villanyvilágításnál egyaránt sugárzó, legvékonyabb, leheletnyi vonal iránya, futama, látványa se sikkadjon el, véletlenül se maradjon fölfedezetlenül. Noha titkok maradnak rejtve megint, kérdések motoznak tovább, és marad az örök kíváncsiság a megfejtendő varázslat, a művek előtt. Elemi hatása van némelyik rajznak, áram csíp, üt ahhoz hasonlóan, ahogy érezzük és érteni, fölismerni véljük az élénk táruló rajzban a lét, a világmindenség ritka vagy éppenséggel hétköznapi jegyeit, mozzanatait, rész és egész harmóniáját vagy feszültségeit. Nem hagy nyugtot a látvány, vissza és újra vissza kell térni, fordulni a már hosszasan vizslatott vonalakból teremtett formákhoz, jelenetekhez, arcokhoz, figurákhoz. A titkokat rejtegető sajátos absztrakciók, térbeli törések és tömörítések, rövidülések és elmozdulások meglepnek, akár embert ábrázol a rajz, akár egyéb teremtményeit a világmindenségnek, mind-mind a Teremtőt idézve.

A vonalban ott lüktet a 20. századi lét sokféle traumája, a gondolkodó alkotó erős hite, bölcsessége, kétségbeesettsége, zsenialitása, béklyóival és szárnyalásaival. Szalay Lajos tusrajzaiban, a legvékonyabb, leheletnyi vonalban is megcsillan, ragyog a fekete szín minden mélysége. A fehér papírlapon a tusfekete vonal feszültséget ébreszt és gerjeszt, ahogy a szépet és a rútat, a lét drámai ellenpontjait, életet és halált, szelíd arcot és fájdalomtól eltorzult állatot, légies angyalszárnyat vagy férfiakra szegezett puskát, géprémekeket jelenít meg. A révületig elmélyült gondolatok, látomások gyakorta lüktetnek tovább megdöbbenő látomásokként, sokszor bibliai párhuzamokkal, sokszor a megvillanó örömről, de sokszor a rettenetről, a második világháború poklát megjárt rajzművész kikristályosodott mondanivalóját elibénk tárva. Gyakoriak az életmű egészében a lírai pillanatok, a szép emberportrék, a teremtett világból a tollhegyre vett békés burjánok, mindig is az ember térbeli közelségére utaló állatfigurák. Hogy rögtön a másik lapon a félelmükben fogukat vicsorító fenevadakat, a gyermekek tetemei

¹ Szalay Lajos (Örmező, 1909. február 26. – Miskolc, 1995. április 1.) festőnek tanult a Magyar Képzőművészeti Főiskolán (1927–1936), mestere Benkhard Ágost. 1941-ben jelent meg első rajzkönyve, *Szalay Lajos hatvan rajza* (Bolyai Akadémia), 1943-ban Szabó Lőrincsel közösen a *Tizenkét vers – tizenkét rajz*, majd 1945-ben a *Szalay Lajos rajzai* (mindkettő Singer és Wolfnernél). 1946-ban Párizsban telepedett le, majd Argentínába emigrált. A Tucumani Egyetemen, illetve Buenos Airesben volt főiskolai tanár. 1954-ben *Dibujos – Drawings 1937–1954* címmel újabb rajzkönyve látott napvilágot. 1957-ben az *SOS – El drama de Hungaria* kötet rajzait 1956 tragédiájának híre ihlette. 1960-ban New Yorkba költözött. 1966-ban megjelent fő műve, a *Genesis* (Madison Avenue Church Press, New York). 1972-ben a budapesti Magyar Nemzeti Galériában, 1984-ben a Vigadó Galériában nyílt kiállítása. 1990-ben mutatták be – a Budapesti Történeti Múzeumban – a magyar államnak ajándékozta 450 rajzát. 1991-ben megjelent az *Énekek éneke* című mappá. 1992-ben kapott Kossuth-díjat, 1994-ben a Magyar Képzőművészeti Egyetem díszdoktora. Születése 100. évfordulójára a budapesti Kogart Galéria, majd a Miskolci Galéria mutatta be az életmű eddig legnagyobb szabású hazai gyűjteményeit.

Teremtés (vázlat)

fölött a megrettent asszonyokat, a halott férfiak körül a gyászt, a keresztre feszített Isten Fiát idézze élénk. A szemlélőben föltörnek az alkotó életéről hallott, olvasott ismeretek. A művészlét szülői elutasíthatósága, a háború testközelségében megélt, megfogalmazott tragédiái, az újszülött csecsemőit elsirató szülőt, apát ért traumák, a szülőföldtől elszakíthatóság fájdalmának kimondhatatlansága ott sűrűsödik, feszül az alkotásban. Csak nagy sokára oldódik valamelyest a trauma, némileg az apaság és a viszonylag kései nagyapáság élményében, a kényszerű amerikai évtizedek után újra Európát járva, az 1970-es évektől pedig a szülőföldre is haza-hazalátogatva.

Fülünknek, lelkünknek kedves zenét hallgatunk így, ahogy nézzük, fürkesszük a szemünk elé táruló csodát, a titokzatos alkotásokat. Tekintetünkkel szinte kergetjük egy-egy nekierdő vonal útját, mintha mérni akarnánk a futamodás sebességét és a megtorpanás erejét is a kibontakozó formában. A témák sok témavariáció mindenike más és más. A művész örökre igaz, bibliai megfogalmazást idéz: „Az ige testté lőn”. Szalay *Genezis*-könyvének rajzai csakugyan a teremtés mozzanatai közé vezetnek el, mintha a kezdetekhez térnénk meg újra és újra. „Az ígét hogy tudom lerajzolni? Hát így: hogy nyitva van a száj, mert éppen mondja az ígét” – magyarázza egy beszélgetés során hallgatóságának.² A teremtett világról, az első emberpár bukásáról is kész a filozofikus megállapítás: „a valamivé züllött semmi”. A teremtésben a csalódott Teremtő fájdalmát közelítette

a ragyogó fekete vonalakkal Szalay Lajos, aki a bűnös embert szeretni képes Istenhez mindvégig erős hittel kötődött. Gondolkodásmódjában a rejtvény kulcsa, így szinte már fölösleges elemezni, magyaráztatni a rajztudást, a mikéntet és a hogyan, alpári a technikáról faggatózó kíváncsiskodás: titkok világa a Mesteré. Akkor is, ha már a világnak hátat fordít, és teljesen átengedi magát a mindenkori sugallatnak, az ujjai közé fogott rajzeszközzel eggyé váltan követi azt, az alkotásban mindig szabadon. A 2. világháború borzalmain túl, az emberi szenvedés, fájdalom átélésével az istenfélő, moralizáló, vívódó Szalay Lajos Ábrahámot és Izsákot rajzolja meg újra és újra – talán leggazdagabban az életművet átszövő, azon belül sokszor visszatérő bibliai képvariánsok mai ismeretében. Újra és újra visszafordul Ábrahámhoz. Az apaság iradatlan

² Szalay Lajos idézett megfogalmazásaiból, mondataiból az 1994. március 17-én Miskolcon Kis-Tóth Ferenc képzőművész által videóra vett beszélgetés leírt, általam szerkesztett kéziratából emeltem be néhányat. – M. Gy.

felelőssége, terhe érződik az újabb és újabb variációkban, a megrajzolásban, s a hitben mekkora erő! „...Ábrahám a hívő emberek legfőbb erényeinek példaszerű alakja minden időben, *a hit, a remény és a szeretet* mintája”. Kézenfekvő a Bibliából vett idézettel is folytatni: Ábrahám „*a reménytelenség ellenében is remélt*” (Róm 4,18) – olvassuk a közelítgetése(in)ket megtámogató magállapításokat a *Bibliaismeret* című kézikönyvben, sorra (DÉR–HORVÁTH 1999, 100. o.). Akárcsak a Jónásra és a cethalra vonatkozó, Babits-poémára is utaló sorokat, mert Szalay Lajos gyakran megrajzolt prófétája az Isten tekintete elől menekülő, majd a cet gyomrából szabaduló, a minden emberrel együtt Isten-teremtménye-Jónás. Az emberiség legnagyobb, dermesztő traumájára Szalay újra és újra figyelmeztet: semmilyen körülmény nem mentesíthet bennünket, soha nem feledkezhetünk meg Jézus Krisztus kereszthaláláról. A háborúk, a diktatúrák és az elbukott forradalmak ártatlan áldozatainak, Isten teremtményeinek állít feketéllő, ragyogó rajzaival emléket. Talán tépelődve, merengve teszi félre a tollat, a papírt, és aztán percre rá újra maga elé húzza a tiszta újat, a keresésre készen föltárulkozó másikat. Mintha sose lehetne a felvetésnek vége és eleje! Melyik vonal rejti el, és melyik hozná mintha közelebb a titok nyitját?

Szalay rajztémái között kimagasló jelentőségű tehát az öszövecségi bibliai világ. Hogy ebben mennyi a súlyos élettapasztalatokkal gazdag ösztönösség vagy az egyértelmű tudatosság? Mintha mindig csak játszana az éjfélete vonallal, a *Genezis* lapjainak ébenfekete föltjaiba elmerülve is. Gondterhelt Teremtőt érzékeltet, láttat szemlélőivel, bár éppen gyönyörű napot és holdsarlót kanyarít elénk. Az állatsereglet – melynek minden figurája ember közelére utal, majd’ minden rajzon – a kígyótól, a közönséges légytól az oroszlánnon át a pompás lovakig – és a burjánzó flóra –, az első fűcsomótól a törékeny, nevenincs virágig –, minden az első emberpár bűnével „gazdagabb” már minden lapon, minden megrajzolt mozzanatban.

Már az 1970-es évek eleje óta tervezett, mégis sokára meghozott döntés, hogy Szalay Lajos és felesége 1987-ben, tehát már 1989 előtt hazatért, elsőként az emigráció nagy öregjei között. A rajzolásra termett gyönyörű kéz ujjai már nem engedelmeskednek a sugallatnak, az ihletett pillanatnak, a bizonyára sokféle, zaklató gondolatnak. Mit gondolhatott a bal kézzel a jobbjáéhoz hasonlóan rajzolni megtanult alkotó, mi ez a fölismerés ahhoz képest, amit a háború borzalmait haditudósítóként megélt művész attól való félelmében szabott ki magára – a balkezes rajzolást –, hogy rettegett

Nap és Hold (teremtés)

Szerelmesek

jobb keze elvesztésétől! A nem csak az öregkor betegségeivel küzdő, megromlott látású ember, a mindig mívesen és pontosan, igényesen fogalmazó, az anyanyelvét uraló, gondolkodó idős művész, Szalay Lajos a hazatérésük után emberként is mélyen csalódott. Szemérmesen, elvéve ejtett erről szót. A róla, vele készült közismert portrék, interjúk talán nem is őriznek efféle megnyilvánulást. A Miskolcon otthonra talált idős házaspárhoz 1994. március 17-én ellátogató társaságban elhangzik mégis Szalay Lajos szájából egy roppant fontos kérdés. Supka Magdolnához szól, a családi jó barátához, egyszersmind a Mester munkásságának leghitelesebb elemzőjéhez, az életmű itthoni elismertetésén fáradhatatlanul hadakozó, idős műtörténészhez. Fontos, régről gyötrő kérdés, nyilván Szalay egykönnyen nem

tett föl ehhez hasonlót, ennyire önmagára irányulót. Röstellte is talán, hogy a címzett meghallja, a választ már ott is érezzük a kérdésben: „Mondja már meg nekem, mitől van, hogy én itt ilyen dadogó mellékességnek örvendek?” Sajnos nem kapott választ. A csalódott ember fájó sebet érintette, itt már egészen a sajátját, már az elmúlás küszöbén. A házaspár közismert szerénysége, ha nagyságrendben mérhető lenne, csak a Mester ajándékozó gesztusával lenne összemérhető: annak idején négyszázötven rajzot hozott a hazájának.

Fekete tusrajzok, egy sajátos világ, rajzban fogalmazott szenvedés és öröm: az alkotásé, a sugallat alatt futó, kergetőző vonalak, ahogy kikerekedik belőlük, velük a gondolat, az elkapott, elcsípett rész a mélyen emberiből, az e világiból. „A látvány mögé rejtett valóság kutatásában még ma is a krokik temérdekén keresztül igyekszem vonalán kapni az igazat [...]. Nem le-, hanem megrajzolni akartam a rajzot. Igyekeztem elérni, hogy a vonal részt vegyen a látványban, ne csak látszódjék benne. [...] arra mindig ügyeltem, hogy a vonal egyik végével a valóságos látványra támaszkodjék” – vallotta Szalay Lajos 1979-ben, már a *Genezis* magyarországi megjelenésén is túl.³ Filozofikus, tömör gondolatait bátran és biztonsággal idézik méltatói, kritikusai, és ez a legbölcsebb, amivel a mindenkori elemző élhet, ha a művésszel kapcsolatban és a teljes életműről érthetően, pontosan, hitelt érdemlően igyekszik fogalmazni.

Felhasznált irodalom

- DÉR Katalin – HORVÁTH Pál 1999. *Bibliaismeret*. Műszaki Kiadó, Budapest.
TÓTH Piroska (szerk.) 1996. *Érintések. In memoriam Szalay Lajos*. Miskolc. /Miskolci Galéria Könyvei 5./

Jónás

³ New Yorkban, 1979. nov. 5-én kelt, bevezetőnek szánt írás. In: TÓTH 1996, 77. o.

Ábrahám, Izsák és az angyal

Márton Gyöngyvér író, műfordító, szerkesztő; az Evangélikus Hittudományi Egyetem Könyvtárának (EHEK) könyvtárosa. 1974 óta él Budapesten. 1980-ban szerzett diplomát az ELTE BTK francia–magyar szakán. 1979 óta több-kevesebb rendszerességgel publikál. *Távol* (2002) és *Átkelő* (2006) című önálló prózakötetei az Antológia Kiadónál jelentek meg.

Valóban ördögöket űz?

Ifj.
Hafenscher
Károly

A zene evangélikus megközelítése

Két szomorú-érdekes mondatot idézek, amelyek különös értelmet nyernek a kántortovábbképző kurzus nyitóelőadásában:¹ „Amikor a gyülekezet zenei koncepciójának átalakításáról van szó, ne fogadjon szót feltétlenül a gyülekezet kántorának (sőt adott esetben még a lelkésznek sem)!” (Douglass 2001, 52. o.) „A zenét pontosan ott kellene meghagyni, ahol az ember szíve dobog, mégpedig a mai emberé vagy pedig ráirányítani erre a pontra, hogyan Mary Clarence nővér is teszi az Apácashowban.” Klaus Douglass írja ezeket a szerzőt minősítő, bölcsességnek látszó gondolatokat az istentisztelet mai formáiról szóló, erősen kétes értékű könyvében (uo.). Nem hiszem, hogy érti a zene titkát, lényegét. De vajon mi megfogalmazzuk-e, értjük-e, tudatosítjuk-e a zene igazi titkát, objektív értékeit.

A zene nem csupán adaléka az emberi életnek, hanem a lényegéhez tartozik. Nélküle fogyatékos az emberi lét. A világ nem néma. Akiben nem él a zene, és aki nem él a zenével, az a zavaró, romboló, idegeket sanyargató zajba zuhan vissza, vagy az elviselhetetlenül süket és fájó (nem természetes) csend fogságába kerül.

A zene a teremtett világ része, így emberi létünké is. A teremtett világ kincse pedig valami módon a többi teremtményt kapcsolatba hozza és kapcsolatban tartja a Teremtővel. A zenére ezért mint Isten ajándékára tekintünk, s nem csupán fontosnak tartjuk, hanem ápoljuk, használjuk, gondozzuk, műveljük. Ilyen értelemben elképzelhetetlen az Isten népe (az egyház) és az Isten egyes gyermekeinek élete zene nélkül.

Sokan mondják ugyan, hogy a zene az egyik eszköz a sok közül, amelyek Isten szeretetének közvetítői. Mint ahogyan az emberi önkifejezés sok-sok módja közül csupán az egyik a muzsika. S ha valaki nem kedveli, nem érti vagy adottságainál fogva nem tudja használni ezt az eszközt, majd keres valami mást, olyat, amely kedvesebb számára. Végül is ez az eszköz is kiváltható, pótolható mással. A zene azonban sokkal több, mint egy eszköz a számtalan többi közül. A zene lényegénél, funkciójánál és céljánál fogva különleges szerepet tölt be az emberi életben.

Nem véletlen az, hogy minden kultúra s minden vallás élt ezzel a kincssel. Egyenes vonal vezet a primitív társadalmak vallásai által művelt zenétől a korszakos nagy kultúrák nagy világvallásainak zenei megnyilvánulásán át a keresztény egyház zeneértelmezéséig és műveléséig. Ahogyan egyenes vonal vezet a munka ritmusát megadó vagy az ünnep extázist létrehozó és kifejező tam-tam zenétől az örömujjongást kifejező karácsonyi oratóriumig vagy a beethoveni örö módáig.

A muzsika különleges értékét isteni eredetében, emberfeletti erejében, rendteremtő képességében, egyértelmű kifejezőerejében, életet változtató hatásában látták minden korban. Kísérte és kíséri az élet fontos állomásait, az ünnepeket éppen úgy, mint a hétköznapiakat. Az ünnepi zene és a munkadal, munkazene komplementer módon mindig is kiegészítették egymást.

Mi a titka, mi a lényege, ami ilyen különleges értékű helyre pozicionálja a zenét? Sokféle antropológiai, társa-

¹ A kántortovábbképző tanfolyam nyitóelőadásának szerkesztett változata. Elhangzott Fóton, 2010. augusztus 22-én.

dalomtudományi, valláslélektani magyarázat született és él ma is a titok kutatói között. Az evangélikus reformáció meghatározó alakja, Luther sokszor vallott a zenéről. Olykor körülíró mondatokkal, máskor summás ítéletekkel, ismét máskor pedig közvetlenül a zene hitvalló megnyilvánulásával.

Nagyon kedves, tetszetős, sokak számára egy kicsit bombasztikusan ható azonban az a meghatározás, amit Martin Luther, a reformátor előszeretettel használt: „A zene ördögöket űz, és megvidámítja az emberi szívet.” *Musica fugat diabolum.*

Ennek is – mint minden más idézetnek – akkor van haszna, ha mélyen belegondolunk az értelmébe és a következményeibe is. Luther – mint közismert – gyakorló zenész volt. Jártasságot szerzett a lantjátékban és a kóruséneklésben. Egész életét végigkísérte a zene – hangszeres és vokális, szóló és közösségi egyaránt. A zene végigkísérte életét – diákkorában

éppen úgy, mint szerzetességének idején, a komolyan viaskodó teológiai munkája éveiben éppen úgy, mint egyházszervező küzdelmei közepette. Aktív és passzív muzsikálásban egyaránt volt része. A világi és az egyházi zene is megérintette. Hallhatott sokféle muzsikát, játszott és énekelt sokféle művet, s maga is szerzett énekeket. Énekelt és énekeltetett, sőt műfajt teremtett.

Ez a „zenébe ágyazott” ember írja le, hogy a zene ördögöt űz, és megvidámítja a szívet. Azt, hogy felvidít, és megvidámítja a szívet, már következménynek tarthatjuk, hiszen örömmel muzsikálni, vidáman énekelni az tud, aki felszabadult egy nyomasztó hatalom alól, aki kikerült a kényszerpályáról, aki kitört az ördögi körből. S itt elérkeztünk a lényeghez: Luther ezt ragadja meg, amikor azt állítja és hirdeti, hogy a zene ördögöket űz.

Friedrich Schorlemmer szerint Luther számára a zene kiváló eszköz a harag, a düh, a civakodás, a gyűlölet, az irigység,

a fősვნénység, a gond, a szomorúság és a gyilkosság ellen (SCHORLEMMER 2003, 97. o.). Mielőtt azonban ebben elmélyednénk, álljunk meg egy kis időre, tegyünk egy kitérőt, ami azonban csak látszatra az, valójában éppen a téma közepébe vág, s a zene lényegéről beszél.

A kérdés: nem hiányzik valami Luther mondatából? Tudatosan hagyta, hogy olyan tágan lehessen értelmezni szavait, vagy ez a mondat csak valami hevenyészett mellékmondat volt valami fontosabb mondanivaló mellett? Luther – ha sokszor vehemens is de – pontosan fogalmazott, s a zenével kapcsolatos többi megnyilvánulása megerősíti azt a tényt, hogy számára fontos, sőt központi ügyről van szó. Itt tehát a *musica* kifejezés szerepel, s nincs mellette jelző: világi vagy egyházi (vallásos) zene. Sokan idekívánnák a fogalmat szűkítő jelzőt: a vallásos zene ördögöt űz. Ez így lenne stílszerű vagy logikus. De nem ez áll ott. Csak ez, egészen szikár megfogalmazásban: a zene kiűzi az ördögöt.

Luther nem csupán a vallásos, lelki tartalmú vagy liturgikus zenét emeli ki, mint olyat, ami a gonoszt elűzi. A zenéről általában beszél. S ez megengedi, hogy – témánk feldolgozása közben – ne alkalmazzuk a világi és az egyházi zene megkülönböztetését. A zene Isten ajándéka.

S ha belegondolunk, hogy az evangélikus zeneóráis, Johann Sebastian Bach egyaránt otthon volt az egyházi és a világi zenében, mind a kettőt művelte, mind a kettőt a legmagasabb szinten komponálta, s neve mellé hasonló vonatkozásban még sok-sok zenészt, zeneszerzőt, művészt sorolhatnánk, akkor kezd megerősödni bennünk az érzés, hogy a kettő átjárható, a kettő nem teljesen elválasztható. Sőt mindkettő mögött ott húzódik az Isten ajándékozó szeretete. Az egyszerű népdal és a szimfonikus mű, az egyszerű gregorián és a gigantikus passióoratórium Isten teremtette érték, amelyet ajándékként élhet meg az is, aki a Teremtő eszközeként megalkotta, és az, aki újraalkotja, megjeleníti, és az is, aki befogadja a zene eseményének.

Észak-francia mester: A gyötrődő lélek előtt muzsikáló ifjú Dávid. Zsoltár-könyv-illusztráció. 9. sz.

„A zene mindenkié” – mondja Kodály. „Mindenik embernek lelkében dal van” – írja Babits.² A mindenkinek szóló s a mindenki lelkében csírázó dal Isten drága ajándéka; hordozza akár „csupán” az emberi érzéseket, vallo-másokat, önkifejezéseket, vagy hordozza akár Isten életető igéjét. A zene ördögöket űz.

S most álljunk meg egy kis időre az egyházi zene (vallásos zene) kifejezésnél. Nem azért, hogy megkülönböztessük a világi zenétől, hanem éppen azért, hogy felfogjuk, Luther ebben az esetben miért nem választja szét a kettőt.

Andreas Marti³ ilyen címmel tett közzé egy – témánk szempontjából is fontos – tanulmányt: *Die geistliche Musik existiert nicht!* (MARTI 2002) A meglepő címben utal egy emlékeztető eseményre, mely szerint a sevillai világkiállításon a svájci pavilon bejáratánál ezt a provokatív mondatot lehetett olvasni: Svájc nem létezik (Die Schweiz existiert nicht). Az ország ugyanis egy politikai képződmény, nem pedig természetes adottság, „Akaratnemzet”, amelyet közös szándék, összefogás hozott létre – sokféle népből, kultúrából. Önmagában nem létezett. Identitását egy eseményben, állandó folyamatban, permanens történetben határozzák meg. Nem létezik, hanem létrejön, történik. Valójában egy zajló esemény.

Egy az egyben ugyanígy – mondja Andreas Marti – önmagában nem létezik lelki zene, egyházi muzsika. Nem önmagában létezik, hanem „per definitionem”, kapcsolat- és kommunikációs struktúrák komplex egészeként értelmezhető.

Az egyházi zene, a vallásos, lelki muzsika tehát történik, létrejön, egy állandó folyamatot alkot: hol meghatározható, hol pedig öntudatlan szabályok szerint. Részben a kontextus, az összefüggések adják meg a zene lelki tartalmát (hol, mikor, ki által szólal meg a muzsika), részben a zenei tartalom révén születik meg, részben pedig a hordozott szöveg vagy programzene esetén a megjelölt téma és cél határozzák meg a lelki töltést.⁴

A Szentírás nyelvén, az egyház kifejezésétárát használva: ott, akkor és ahogyan akarja a Szentlélek, úgy használja fel a muzsika kincsét arra, hogy megszentelve áldássá tegye. Ugyanakkor a Szentléleknek van hatalma arra, hogy a nem szent használatra igénybe vett muzsikát is felhasználja és általa az ember javát szolgálja.

Stefan Lochner: *Madonna a rózsalugasban*. 1440 körül

² Babits Mihály: *A vihar* – második ének (1928)

³ Andreas Marti svájci református teológus, koncertező csembalóművész, Bach kantátainak neves szakértője. A svájci németajkú református egyház himnológiai és liturgiai szaktanácsadója.

⁴ Elgondolkodtató ebből a szempontból is a világi célokra íródott zenék és a kimondottan vallási tartalommal vagy liturgikus használatra írt muzsikák egymáshoz való viszonya. Melyik használható a templomban, mi alkalmazható liturgikus alkalmon? Csak a klasszikus értelemben vett egyházzene? És fordítva: megállja-e a helyét világi környezetben az eredetileg istentiszteleti célra komponált muzsika? Izgalmas továbbá az a kérdés, hogy mennyiben átjárható a kettő, s itt kiváló illusztrációként használhatók Bach „kantátaparódiái”, a világi kantáták „egyháziasodása”, valamint az egyházi darabok világi szöveggel való ellátása. Szintén „megér egy misét” az ún. hangulati zenék szertartásokon való felcsendülése (pl. Bach: *Air*; Gounod: *Ave Maria*, eskü alatti halk orgonazeneként: *O Mensch bewein dein Sünde gross*).

Izgalmas kérdések sorát veti fel, ha arról gondolkodunk, vajon válhat-e egyházzzenév, lelki muzsikává vagy liturgikus zenév egy bibliai ihletésű, de koncertelőadásra vagy színpadra íródott mű (például Händel *Messiása*), sőt: válhat-e egy kimondottan világi célokra komponált muzsika szakrális zenév? A kérdés fordítva is feltehető: kikerülhet-e liturgikus, lelki környezetből egy istentiszteleti szolgálatra komponált muzsika (például mise vagy kantáta)? Lehet szögletes elveket lefektetni, de valójában a folyamat, a kontextus és a hatalmunkba nem keríthető Szentlélek munkája tesz valamit lelki muzsikává, biblikus kifejezéssel élve: új énekké. A felhasználó és a felhasználás módja tehát a kérdés. A felhasználó: emberi oldalról a zenét megfelelően használó, azaz istendicséretre, hitvallásra használó ember; isteni oldalról pedig maga a Szentlélek. És a felhasználás módja szerint: milyen kontextusba és milyen folyamatba ágyazódik bele? Beáll a mennyi karba, az örök istentiszteletbe, és önmaga-mutogatás helyett imádsággá válik, emberdicséret helyett istenmagasztalássá, vagy marad pusztán hangulatkísérő, aláfestő, hanyagolható „segédeszköz”?

Matthias Grünewald: Angyalkoncert a Jézus születésének allegóriája tábláról. Isenheimi oltár. 1512–1516

A zene rendeltetésszerű használata tehát az alapvető kérdés. Az egész teremtett világ akkor működőképes, ha rendeltetésszerűen használjuk. Ezért adta Isten a nagy játékszabály-gyűjteményt: törvényét s annak summáját, a Tízparancsolatot. Akkor funkcionál a világ s benne emberi életünk, ha ezt komolyan vesszük. Akkor válik a zene azzá, aminek a teremtető Isten adta, ha úgy élünk vele, hogy figyelembe vesszük az ajándékozó szándékát. Ez a szándék pedig az, hogy a zene legyen az élet kifejezője, az Isten-megértés eszköze, az istendicséret kiemelt formája. Itt, ebben a vonatkozásban is igaz Augustinus gondolata: „Dicséretedre teremtettél, Uram, és nyugtalan a szívünk, amíg meg nem nyugszik tebenned.” Tehát akkor kerül helyére az életünk, s benne a zene, ha Istenben zajlik, történik.

Manfred Josuttis istentiszteletről írt híres könyve (JOSUTTIS 1991) részletesen foglalkozik a zene társadalomtörténeti háttérével éppen úgy, mint a zene, elsősorban az éneklés hatásával. A muzsika három nagy lehetőségét, funkcióját és hatását emeli ki (JOSUTTIS 1991, 175–177. o.). Bár Josuttis ezt az énekléssel kapcsolatban írja, de kiterjeszthetjük a nem vokális zenére is. A zene – így fogalmaz – együttműködést motivál, közösséget teremt, gyógyít.

Manfred Josuttis istentiszteletről írt híres könyve (JOSUTTIS 1991) részletesen foglalkozik a zene társadalomtörténeti háttérével éppen úgy, mint a zene, elsősorban az éneklés hatásával. A muzsika három nagy lehetőségét, funkcióját és hatását emeli ki (JOSUTTIS 1991, 175–177. o.). Bár Josuttis ezt az énekléssel kapcsolatban írja, de kiterjeszthetjük a nem vokális zenére is. A zene – így fogalmaz – együttműködést motivál, közösséget teremt, gyógyít.

A zene kooperatív jellegű. A zene eredetileg a munka segédeszköze volt – állítja a szerző. Bevon a közös munkába, motivál a munka elvégzésére, feladatot ad, döntésre és cselekvésre készítet. Nem véletlen, hogy a munkához kötődő zene alaplétktetése megegyezett az emberi szívverés 70 metronómszámával.⁵

A zene kommunikációs hatalmánál fogva közösséget teremt a bűneset óta széthúzó, széteső világban. Nincs még egy olyan tevékenység, mint az éneklés, amelynek során az emberek egyszerre vagy egymáshoz igazodva vennének levegőt, és így próbálnának harmóniát találni.

A zene gyógyító, terápiás jellegű és hatása. Ma egyre többször hallunk arról, hogy idegi betegségeket gyógyítanak

⁵ Ma a zene egyik ördögi felhasználási módja éppen az, hogy felpörgeti, esetleg túlpörgeti az embereket az alaplétktetés folyamatos 90-100-as érték fölött tartásával. Az egész szórakoztatóipar, s benne a diszkóvilág erre épít... Mindegy, milyen a „zene”, lényeg az, hogy a basszus egyenletes dübörgése felfokozza a biológiai működést, felpörge az embert.

zeneterápiával.⁶ Nem újdonság. Valami ilyesmiről lehetett szó akkor, amikor Dávid az ideges Saul hárfajátékával nyugtatta (1Sám 16,14–23). A muzsika gyógyítja az emberi élet számtalan betegségét: nem csupán a nyugtató hatása ismert, hanem sokféle más terápiás jelentőségét is sorolhatnánk, de ez meghaladja jelen témánk kereteit.

Josuttis hármához hozzátehetjük: a zenének önkifejező, hitvalló és missziói funkciója is van (KRUMMACHER 2007). Josuttis maga is beszél arról, hogy a zene kezdettől fogva szoros kapcsolatban állt a vallással. A szent hang, a szent hangzás mindig fontos része volt a vallási életnek.

A hitvalló és a missziói funkció a zene felülről való voltához kapcsolódik. A – valódi – hitvallás és a misszió sohasem emberi produktumok, hanem Isteni motiváció nyomán megvalósuló cselekmények és események. Isten ébreszthet hitet s készíthet is annak megvallására. A hit nem tud hallgatni, meg kell nyilatkoznia. A misszió pedig nem vallásos PR-munka, jól irányzott reklám a tagtoborzáshoz, hanem Isten Lelkének vonzása. Ha a zene hitvallássá válik, úgy az indirekt módon Isten cselekedete bennünk és általunk.

Az önkifejezés fogalma több szempontból végiggondolandó. Az önkifejezés, sőt az önmegvalósítás ismert, sőt bevett szó a muzsikuskörökben. A zeneszerzők, még inkább az előadóművészek természetes módon beszélnek arról, hogy saját kompozícióval, egy-egy interpretációval, olykor pedig egy-egy improvizációval hogyan fejezik ki magukat. Ha csupán eltanult allűröket érez a hallgató a zenemű előadása kapcsán, akkor annak nem őszinte, nem természetes volta igencsak zavaró. Akkor igazi az élmény, ha a művész „önmagát adja”. De mit is jelent az, hogy „önmagát adja”? Teológiai értelemben ez nem egyértelműen pozitív tevékenység. Az ember – az öröklődő „eredendő bűn” következtében megromlott, hiszen elszakadt az élet Teremtőjétől, Fenntartójától és Célbajuttatójától. Így az Istentől való távolsága alapvetően meghatározza nemcsak cselekedeteit, de személyiségét is. Pál apostol a Római levélben – az Ószövetséget idézve – írja: nincs, aki jót cselekedjék, nincs egyetlen egy sem (Róm 3,11–12). Az alapvető kérdés tehát, hogy a génjeiben bűnt hordozó,⁷ a megváltásra és Isten kegyelmére szoruló ember mit tud előhozni önmagából, képes-e jót adni, ha csak önmagából ad? Természetes az az „ellenkérdés” is, hogy akkor az ember képtelen lenne bármi jót adni – éppen a zene isteni ajándékával? Végso soron értéktelen lenne az Isten nélküli zene? Ez egyben a vallásos, lelki és liturgikus zene magasabbrendűségét, értékesebb voltát jelentené?

A világot szívesen osztja az ember szakrális és szekuláris részre. A felosztás bizonyos területen érthető és elfogadható. A hívő embereknek pedig állandó kísértés, hogy úgy szeljük ketté a világot, hogy a gonosz külvilág, ahol az istentelenség uralkodik, és minden eleve rossz, valamint a belső világ, ahol az Isten uralmát átéljük: az egyház vagy a hívők valamiféle belső zárt köre, exkluzív közössége – a jó kizárólagos helye. Más szóhasználat szerint: a világ és az Isten országa két egymástól elszigetelt valóság. E szerint a kettő között nincs átjárás.

Jézus azonban arról beszélt, hogy közel van (elközelgett) az Isten országa, sőt másutt így fogalmazott: Isten országa köztetek van. Ez azonban egy egész más viszonyt jelez a keresztyén ember számára. Isten országa itt van

⁶ Az indiai kultúrában több mint ötezer év óta gyógyítanak hangterápiával. Ma ismernek hangfürdő-, sőt hangmasszázs-terápiát is – pl. lágy hangokkal történő sejtmasszázs. Ifj. Czékus Jób zeneterapeuta így vall a bemutatkozó honlapján: „E. Willems szerint a zenei nevelés pszichológiai alapokon nyugvó folytatása a zeneterápia. A hamburgi zeneterápiás világkongresszus értelmezésében: a zeneterápia egy tervezett folyamat, melyben a terapeuta azért használja a zenét és a zenei elemeket, hogy elősegítse a kommunikációt, a kapcsolatteremtést, a tanulást, fejlessze a páciens fizikai, emocionális, mentális, szociális képességeit. Lehet analízis és rehabilitáció is, melyben feltérképezzük a páciens sérült területét és helyreállítjuk, hogy ismét egészséges (egész, teljes) életet élhessen. A zeneterápiában önmagunkról és környezetünkéről az élményeken keresztül folyamatosan tapasztalatokat szerzünk, melyek az irányított folyamatban később beépülnek az előbb említett képességeinkbe: mennyire tudunk önmagunkra és a másokra figyelni, a hallott, megélt zene közben mennyire tudjuk mozgósítani a fantáziánkat.” <http://zene-terapia.gportal.hu/gindex.php?pg=32262411>.

⁷ Vö. Zsolt 51,7: „*Lásd, én bűnben születtem, anyám vétekben fogant engem.*”

köztünk – ez jelenti számomra azt, hogy nem egy exkluzív világról van szó, amely elkülönül, hanem ellenkezőleg, egy hatalomról, amely nemcsak kölcsönhatásban van a világgal, hanem ráhatással van. Benne működik, érte munkálkodik, számára hordoz jeleket. Lefordítva ezt témánkra: Isten ajándéka a földi valóságban, a szekuláris környezetben is működik, áldást hoz. S másik oldalról közelítve: az ami jó, ami áldott, ami értéket teremt, az valami módon az Isten országának hírnöke, kóstolója, előíze, nyoma. A jó muzsika, az értéket teremtő és prezentáló zene Isten szeretetének a megnyilvánulása. S tudva-tudatlanul minden értékes zenét megszólaltató ember Isten eszközévé válik. Mire is? Arra, hogy megszólaltassa azt, ami megvidámítja az ember szívét, és elűzi az ördögöt.

A világi ember is hozhat elő az Isten kincseiből és ajándékozhatja tovább – tudva vagy nem tudva azt, hogy kitől valók a kincsek. (Még az igehirdetésnél is így van, mondja az apostol, amikor arról beszél: akár színből, akár szívből, csak az evangéliumot hirdessék...⁸) Isten pedig bárki munkáját, tehetségét, szorgalmát felhasználhatja szuverén tetszése szerint. A Szentírás tele van olyan eseményekkel, ahol a Mindenható a legváratlanabb helyzeteket teremtve, a hívők számára idegen, sőt nem szalonképes embereket használt fel szolgálatára (például idegen uralkodókat).

A felvilágosodás kora óta nem divat az ördögről beszélni. A 20–21. század keresztény emberei számára nem a (sosem volt) középkori sötétség csökevénye, netán újraeredése az ördög munkájára való figyelem, hatásával való tudatos szembeszállás. Az ördög léte, munkálkodása nem a mesék világába tartozik, hanem az élet valóságába. Démoni erők működnek a világunkban. Kicsiben és nagyban tapasztalható ez. A 20. század szörnyű hatalmi koncentrációi, emberek millióit elpusztító háborúi, a világpolitika sötét folyamatai, a szörnyű katasztrófák, s a teremtett világot tönkretevő környezetszennyezések mind-mind arról tanúskodnak, hogy ördögi erők munkálkodnak. A keresztény emberek belső elkötelezettsége és felülről való mandátuma, hogy küzdjenek a gonosz hatalma ellen.

Mit is űz el a zene? Vegyünk sorra néhányat a hosszú listából:

Magyarországi mester: Atyaisten éneklő és zenélő angyalokkal. 15. sz.

- a magány ördögét,
- az önzés és az individualizmus ördögét,
- a beképzeltség ördögét,
- a félelem ördögét,
- az elkeseredettség ördögét,
- a gyűlölet ördögét,
- a disszonancia ördögét,
- a rossz gondolatok ördögét (ördögi gondolatokat),
- a széthúzás ördögét.

A zene, azon belül az ének – minden formájában közösséget teremt. Azokkal, akik együtt éneklnek vagy játsznak, azokkal, akik az adott muzsikát megkomponálták, azokkal, akik az adott muzsikához már valamilyen módon kötődtek. S ha közösséget teremt, akkor űzi a magány ördögét.

A közösséget teremtő zene – hamar kiderül – társas műfaj. Akkor is, ha aktív, akkor is, ha passzív zenélésről van szó. Akkor is, ha nagy zenekarban, ha kamarában s ha szólóban

⁸ Vö. Fil 1,18: „Mert miről is van szó? Egyedül arról, hogy bármelyik módon, akár színtelésből, akár meggyőződésből: Krisztust hirdetik, és én ennek örülök. Sőt még inkább örülni fogok.”

zajlik. A zene – ha tényleg az, és nem valami zajféle – kiűzi az önzés és az individualizmus ördögét. Úgy formál, hogy ránevel: egyedül nem megy. A zene egyik kulcsszava: együtt.

Mivel minden formája társas műfaj, nem engedi, hogy az ember eltelve önmagával azt mondja: csak én tudom, én vagyok a legjobb, én vagyok a mérce. A muzsikát egy életen át kell tanulni, gyakorolni, frissíteni. A muzsikát, amely űzi a beképzeltség ördögét.

Ahogy űzi a félelem ördögét is. Aki fél, énekeljen! Nem én vagyok az egyetlen, aki életem nehéz helyzeteiben, félelmetes pillanataiban énekelni kezdtem. A muzsika szíverősítő, lélekerősítő. Ezért fél tőle a gonosz – hogy stílszerűek legyünk –, mint az ördög a tömjénfüsttől.

Az ember egyik legnagyobb ellensége a keserűség és az elkeseredés. A gonosz PR-munkája arra törekszik, hogy rámeredjünk a rosszra, megfeledkezzünk a jóról. A mara-dandó keserűség, a szívét-lelket átjárt elkeseredés leszívja energiánkat, depressziót okoz, lehetetleníti az emberhez méltó életet. A muzsika szívét vidámító, harmóniára törő ereje és hatása űzi az elkeseredettség ördögét. Nem véletlen, hogy idegi eredetű betegségek gyógyítására különösen nagy hatásfokkal alkalmazzák a zeneterápiát.

Ugyanez a helyzet a függőségekkel kapcsolatban. A 21. század a fokozódó és elhatalmasodó függőségek századának tűnik. A hagyományos játék-, ital- és munkafüggőség mellett megjelent és terjed a drogfüggőség, felfokozódott az eszközfüggőség (tévé, videó, számítógép, egyéb technikai berendezések). De idetartozik a zenepótlék-függőség is. A függőség felszámolása akkor lehetséges, ha megvan hozzá a megfelelő médium, és megvan az, ami kitölti a függőség megszűnése után maradó űrt. A zene terápiás jellege és értékteremtő tartalma egyaránt alkalmas a függőség ördögének elűzésére.

A zene elűzi a gyűlölet ördögét. A megnyugvás, a pozitív gondolatok, a jóra való igényes késztetés nagy segítség a gyűlölködő indulatok megfékezésére, lezárására, a harag ördögi köréből való kilépésre.

Ugyanígy távolíthatja el életünkben a muzsika a disszonancia ördögét. A zene lényege, funkciója és hatása révén megmutatja, hogy a disszonanciából hogyan lehet konszonancia, majd harmónia. A harmóniára való törekvés és a harmóniateremtés készségének kiváló eszköze és motiválója a zene.

A rossz gondolatok ördögi hatást válthatnak ki az egyes emberekben, de csoportok gondolkodásában is – egészen a tömegpszichózis kiváltásáig. A zene fegyelmező ereje, pozitív irányultsága, továbbá az, hogy érzékennyé és igényesé tesz a jóra – kiváló tudatformáló eszköz. Elűzi az ördögi gondolatokat.

Az individualizmus és a megosztottság világában a széthúzás ördögét is el tudja űzni a zene. Az egyéni érdekek, az önközpontúság beteggé teszik az embert, elidegenítik a másik embertől és az emberi közösségtől. A zene összehoz embereket. Közös nevezőt kínál. Együttesen átélt élményt jelent.

A fentiekkel ellentétben most jöhetnének a negatív példák: a rossz zene és a rosszra vagy rosszul használt zene. Végláthatatlan sorban lehetne írni s beszélni arról, hogy hogyan él vissza az ember a zene ajándékával. Lehetne ezt „természetesnek” tartani. Mindenből van olcsó kiadás, mindenből van bővli, mindenből van hamisítvány. A bűnesetben megromlott ember Isten ajándékaival nem csak él, de vissza is él. A zenével mint Isten különleges ajándékával is ugyan-

Rembrandt van Rijn: Saul és Dávid. 1655–1660

ez a helyzet. Hallatlanul izgalmas a kérdés, hogy hol a határ? Merészelünk-e egyáltalán valamiféle mércét felállítani, hogy mikor rossz és mikor jó a muzsika? Milyen kritériumai vannak a jó zenének? Mikor mondható, hogy a zene és annak használata Isten szerint való-e vagy sem? Hol van az a határ, amikor még zenéről beszélhetünk, s hol van az a pont, ahonnan már zenét (vagy annak funkcióit) helyettesítő pótszerről van szó. S hol van az, amikor a „zenének látszó

dolog” valójában zaj, a muzsika elnevezésre méltatlan, sőt az ember számára káros hang- és zajkeltés – még akkor is, ha az ember ilyen zenepótlékzajokat élvezettel készít, hallgat és művel: önpusztító módon. Ezek a gonosz művei, hiszen a gonosz Isten ajándékait próbálja kifordítani önmagukból.

Külön kellene gondolkodnunk az instrumentális és vokális zene sajátosságairól. Arról, hogy Isten ajándékaiként és Isten ajándékaival való szolgálatában, a zenei hitvallásban, a zene igehirdetésében és az istendicséretben milyen szerepe van a hangszeres és az énekes muzsikának. Rangsorolható-e ez a kettő, van-e az egyiknek vagy a másiknak sajátos küldetése?

Ahogy Luther tanít a két birodalomról, illetve a kettős kormányzásról, úgy lehet és kell a muzsika ajándékai között is megkülönböztetni a zene világban betöltött szerepét és a muzsika egyházban (itt most nem a szervezetet értem) betöltött küldetését, a keresztény ember életében megnyilvánuló módjait. Ez nem azt jelenti, hogy két világ van, hanem az Isten egy világában kétféle helyzet és kétféle terület van az élet és az örök élet szempontjából. Az Isten közelségébe igyekvő, a mennyei Atyához visszatálalt, a kegyelmet megragadó emberek számára Isten eszközei, kincsei más jelentenek, s más a használatuk. A zene mint Isten különleges eszköze az ő népe számára nagyobb érték, s a hatása is nagyobb.

A zene minden kultúrában fontos. De Isten népének életében s különösen az Istennel való párbeszédben (liturgia, istentisztelet) az evangéliumnak helyet készítő, az evangéliumot megszólaltató hanggá és az evangéliumra adott hangzó válasszá válhat.⁹

Douglass két elkészerítően felrázó mondatával kezdtem. Ha Douglassnak igaza van (lenne), akkor az igényeket kiszolgáló zenepótlék időszaka következik az igényes és igényt teremtő muzsika helyett. Az igénykiszolgálás az ördög behízelt mód-szere. (Felpörget, feldob, azután zuhanhatunk ellenőrzés és védelem nélkül.) Az igényes és igényt ébresztő muzsika viszont a Szentléleké. Felemel, felfelé visz, növekedésre segít. Érdemes lenne ráébredni, mi az igazi kincs – az értékes és maradandó.

Hadd álljon itt a zsoltárossal összecsengő hitvallásom: „*Uram, kegyelmes tetteidről éneklek örökké.*” (Zsolt 89,2)

Zárszó

Az *Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv* visszahozta a használatba a keresztlési liturgia ősi elemét, a sátánnak való ellentmondást. A keleten és a római katolikus gyakorlatban még használatos ősi forma így úja megszólalhat a keresztlési kérdések között: „Ellene mondotok-e a Sátánnak és minden cselvetésének?” A keresztséget felvállaló szülők és keresztszülők, a szentségre jól felkészített család tiszta szívből vallhatja: „Ellene mondunk.”

⁹ *Erwachsenen Katechismus*, 523. o.

Liège-i mester: Az Úr trónjának látomása. Párizsi Apokalipszis. 1400 körül

Az élet igazi valóságára felkészített keresztény ember számára a kérdés naponként hangzik. Szükséges is, hiszen ahol árad a kegyelem, ott a gonosz még intenzívebben, még összeszedettebben támad. Ez pedig egy életen át tartó küzdelmet jelent. Ebben a küzdelemben azonban van egy különleges eszközünk: a *zene*. Ellene mondotok a sátánnak? Ellene énekelünk, ellene muzsikálunk. *Musica fugat diabolum*.

Felhasznált irodalom

- Evangelischer Erwachsenenkatechismus*. 6. kiad. Christian Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2000.
- ALBRECHT, Christoph 2003. Die Gottesdienstliche Musik. In: *Handbuch der Liturgik*. Vanderhoeck & Ruprecht, Göttingen, 413–435. o.
- BÁLINT Györgyi 2009. *Tibeti hangtálak és egészségmegőrzés. Történetek, terápiák, titkok*. G50 Kiadó.
- DOUGLASS, Klaus 2005. *Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról*. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest.
- FRIEDRICH Károly 1944. Gyülekezeti és egyházi ének. In: *Evangelikus templomok könyve*. Atheneum, Budapest, 479–495. o.
- JOSUTTIS, Manfred 1991. *Der Weg in das Leben. Eine Einführung in den Gottesdienst auf verhaltenwissenschaftlicher Grundlage*. Chr. Kaiser Verlag – Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- KRUMMACHER, Christoph 2007. Musik im Gottesdienst – ein missionarische Mittel? In: Block, Johannes – Mildengerger, Irene (szerk.): *Herausforderung: missionarischer Gottesdienst. Liturgie kommt zur Welt*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 227–246. o.
- KURZSCHENKEL, Winfried 1971. *Die theologische Bestimmung der Musik. Neuere Beiträge zur Deutung und Wertung des Musizierens im christlichen Leben*. Paulinus-Verlag, Trier.
- MARTI, Andreas 2002. „Die geistliche Musik existiert nicht”. Musik im Raum von Kirche und Liturgie. In: *Kirchenräume – Kunsträume, Hintergrünjde, Erfahrungsberichte, Praxisanleitungen für den Umgang mit zeitgenössischer Kunst in Kirchen*. LIT Verlag, Münster, 164–172. o.
- MILDENGERGER, Irene – RATZMANN, Wolfgang 2004.: *Klage – Lob – Verkündigung. Gottesdienstliche Musik in einer pluralen Kultur*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.
- NICOL, Martin 2009. *Weg im Geheimnis. Plädoyer für den Evangelischen Gottesdienst*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- RATZMANN, Wolfgang 2010. Kirchenmusik als Gottesdienst. In: Fermor, Gotthard – Schroeter-Wittke, Harald (szerk.): *Kirchenmusik als religiöse Praxis. Praktisch-theologisches Handbuch zur Kirchenmusik*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 137–142. o.
- SCHORLEMMER, Friedrich 2003. *Hier stehe ich – Martin Luther*. Aufbau-Verlag, Berlin.
- SÖHNGEN, Oskar 1961. Theologische Grundlagen der Kirchenmusik. In: Müller, Karl Ferdinand – Blankenburg, Walter (szerk.): *Leiturgia. Handbuch der Evangelischen Gottesdienstes*. 4. köt. Johannes Stauda Verlag, Kassel, 1–268. o.
- SÖHNGEN, Oskar 1967. *Theologie der Musik*. Johannes Stauda Verlag, Kassel.
- VOLP, Rainer 1994. *Liturgik. Die Kunst, Gott zu feiern*. 2. köt. *Theorien und Gestaltung*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.

Ifj. Hafenscher Károly evangélikus lelkész, teológus. 1980-ban szerzett lelkészi diplomát az Evangélikus Teológiai Akadémián. 1989-ben karvezetői diplomát szerzett. Gyülekezeti lelkészként Keszthelyen, majd a Csengőd-Páhi-Kaskantyúi, a Szekszárdi és a Budavári Evangélikus Egyházközségben szolgált. Szekszárdi időszakában a Tolna-Baranyai Evangélikus Egyházmegye esperese volt. Tizenhét éven át tanított és tanfolyamokat vezetett a főtí Kántorképző Intézetben, alapító karnagya a Mandák kórusnak. 2000–2008 között a Magyarországi Evangélikus Egyház országos irodaigazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a révfülöpi Ordass Lajos Evangélikus Oktatási Központ igazgatója, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem és az Evangélikus Hittudományi Egyetem óraadó tanára.

Kovács Imre

Kérés

Máténak, a két Mártának és Magdalénának

Addig tarts meg, Uram,
amíg használni tudsz.
Ki tudhatná hogyan...

Amíg többet ér a szó,
amit mondok, annál,
amit rontok vagy elhallgatok.

Míg ér valamit, hogy
beviszem a fát,
s a kályhához rakom...

hogy gyermekem néha lát,
hajnalban és estefelé
köszöntheti apát...

míg köztük ülve ágyukon,
nemcsak mondom a mesét,
de velük hallgatom.

Addig tarts meg, Uram,
ki tudhatná hogyan...
míg többet érnek ezek a rossznál,
a szívemből fakadó gonosznál,
mellyel rontom, pusztítom
őket és magamat,
irgalmas egeid alatt.

S ha már úgy találod:
több a rossz, mint a jó
– oldozz fel, Uram.
Hadd induljon a részeg hajó
fénylő vizeiden át,
elhagyni a látóhatárt.

Maradj mellettük akkor.
És ahogyan szoktad:
te fordítsd jóra a rosszat.

Nekünk így is jó?

Fábri
György

Egyházzociológiai felmérés tükrében a magyarországi evangélikusság

Evangélikusnak lenni Magyarországon jó dolog lehet: a jövőt ugyan kicsit borúsnak látjuk, de amit ma ad nekünk az egyház, és amit mi adunk neki, azzal összességében elégedettek vagyunk. Ez a megnyugtató vagy éppen aggasztó tanulsága az egyháztagok körében végzett kutatásunknak, amelyben az egyéni hitélet, az egyházi alkalmakon való részvétel, a gyülekezeti-egyházszervezeti aktivitás, a lelkeszi munka, az evangélikusság jellemzői, értékrend és felelősségvállalás, valamint az egyház társadalmi szerepvállalása, az egyházstratégia ismertsége témakörét feldolgozó kérdések szerepeltek.

A hívek közössége Krisztusban – az istentiszteletek igehirdetésein általában azokat a textusokat halljuk Pál apostol leveleiből, amelyek az egyháznak ezt az alapelvét mélyítik el teológiai-morális megfontolásokkal. Mindezek középpontjában a megváltás e világi munkája, Jézusba vetett hitünk együttes megélése áll. Ebből a perspektívából érthető, hogy néhány lelkeszünk az elmúlt hónapok során zajlott egyházi szociológiai kutatásra eleve távolságtartóan tekintett: egyfajta őskeresztényi ideál alapján ítélték feleslegesnek az egyházszervezet világias megoldásait a választásos struktúrától kezdve az ellenőrzési mechanizmusokon át a statisztikákig.

Azonban a páli levelek rendre utalnak kevésbé spirituális ügyekre is, szervezeti huzakodásokra, megmaradási stratégiákra. Krisztust kereső mivoltunk gyarlóságának józan belátása mellett ez lehet az a biblikus alap, amelyre hivatkozva nagyon is gyakorlatias, korszerű eszközökkel lehet és érdemes az egyházat, a gyülekezeti életet áttekinteni. Ahogyan ma már a téli hidegben fűtjük a templomainkat, ahol csak tudjuk, úgy kell alkalmaznunk másfajta technológiákat keresztény hitünk közösségi gyakorlásának erősítésére.

Ilyen technológia a stratégiaalkotás, amelyet az *Élő kövek egyháza*¹ címmel indított útjára a zsinat három évvel ezelőtt, s amelynek szolgálatára megvalósult a Magyarországi Evangélikus Egyház tagjai körében végzett szociológiai felmérés. Jelen tanulmány ennek a munkának az első eredményeit foglalja össze, azzal a céllal, hogy a gyülekezeti életet, a lelkeszi szerepvállalást és az evangélikusok értékvilágát feltáró kérdéseket kiemelve ösztönözze a további együtt gondolkodást.

Kutatómódszertan és egyházi tanulságok

A kutatást nem szabad sem többre, sem kevesebbre tartanunk, mint ami: statisztikai mintaképzésen alapuló, a szociológiai adatgyűjtés módszertana és szabályai alapján összeállított kérdőíveket használó véleményfelmérés. Ebből az tudható meg, mit gondolnak a megkérdezettek az egyház működéséről, nem pedig az, hogy adatszerűen milyen az egyház működése. Például a keresztelesek, konfirmációk, egyházi esküvők számának alakulásáról pontosabb

¹ Élő kövek egyháza – az evangélikus megújulás stratégiája. *Credo*, 2009. különszám.

képet kapunk az egyházi statisztikákból (bár a zsinati beszámoló alapján még abban is akadnak hiányosságok), míg a felmérésből az látszik, miképpen élik meg a hívek a tényleges folyamatokat. A reprezentatív minta kiszámítása ugyanakkor azt eredményezi, hogy a sok-sok egyéni véleményből összességében objektív képet kapunk arról, miképpen gondolkodnak az egyháztagok. Ez az igazi ereje egy ilyen kutatásnak.

A módszertani vonatkozások ismertetése itt nem csupán szakmai kötelezettség, hanem két fontos tartalmi következtetés bemutatására is alkalmas ad az egyházon belüli együttműködési készségről és a gyülekezetek korösszetételéről.

A felmérést széles körű egyeztetésekkel készítettük elő.² Esperesi, presbiteri, felügyelői, püspöki körben beszéltük át a megkeresések formáit és a kérdőívek tartalmát egyaránt. Az adatok gyűjtése a következő formákban történt: kérdőíves kutatás az egyháztagok körében (az egyháztagokra reprezentatív, 1500 fős mintavétellel, strukturált kérdőívvel, anonim adatkezeléssel), lelkészekkel készített mélyinterjúk (32), online vizsgálat az egyházi intézmények vezetői körében (70 százalékos válaszarány, 65 adatközlés). A feldolgozást SPSS adatelemző programmal végeztük el.

A kutatás legnagyobb problémája a szociológiai minta összeállítása volt. Eleve nem magától értetődő, hogy miképpen határozzuk meg a célcsoportot, vagyis az „evangélikus egyház tagjait”. Mint ismeretes, a 2000. évi népszámláláskor mintegy háromszázezer vallották magukat evangélikusnak, az egyházközségi létszámok alapján kétszázezer tagról tudunk, míg a választói névjegyzékekben mintegy százezer név szerepel. Kutatásban az egyháztagok nyilvántartását tekintettük kiindulópontnak, ugyanis ez a kör elvileg elérhető (hiszen nyilvántartott), ugyanakkor nem csupán az aktív gyülekezeti tagok szerepelnek benne (az ő elérésük szintén fontos volt számunkra). A gyakorlati szempontok a kérdéses módját is meghatározták: a magyarországi evangélikusság létszáma semmiképpen sem tette lehetővé, hogy a véletlenszerű mintavétellel gyűjtsünk adatot. A legfeljebb 3 százaléknyi népességarány miatt ugyanis ebben a formában elegendő számú evangélikus adatközlőt elérni csupán értelmetlen nagyságú erőfeszítéssel lehetne (valószínűsíthetően legalább nyolcvanezer megkeresésre lenne szükség a kellő minta eléréséhez).

Mindezek okán a lelkészeknél meglévő egyházi nyilvántartások alapján indítottuk el a mintaképzést. Ennek során sajnos a bizalmatlanságnak és az együttműködési készség hiányának olyan jeleivel találkoztunk, ami magyarországi viszonyok között is egészen szokatlan mértékű. Az egyházi körben többször is tárgyalt, hivatalos zsinati döntés alapján indított kutatás segítésére a püspökök és világi vezetők által aláírt levéllel megkeresett lelkészek közül jónéhány elutasította a címlisták rendelkezésre bocsátását. Természetesen érthetőek a múltbéli nehéz időkből erdeztethető óvatosságok, ahogyan a személyiségi jogok védelme is üdvös törekvés. Azonban a maximális adatvédelmi garanciák, valamint a megvalósítók szakmai referenciái és az egyházvezetés elkötelezettsége fényében legalábbis elgondolkodtató ez a negatív tapasztalat az evangélikus egyházon belüli szervezeti szolidaritásról és bizalomról. Ezt egyébként a lelkészekkel felvett szociológiai mélyinterjúk³ is visszaigazolták: sokan egyfajta bizalmi

² A felmérést a társadalmi intézmények véleménykutatásaiban gyakorlatot szerzett Tudástárs Kft. keretében végeztük, az egyház részéről Fabiny Tamás püspök és Pröhle Gergely országos felügyelő gesztorálásával. A munka szakmai irányítója Fábri István szociológus és dr. habil Fábri György egyetemi docens kommunikációkutató, csömöri evangélikusok. Az elemzésekben Kissné Viszket Mónika és Handa-Hack József működött közre. A részletes kutatási adatok és a kutatási dokumentáció olvasható a www.lutheran.hu, illetve a www.tudastars.hu oldalon.

³ Harminckét lelkészt kerestünk meg részben strukturált mélyinterjúk keretében. Felkérésüknél a mintaképző változók a következők voltak: nem, életkor, településtípus (főváros, megyeszékhely, egyéb város, község), régió, gyülekezet jellege (anyaegyház, leányegyház, fiókegyház, szórvány). Az interjúalanyok kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy a kutatási hipotézis szerint fontos jellemzők mentén minden típusból több személy is bekerüljön a mintába. Az így született eredmények természetesen a számosság miatt statisztikailag nem feltétlenül reprezentatívak, azonban markáns vélemény típusok világosan körvonalazódnak. A tanulmány szövegében az interjúidézetek dőlt betűvel szerepelnek.

deficitről számoltak be. „Úgy érzem, hogy sokszor olyan információkat kérnek be, és ezt az ember kitapintja, hogy itt, most nem beszélgetés, hanem valaki ellenében használható, vagy valaki mellett segítséget jelentő kérdésekről van szó, ami nem jó” – vallott az egyik vidéki lelkész, más pedig így fogalmazott: „Az az igazság, hogy az egyházon belül a bizalmi rendszer szerintem nagyon labilis.” Az interjúkból kitűnt, hogy ez a bizalmatlanság az egyházvezetés vonatkozásában és a lelkési közösségen belül egyaránt érvényesül. Ugyanakkor érdekes jelenség, hogy a lelkészek a mélyinterjúra lényegesen készségesebben vállalkoztak, mint a kérdőíves vizsgálathoz szükséges gyülekezeti tagok címlistájának kiadására. Igaz ez a kérdőíves vizsgálattal szemben negatív érzéseket táplálókra is, akik a mélyinterjút pozitív kezdeményezésnek tekintették.

A kutatásra nézvést a kényszerű idővesztésen túl mindez azt jelentette, hogy gyakran szűrt, azaz a gyülekezeti élethez szorosabban kötődő adatközlők kerültek a kérdezettek közé. Ennek következtében a válaszok a gyülekezeti élethez jobban kötődők természetes elfoglaltságainak irányába torzítanak.

A minta egyébként nemre, lakóhelyre, egyházkerületre és életkorra reprezentatív – utólagos elemzése pedig mutatja, hogy a megoszlás megfelel az országos arányoknak, kivéve az életkort. Mintánkban felülreprezentáltak az idősebbek, aminek két okát látjuk: egyrészt az országos népességhez képest (ahol a felező kor 40 év körül van) eleve mintegy tíz évvel idősebb az evangélikusok csoportja (nálunk az 50 év alattiak és felettiek száma nagyjából egyenlő), másfelől az elérhetőség (a fentebb jelzett címlistás szűrttség miatt) még inkább az idősebbek felé tolta az arányokat. A kutatásban így a 65 év felettiek 45 százalékos részt képviselnek, ami vélhetően mintegy 10 százalékos torzítást jelent – hasonló irányban, mint a szűrt jelleg, vagyis az elfogadó/elkötelezett attitűd inkább jellemző a válaszolókra, mint a teljes célcsoportra. Ennek közvetlenül is tetten érhető a hatása például a templomba járás elmaradásának okát firtató kérdéseknél, ahol az egészségügyi jellegű akadályoztatás dominál, de az adófelajánlásokat is korlátozza a nyugdíjas státuszok magas százaléka.

Kik azok az evangélikusok?

Mindezen tényezőket is figyelembe véve, néhány általános tendencia világosan kiolvasható a kérdőíves felmérés eredményeiből, amelyek jellemzik a hazai evangélikusságot. Szociológiai szempontból tekintve, *az evangélikus egyházba beleszületett, „belenőtt” az egyháztagok döntő többsége, mégpedig túlnyomóan hitgyakorló keresztény családi háttérrel* (háromnegyedük hívő evangélikus, további egynegyedük evangélikus, majd’ tizedük hívő, de nem evangélikus családban nőtt fel). A családi indíttatás fontossága megmutatkozik abban is, hogy a magukat gyakori templombajáróknak nevezők négyötöde istenhívő evangélikus családról számolt be.

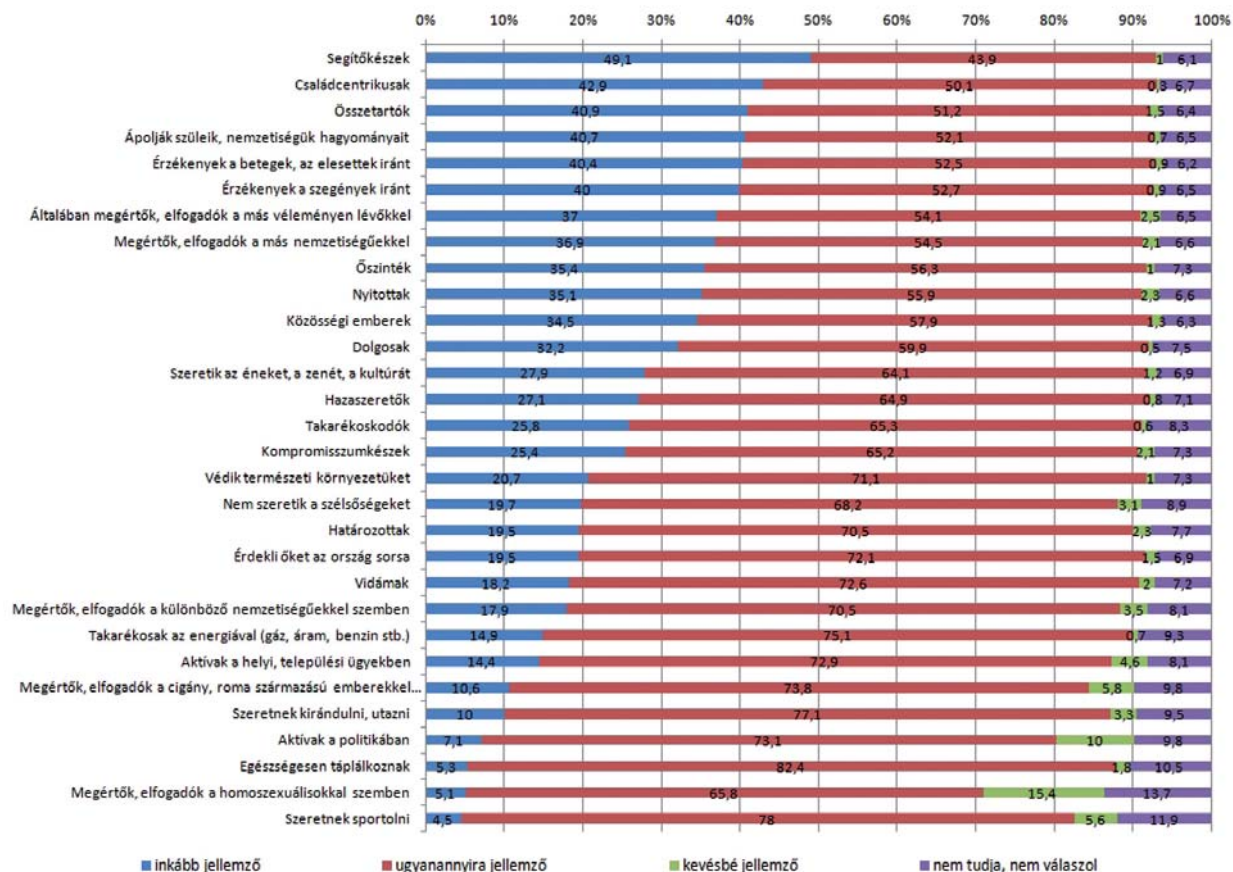
Összefüggésben a fentebb jelzett életkori eltolódással, azoknak, akik nem ajánlották fel jövedelmük 1 százalékát (a kérdezettek kétharmada!) az egyház javára, 90 százaléka úgy nyilatkozott, hogy nem volt erre módja, mivel nyugdíjas vagy nincs jövedelme. A szerény életszínvonal megmutatkozik abban is, hogy a válaszadók fele 50 és 100 ezer forint közötti havi nettó bevételről számol be és csak egynegyedüknek haladja meg a 150 000 Ft-ot. Mindazonáltal felerészük beosztással jól kijön jövedelméből, további egyharmaduk éppen hogy, 7 százalékuknak vannak hónapról hónapra anyagi gondjaik, komoly nélkülözésről pedig 1,4 százalék tudósított.

Társadalmi státuszukban tehát csupán az életkori jegyek miatt különböznek a magyar környezettől az evangélikusok – mi arra is kíváncsiak voltunk, hogy vajon értékvilágukban hogyan tekintenek önmagukra a közösség egészéhez képest?

A kérdezettek kétharmada büszkén vállalja a világban, hogy keresztény és evangélikus, egyharmaduk nem tartja

szükségesnek megjeleníteni ezt. Mivel idetartozásuk előnyt nem hozott számukra, ez valóban belső, értékrendi és identitásbeli vállalás. Evangélikusként inkább a hasonlóságot, mintsem a különbséget látják a társadalom más tagjaitól: amikor különféle tulajdonságokról kellett meghatározniuk a kérdezetteknek, mennyire tartják jobban jellemzőnek az evangélikusokra, mint másokra, egyetlen egyet sem találtak a kérdezettek felénél többen ilyennek.

1. ábra. A hétköznapi életben, a társadalom többi tagjához képest a hívó evangélikusokra mennyire jellemző?

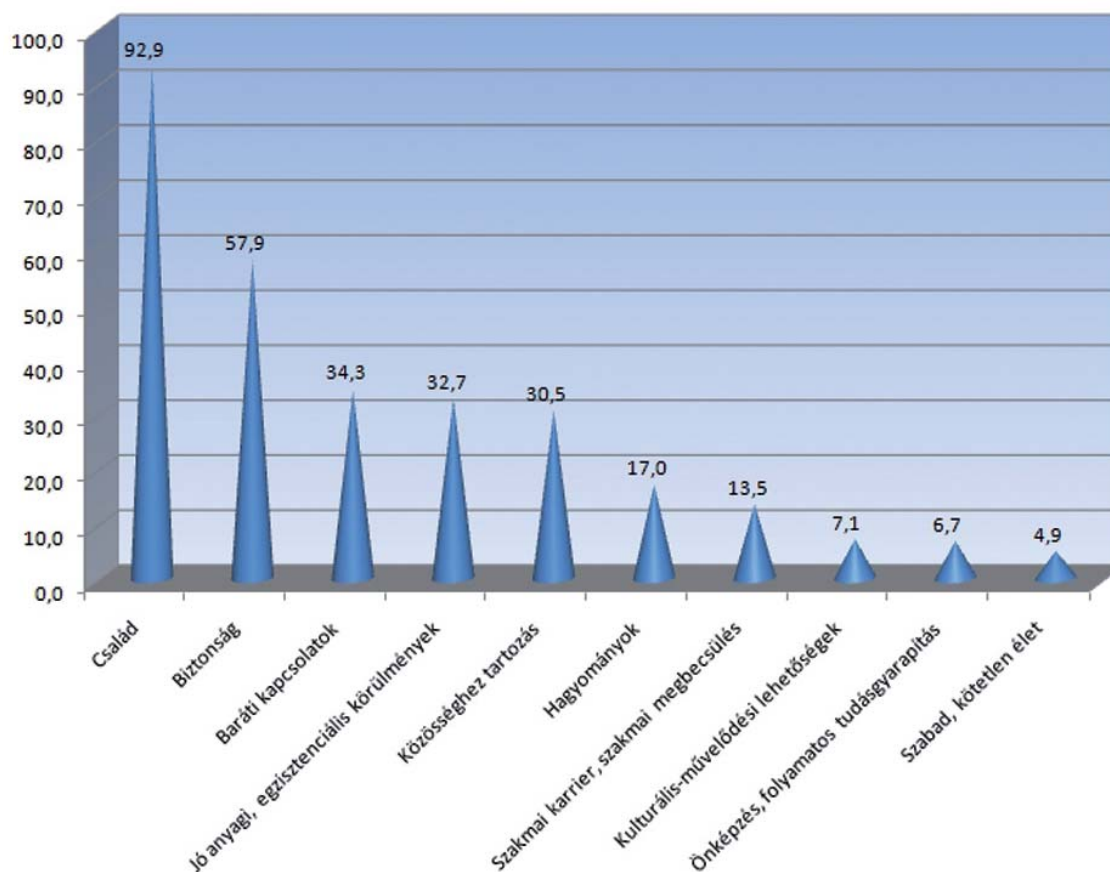

Az ilyen jellegű kérdéseknél a válaszolók nem csupán egy helyzetleírást adnak, hanem valójában az értékek melletti elkötelezettségüket is kifejezik, vagyis azt mondják, hogy ők a segítőkészséget, a családcentrikusságot, az összetartást, a szülői és nemzeti hagyományok ápolását, a betegek, szegények, elesettek iránti érzékenységet tartják kívánatos erénynek. A skála másik végén található sportosság és kirándulási aktivitás, be kell vallanunk, a számok tükrében tapintatlan kérdés volt, tekintettel az idősek jelentős arányára, azonban a homoszexuálisokkal és a cigányokkal szembeni megértésnek valamint a politikai aktivitás szintjének belesimulása a társadalmi átlagba kifejező adat (a lelkes interjúk hasonló attitűdről számolnak be, különösen a homoszexualitással szemben).

Ehhez képest érdemi eltéréseket találunk, ha egy másik, az önjellemzést tartalmazó kérdéssorral hasonlítjuk össze az előbbieket. A válaszolók közel kétharmada két tényezőt emelt ki olyanként, ami személy szerint határozottan jellemző rá: hogy óvja, védi a természeti környezetét, és nem pazarolja az energiát. A környezettudatosság mint a teremtett világért való felelősségérzet megnyilvánulása kevésbé volt jelen a fentebbi értékskálán, azonban a hagyományok ápolása ugyanúgy a kérdezettek közel 40 százaléka számára jellemző erény, mint a fentebbiekben. Kevésbé figyelnek oda az egészséges táplálkozásra, és ehhez hasonló, egynegyed részük segít a szegényeken. Az aktív gyülekezeti életet ennél is egy kicsit kevesebben gyakorolják.

Amikor egyértelműen a legfontosabb értékek megjelölését kértük, és a kérdezetteknek a számukra három legfontosabbat kellett kiválasztaniuk a felsoroltak közül, a család lényegében valamennyi válaszban szerepelt, a biztonság pedig a válaszok felében. Ez kiemelkedő aránynak számít, különösen annak fényében, hogy a következő három érték egyenletesebben oszlik el: kérdezettek hasonló mértékben tartják fontosnak a barátságot, a közösséget és a jó egzisztenciális körülményeket.

2. ábra. A három legfontosabb dolog kiválasztása

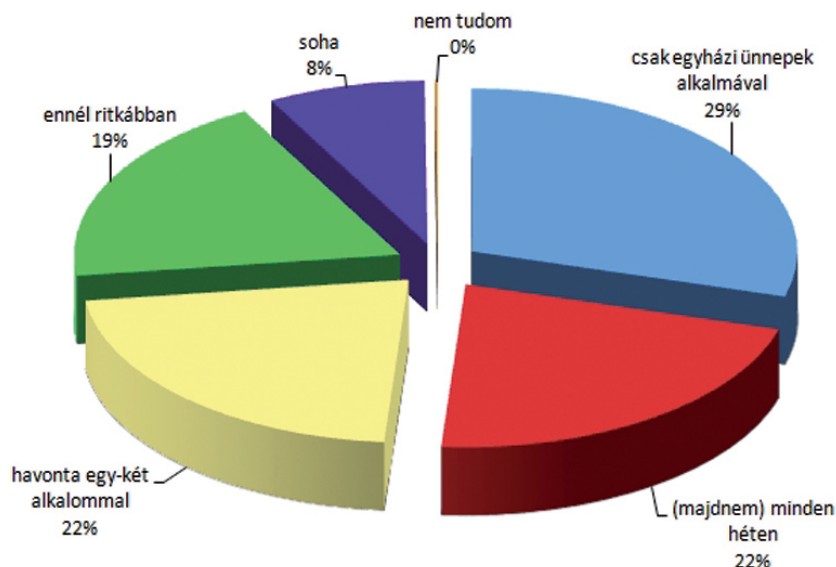
Hívek az egyházban és a gyülekezetben

A legfontosabb evangélikus jellemző természetesen az Istenben való hit, a kérdezettek 70 százaléka egyértelműen, kétely nélkül, további 22 százaléka időnkénti kételkedéssel, de alapvetően hisz Istenben. További 3-3 százaléka a válaszolóknak több kétséggel vagy nem Istennek nevezett magasabb hatalomban hisz. A vallásosság jellegében már nagyobbak az eltérések. Az egyháztagok több mint fele az egyház tanításait követi, 44 százaléuk viszont a maga módján vallásos. A nők a férfiaknál sokkal nagyobb arányban állították magukról, hogy az egyház tanait követik: 60,2 százaléuk, szemben a férfiak 39,2 százalékával. Az egyház tanításainak követése egyértelmű összefüggésben van a templomlátogatás gyakoriságával: míg a templomba egyáltalán nem járók mindössze egynegyede, addig a gyakori templomlátogatók háromnegyede az egyház tanítása szerint vallásos.

A hitgyakorlás legfontosabb formája az imádkozás: a hívek több mint felénél ez majdnem minden nap megtörténik, további tizedük hetente három-öt alkalommal és még nyolcaduk hetente egyszer-kétszer. A bibliaolvasás már sokkal ritkább: naponta a kérdezettek hetedrésze veszi a kezébe, de összességében is alig több, mint az egyháztagok egyharmada találkozik legalább hetente a Szentírással. Különösen elgondolkodtató, hogy a kérdezettek ötöde sohasem olvas Bibliát!

A templomba járás és úrvacsoravétel a keresztény hit megélésének alkalmai – ezek gyakoriságát tekintve sem számolnak be nagyobb aktivitásról az egyháztagok. Ha az alábbi grafikont összevetjük a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinata Statisztikai Munkacsoportjának 2010-es jelentésben (Sólyom Jenő akadémikus összeállítása) foglalt, gyülekezeti forrású adatokkal, akkor az adatközlési sajátosságokat figyelembe véve ennek nagyjából megfelelő képet kapunk: aszerint egy vasárnapon az egyházi tagok egytizede vesz részt istentiszteleten. Márpedig ha a minta speciális szűrtségét is figyelembe vesszük, valamint a heti rendszerességet a valósan feltételezhető hiányzásokkal számoljuk, akkor az arány hasonló lesz.

3. ábra. Milyen gyakran jár istentiszteletre?

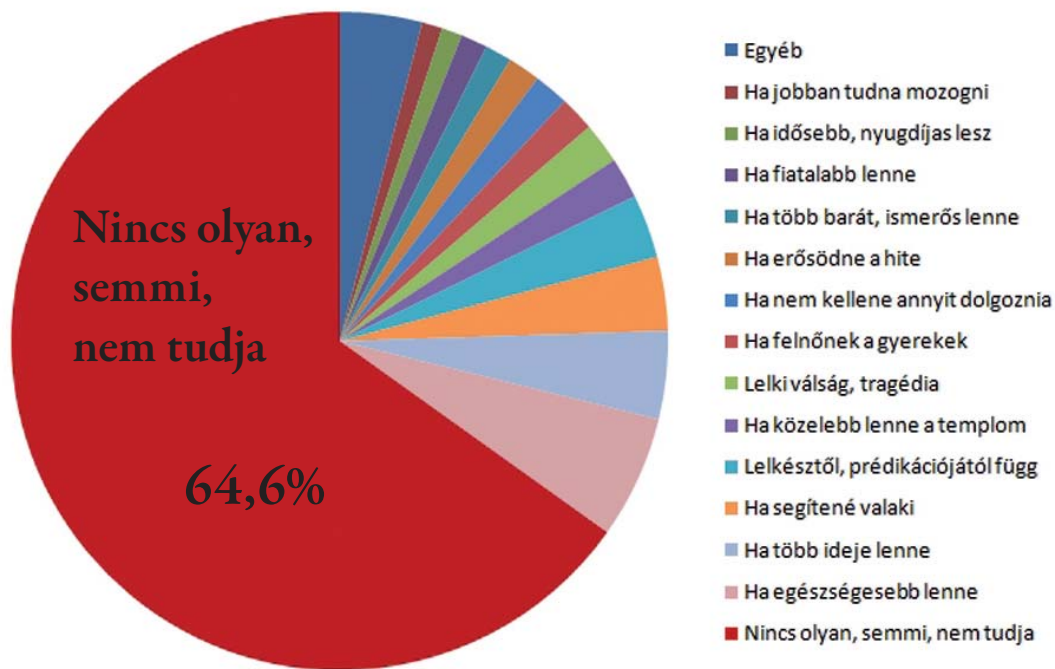

Az úrvacsoravétel sűrűsége (inkább ritkássága...) méginkább elgondolkodtató, bár a templomba járás ismeretében nem meglepő: a kérdezettek fele évente legfeljebb kétszer-háromszor, de sokan egyszer sem járulnak az Úr asztalához, 17 százaléknyan vannak, akik majdnem minden hónapban, alig többen, akik két-három havonta teszik ezt. Ráadásul az elmúlt években a változás iránya egyértelmű: istentiszteletre és úrvacsorásra is a kérdezettek mintegy egynegyede (23, ill. 27 százalék) jár ritkábban, míg gyakrabban csak 7-6 százaléka.

Arra a kérdésre, hogy miért nem járnak gyakrabban templomba, leginkább két tényezőt hangsúlyoznak. Legtöbbször egészségügyi problémákkal, illetve az életkorral (összesen 32 százalék), illetve az időhiánnyal, elfoglaltságokkal (29 százalék) magyarázzák távolmaradásukat. A válaszadók 6 százaléka mondja, hogy a maga módján vallásos, s ezért nem jár sűrűn templomba, s közel ennyi válaszadónak, 5,6 százaléknak nincs többre igénye. 2-4 százalék között említik a megszokást, lustaságot, kiábrándultságot, a templom távolságát, 2 százalékban a lelkéssel való konfliktust.

Fontos következtetések adódnak azokból a válaszokból, hogy mi készítené sűrűbb templomba járásra a csak ritkán járó kérdezetteket. A számok ugyanis azt mutatják, hogy szinte alig van beavatkozási lehetőség: a javuló egészségi állapot vagy a segítség együtt is 10 százalékuk esélyét javítaná, ezen túl a lelkész prédikációja (3 százalék) érdemel említést. Vagyis a templomtól elszakott egyháztagok nem érzékelik, mire lenne szükségük ahhoz (vagy nincs is szükség arra), hogy az istentiszteleteket látogassák. Vajon ez nem az egyház megszólító erejének a kritikája?

4. ábra. Mi az, ami arra készítené, hogy elkezdjen templomba járni?

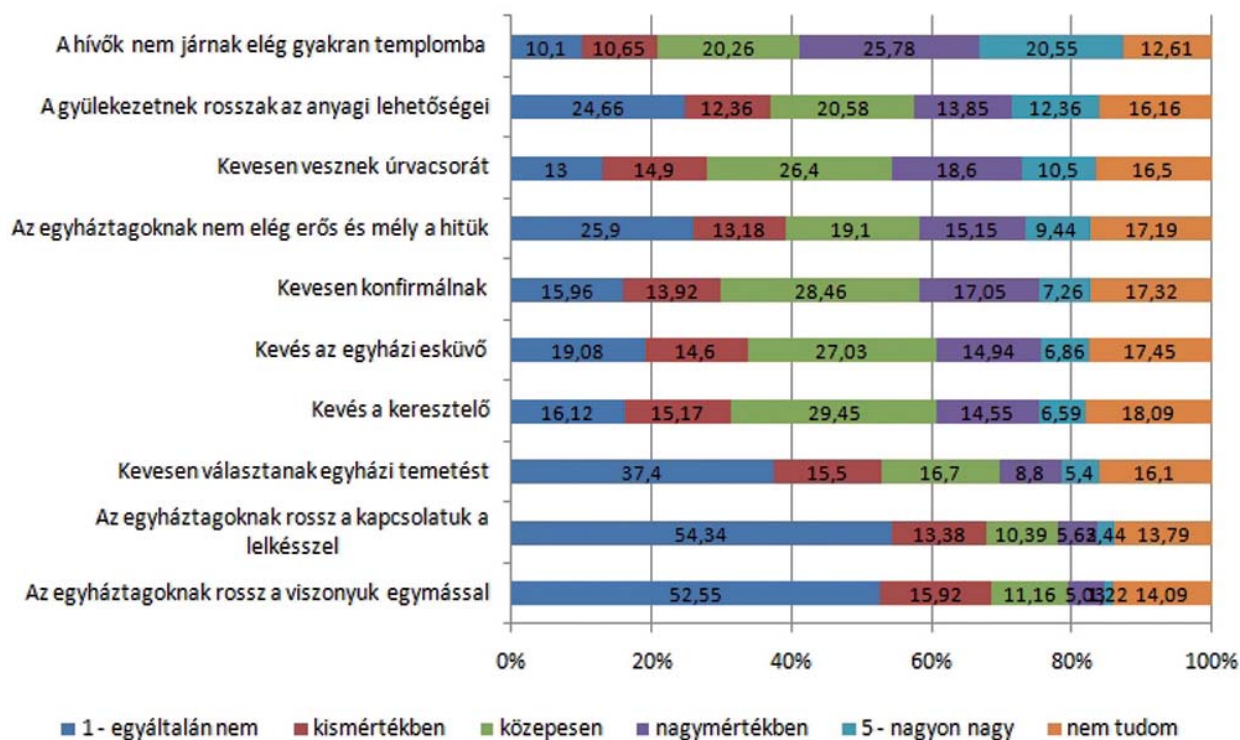
Az istentiszteletek alacsonyabb látogatottságára reflektáltak a lelkészek is: legtöbbjük szerint egyfajta „arculati megújulás” szükséges, amely új formák megtalálását igényli. Lazább, „modernebb” összejövetelek szükségesek, olyan megközelítéssel, amely jobban megfelel a modern kor ízlésének.

A templomba járás gondja gyülekezeti ügy is: ez kapta a legnagyobb figyelmet a gyülekezeti élet gondjait feltáró kérdéseknél. A spontán említések 27 tényezője közül a gondok kétharmada négy témakör között oszlik el, amely egyértelmű problématerképet rajzol: a válaszok 21 százaléka a fiatalok hiányát, illetve az elöregedést panaszolja, közel ennyien említik a rossz anyagi helyzetet. A válaszok egytizede a templomba járást hiányolja, és ennél is valamivel többen élnek meg nehezen a hitélet elszürkülését, a hitbéli gyengeséget.

A gyülekezeti élet többi meghatározó tényezője csak jóval kisebb említési aránnyal szerepel. A lelkészek munkájával csupán minden huszadik megkérdezett elégedetlen, hasonló arányban látják problémának az anyagiasságot és a hívők számának csökkenését.

Az előzetes interjúk alapján felsoroltunk tíz olyan tényezőt, amelyek gondként jelenhetnek meg az egyházi életben. Azt kértük a válaszolóktól, osztályozzák, mennyire érzik jellemzőnek saját gyülekezetükre ezeket a problémákat:

5. ábra. Mennyire jelentenek problémát ma az Ön gyülekezetében?

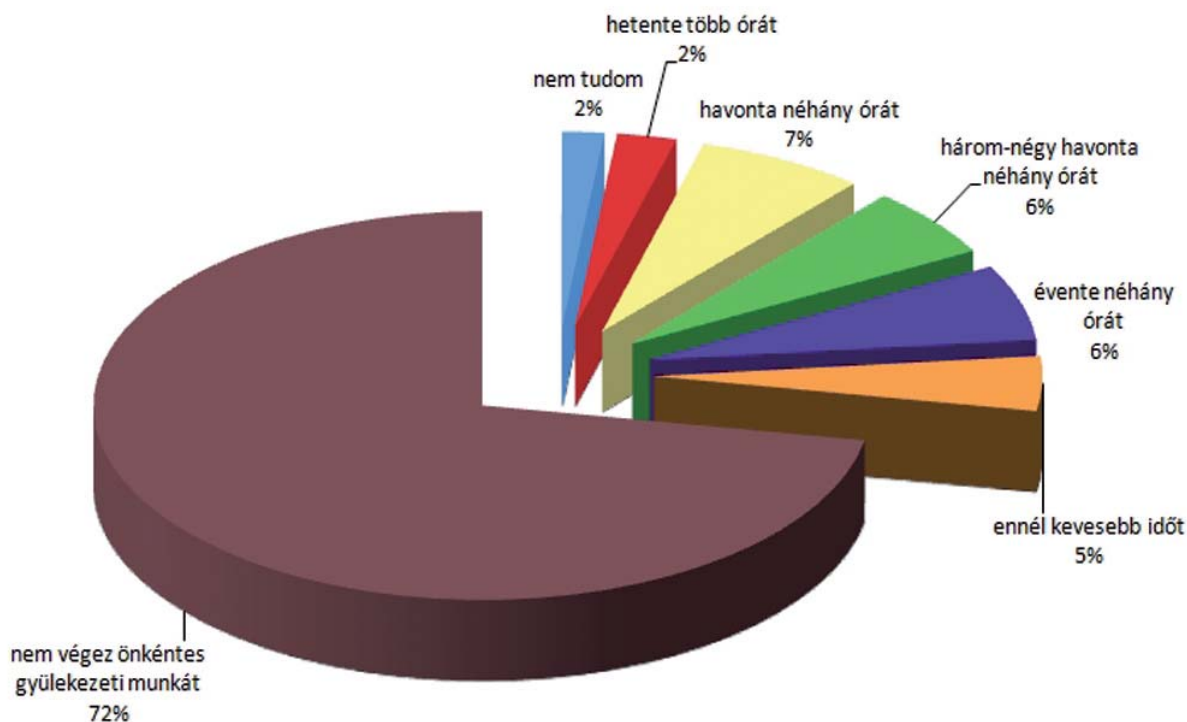

A legmarkánsabb véleményt az a két érték mutatja, amely szerint a hívek egyáltalán nem gondolják úgy, hogy rossz kapcsolatuk volna a lelkéssel vagy egymással a gyülekezetben. Ugyanakkor leginkább a templomba járás elégtelenségét látják problémának, a kérdezettek közel fele nagy vagy nagyon nagy gondnak tartja ezt.

Amikor azt kértük, hogy emeljék ki ezek közül a két legnagyobb problémát, ugyancsak a templomba járás elégtelensége a szembetűnő (25,8 százalék), ezt a rossz anyagi lehetőségek (13,6 százalék) és a hit mélységével szembeni kritikák követik (az egyháztagoknak nem elég mély a hitük – 12,6 százalék). Az egyháztagokhoz hasonlóan a lelkészek egy része is beszámolt egyfajta spirituális hiányról, amely belengi az egyházat. Közülük sokan szorgalmazták a megújulást, a hitbeli és kulturális „erősítés” szükségességét. Az értékorientációt meghatározza az a lelkeszi alapélmény, hogy egy elidegenedett, atomizált, közösségi értékekre nem vevő világban kell megtalálniuk helyüket, kifejtetni missziós tevékenységüket, anyagilag nagyon szorongatott helyzetben. A lelkészek ebben a munkában és ilyen körülmények között több támogatást és több iránymutatást igényelnének.

A problémák mellett elégedettség is tapasztalható, mégpedig abban, hogy a kérdezettek 55,4 százaléka nagyon elégedett vagy elégedett a gyülekezet tagjainak aktivitásával, általában a gyülekezetért végzett önkéntes munkával, áldozathozattal. A 20 százaléknyi „nem tudom” válasszal együtt ez azt jelenti, hogy az egyháztagoknak csupán egynegyede elégedetlen az önkéntes tevékenység mértékével – miközben az egyháztagok még 10 százaléka sem végez ilyen munkát legalább havonta.

6. ábra. Mennyi időt fordít átlagosan önkéntes (nem fizetett) gyülekezeti munkára?

Ez a fajta pozitív visszacsatolás különösen aggasztó, ha összevetjük az egyházi körben világszerte szokásos önkéntes feladatvállalással. Ugyan kismértékben árnyalja az adatokat, hogy hetente több órát másoknál nagyobb arányban fordítanak önkéntes gyülekezeti munkára a diplomások és azok, akik gyakran járnak templomba, azonban ez a fajta tevékenység annyira elenyésző az egyház életében, hogy nincs érdemi hatása az összképre. Csak ha jóval szélesebb körben lenne elterjedt az önkéntesség kultúrája, beszélhetnénk komolyabb közösségi feladatvállalásról. Az ilyen kötődésnek a formái sem használatosak: egyházi csoportoknak alig néhányan tagjai, ők is elsősorban a felnőtt-bibliaköröknek és a gyülekezeti kórusoknak.

Mindezzel éles ellentétben áll az az önjellemzés, amely szerint az egyháztagok számára a gyülekezetekhez tartozás általánosan definitív erejű tényező, hiszen a kilenctizedük ezt nagyon fontosnak, illetve fontosnak tartja. Erejükhez mérten támogatják is az egyházat, egyházfenntartói hozzájárulást több mint kétharmaduk fizet, perselypénzt pedig közel felük.

Személyes elköteleződés, amelyet pénzügyi vállalások is kifejeznek – mérsékelt hitéleti és csekély személyes aktivitás. A evangélikusok önjellemzésének ez az ellentmondásossága vajon megjelenik-e a lelkészek gyülekezeti munkájában is?

Lelkészek az egyházban és a gyülekezetekben

A lelkészek sok gyülekezetben úgy érzik, nem kapnak segítséget a gyülekezeti tagoktól. A többség számára nagy befektetést igénylő munka az önkéntesség megteremtése a gyülekezetben. A lelkészek úgy becsülik, a hitéleti téren aktívak aránya kb. 10 százalék. Ennél kevesebben vesznek részt közösségi munkákban: a megkérdezettek szerint a gyülekezeti tagság mintegy 5 százaléka. A középkorúakat a legnehezebb elérni, ők azok, akik szinte hiányoznak a gyülekezet életéből, a templomból.

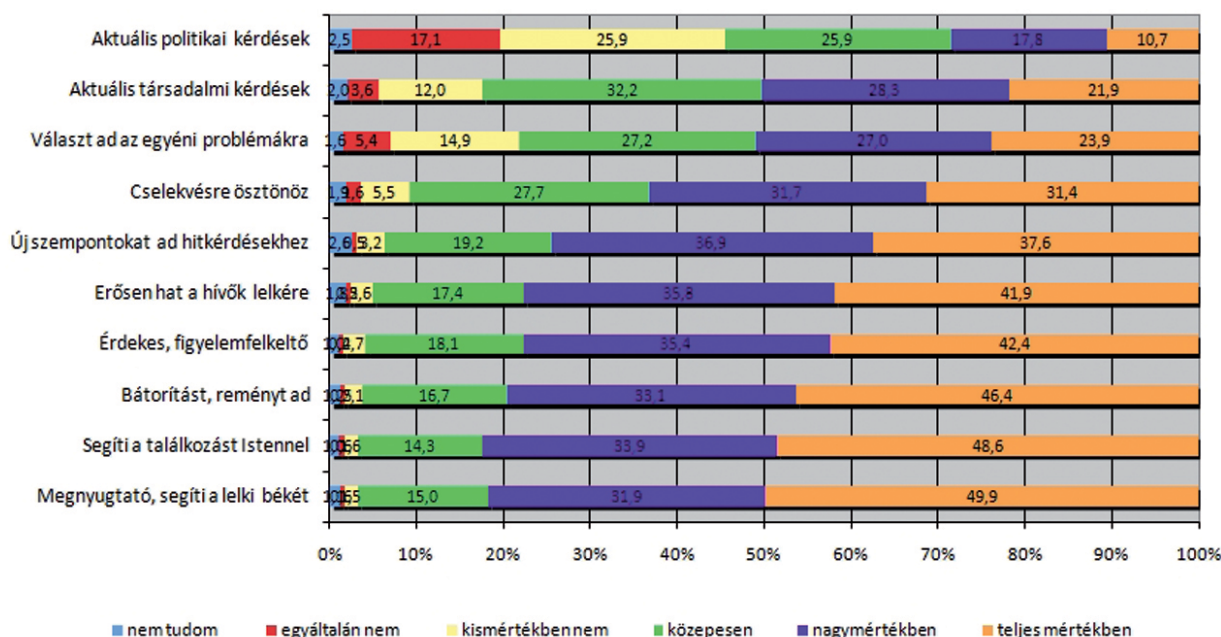
Az istentisztelet tartozik leginkább az egyházak hagyományos arculatához, ez a legtradicionálisabb hitéleti forma, látogatottságuk azonban gyér. Az egyik vidéki lelkész nő így fogalmazott: *„Az istentisztelet – idézőjelbe teszem – műfaja nyilván, mint máshol is, lecsengőben van. Az nem olyan, ami vonzó lenne. Nem mondom, hogy nem jönnek fiatalok, mert hazugság lenne, de nem olyan számban, mint amilyenben lehetne.”* (Nő, vidék)

Természetesen a lelkészek többsége az istentiszteletet alapvető hitgyakorlati formának tartja, és legfontosabb feladatként készül hétről hétre a prédikációkkal. A hívek visszajelzése alapján sikerrel, hiszen az egyháztagok összességében elégedettek lelkészüik prédikációival. A válaszadásra hajlandó megkérdezettek 44,1 százaléka teljes mértékben és további 39,8 százaléka is nagymértékben elégedett vele. Az értékelések átlaga ötfokú skálán a meglehetősen jó 4,26. Szignifikánsan eltér a községekben élők véleménye az átlagtól: jelentősen elégedettebbek lelkészeik prédikációival, mint a főváros, a megyei jogú városok vagy egyéb városok válaszadói.

Az általános elégedettségen túl a prédikációk hatása, funkciója is tagolt, elsődlegesen a vallásosság, a személyes hit elmélyítését érzékeli jellemzőként a hívek.

Azonban a páli levelek rendre utalnak kevésbé spirituális ügyekre is, szervezeti huzakodásokra, megmaradási stratégiákra. Krisztust kereső mivoltunk gyarlóságának józan belátása mellett ez lehet az a biblikus alap, amelyre hivatkozva nagyon is gyakorlatias, korszerű eszközökkel lehet és érdemes az egyházat, a gyülekezeti életet áttekinteni.

7. ábra. Az Ön gyülekezete lelkészének prédikációira mennyire jellemző, hogy...?

A prédikációk a kérdezettek több mint nyolctizede szerint leginkább a lelki békében és az Istennel való találkozásban segítenek. Közel ilyen mértékben kapnak bátorítást, reményt általa. Egyértelműen kevésbé jellemző a cselekvésre ösztönzés, és lényegesen kisebb hatása az egyéni vagy társadalmi kérdések megválaszolásában. A szószékről való politizálás pedig jóval kisebb mértékben fordul elő.

A lelkészekkel szembeni elvárások láthatóan az istentiszteleti szolgálatra koncentrálnak. A templomon kívül alig fordulnak a lelkészekhez a hívek lelki, magánéleti gondjaikkal. Közel háromnegyedük ezt még sohasem tette, 12 százalék csak régebben, 8 százalék egyszer és mindössze 7 százalék tette ezt többször. Pedig ezt a feladatot a lelkészek általános megelégedésre oldják meg. Azok, akik kértek már ilyen segítséget tőlük, szinte mindannyian (91 százalék) úgy nyilatkoztak, tudott a lelkész segíteni.

Helyettük az egyháztagok mégis a szekularizált világ tendenciáit mutatják. A kérdezettek 55 százaléka szereti inkább maga megoldani a személyes problémáit, közel 40 százalék pedig családtagok, barátok segítségét veszi igénybe. Arra a kérdésre, hogy általában a személyes találkozás a lelkészével elegendő-e számára, esetleg többször szeretne személyes helyzetben találkozni, kapcsolatba lépni vele, 8 százaléka a válaszadóknak örülne több személyes találkozásnak. Azonos arányban oszlanak meg, s a minta nagy többségét képezik azonban azok, akik megfelelőnek értékelik a találkozások gyakoriságát (44 százalék), s akik nem is igénylik ezeket az alkalmakat (47 százalék).

A személyes alkalmak keresésének hatékonyságáról a megkérdezett lelkészek véleménye megoszlik. Sokan arról panaszkodnak, hogy a sokrétű teendők mellett nem jut idő arra, hogy meglátogassák az embereket: „*kellene, de nem jut rá idő*”; „*nem annyi, amennyit szeretnék*”. „*Ez nagy hiányosság a részemről. Nincs időm, energiám, hogy a gyülekezeti tagokat felkeressem, ami talán kellene.*” Azonban a lelkészek visszaigazolják a hívek véleményét: többen

úgy látják, hogy nem feltétlenül fogadják jó szívvel a lelkészt, a fiatalok pedig különösen nem tudnak mit kezdeni a lelkipásztori látogatással, inkább az idősebb és egyedülálló gyülekezeti tagok igénylik ezt (különösen betegség esetén). „...általánosan elfogadott vélemény az egyházon belül, hogy a gyülekezetet látogatni az mennyire fontos, én erről nem vagyok teljes mértékben meggyőződve, sőt, itt-n azt látom, hogy sokan kifejezetten nem szeretik, ha rájuk nyitják az ajtót.” (Férfi, vidék) A fővárosi lelkészek arról panaszkodtak, hogy sokszor nem jutnak tovább a kapucsengőnél, és elvéve tudnak bejutni a gyülekezeti tagokhoz, akik nem igénylik, egyenesen elutasítják ezt a felajánlást, úgy érezvén, hogy valaki betolakodik a privát életterükbe.

A látogatásoknál hatékonyabbnak tűnnek a lelkészek számára azok az alkalmak, amikor a hívek keresik fel a lelkipásztort, lelkigondozás céljából. Néhány lelkész éppen az ezekből az alkalmakból adódó eredményeket nevezte pályafutása sikerének, például egy válás megakadályozását. Többen lelkigondozói, néhány esetben pedig pasztorálpszichológiai végzettséggel rendelkeznek – ők különösen nagy hangsúlyt fektetnek a lelkigondozói szolgálatra, még ha sokrétű tevékenységük mellett kevés idő is jut rá. A lelkészek másik csoportja azonban kevésbé tartja testhezállónak ezt a feladatot, akár azért, mert nem érzi magát felkészültnek arra, hogy ilyen pszichológiai tanácsadást végezzen, akár azért, mert nem érzi magát feljogosítva arra, hogy beavatkozzon mások magánéletébe. „Valószínűleg úgy érzi, hogy valakinek nagyon el kell mondani a bűjét, baját, de az az igazság, hogy ez külön szakma. Nem véletlen alakultak ki az utóbbi években egyetemeken a pasztorálpszichológiai képzések. A lelkipásztorlás gyakorlatilag a lelkészség és a pszichológia határterülete.” (Férfi, vidék)

Az eddiki ismertetett eredményekből láthattuk, hogy egyháztagok és lelkészek tehát egyaránt a gyülekezeti aktivitás alacsony szintjéről számolnak be, miközben a személyes kapcsolódásra való ösztönöztség sem elegendően erős. Vajon egy általánosabb szintről, az egyház társadalmi jelenlétéről hogyan vélekednek az egyház tagjai?

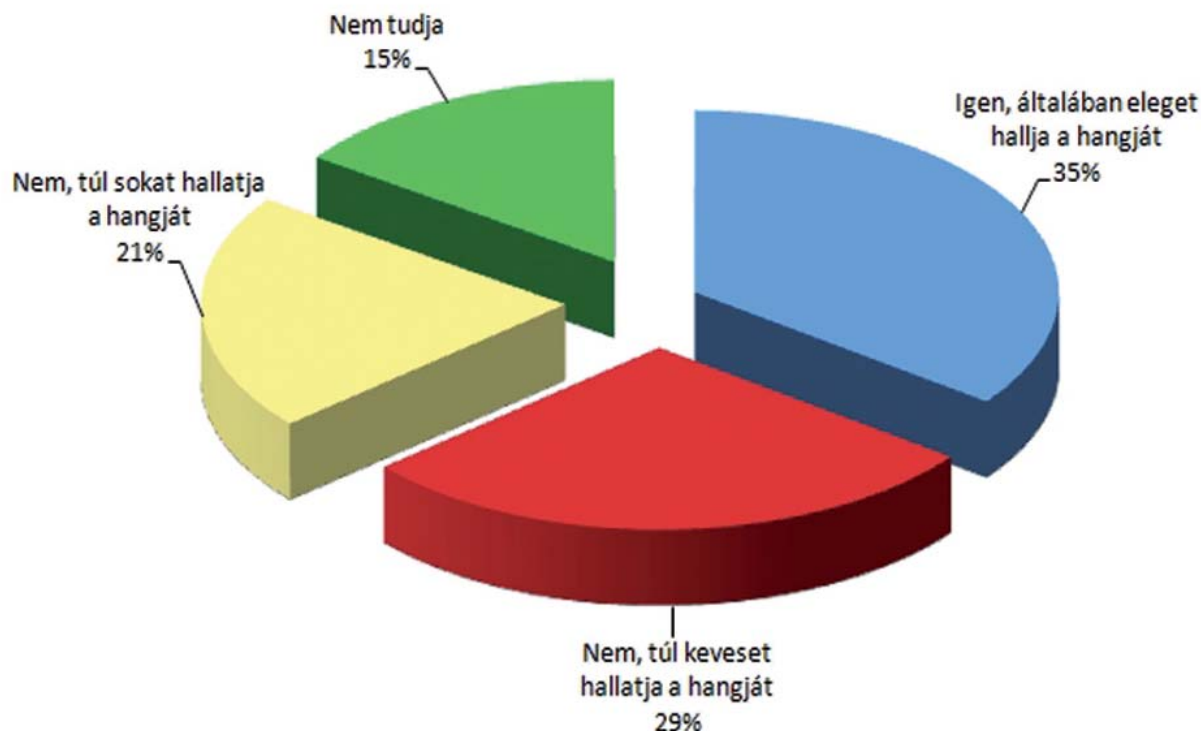
Egyház a társadalomban

A Magyarországi Evangélikus Egyház társadalmi súlyával teljes mértékben vagy nagymértékben elégedett a megkérdezettek közel 40 százaléka. Ezzel szemben kevesebb, mint egytizedükre jellemző, hogy egyáltalán nem vagy csak kismértékben elégedettek. Az átlag (1–5-ös skálán) 3,5, ami közepes értéknek tekinthető. Az iskolai végzettség emelkedésével párhuzamosan csökken az egyház társadalmi súlyával való elégedettség mértéke, de még a diplomások körében is meghaladja a közepes mértéket (3,1). Az elégedettséget nem befolyásolja kimutatható módon a templomba járás gyakorisága, tehát a gyülekezethez kapcsolódás, a hitélet aktivitása ebben a véleményben nem játszik szerepet.

Akik fejlesztést szeretnének, azok elsősorban az oktatás, nevelés és a karitatív tevékenységek területén várnak nagyobb aktivitást az egyháztól. Ugyanakkor rendkívül nagy, 60 százalékos azok aránya, akik nem látnak olyan területet, ahol növelni kellene az egyház aktivitását. Az előbbi elégedettségi adatokkal összevetve azonban megítélesem szerint ez inkább a gyülekezeti élettel és aktivitással kapcsolatban fentebb jelzett motiváltság hiányát jelző alapattitűdöt fejezi ki, mintsem az involvált támogatást.

Ellentmondásos igényeknek kellene megfelelnie az egyház vezetésének, ha az egész országot érintő politikai, közéleti kérdésekben az egyháztagok igénye szerint szólalna meg.

8. ábra. Véleménye szerint az egész országot érintő politikai, közéleti kérdésekben eleget hallatja-e a hangját az Egyház?

Látható, hogy hasonló mértékű a megszólalásokat keveslő és sokalló vélemények aránya – ebből nyilvánvalóan nem volna értelmes átlagot vonni, hiszen markánsan különböző elvárások fogalmazódnak meg. Ezek szociodemográfiai háttere több esetben is világos kontúrokkal rajzolódik ki. A fiatalabb és idősebb korosztályhoz képest nagyobb arányban vélték úgy a 36–59 év közöttiek, hogy az egyház túl keveset hallatja a hangját közéleti kérdésekben – a 36–45 éves korosztályban egyenesen ez volt a domináns vélemény. Ezzel szemben a 60 év feletti körében ennek az álláspontnak a támogatottsága az átlagosnál alacsonyabb volt, és gyakorlatilag megegyezett az ellenkező értékelés elfogadottságával, amely szerint az egyház már így is túl sokat hallatja a hangját politikai kérdésekben. Az iskolai végzettség emelkedésével nő az elégedetlenek aránya, akik szívesebben vennék, ha az egyház nagyobb erővel jelenne meg közéleti diskurzusban. De ugyanez mondható el a gyakran templomba járókról is.

A nagyobb közéleti aktivitás igénye ugyanakkor a hívek döntő többségénél nem jár az egyes politikai pártokhoz való közvetlen kapcsolódás igényével, ilyet alig néhány százalék szeretne. Két csoport aránya hasonló: akik szerint teljes távolságot kellene tartani a politikától (42 százalék) és azok, akik értékeltvű kapcsolatot, vagyis az egyház céljaihoz közel álló pártok támogatását kívánatosnak tartják (44 százalék).

A hívek véleménye egybeesik a lelkészek által megfogalmazottakkal. Ők fenntartásokkal figyelik a nagypolitikával való kapcsolattartást. „*Nekünk nem az a dolgunk, hogy bemennyünk a nagyok közé, akikre az emberek fújolnak.*”

És nem azért, mert a fűjölástól félek önmagában, hanem mert ott nincs helyünk. Jézus sem ment soha ezek közé. Nem azért, mert ők nem emberek, és nem kell őket szeretni (...), csak a mi szerepünk nem az, hogy befurakodjunk ezek közé, és az emelvényről mondjuk meg, hogy mit kell.” (Férfi, vidék) A lelkészek egy jelentős része említette és kifogásolta az egyház politikai kiállását. „Nem gondolom, hogy bele kell avatkozni nagyon sok dologba, akár politikai vagy ilyen dolgokba. Totális baklövésnek tartom, hogy akármilyen szinten is az egyház beleszóljon, vagy a lelkész személyesen belefolyjon ilyen, »majd ő megmondja, hogy mi az igazság« dolgokba.” (Vidéki, férfi)

Összefoglalás – kitekintés az egyházi stratégiára

Kutatásunk az egyházi stratégia háttéranyagaként született – erről a stratégiai kezdeményezésről a hívők egyhatoda hallott, elsősorban lelkészétől vagy gyülekezeti tisztségviselőitől. Függetlenül attól, hogy hallott-e róla, a hívők 52 százalékos többsége támogatja egy stratégia kidolgozását, amelyben leginkább az ifjúság ügyét, az egyházi célok megújítását, a diakóniát, valamint az egyház erősítését, a hívek összetartását és aktivizálását érzik fontosnak. Az egyházstratégia körüli munkáról az átlagosnál kétszer nagyobb arányban hallottak a diplomások – körükben már minden harmadik egyháztag tud róla. De másoknál tájékozottabbnak bizonyultak a Pesti és a Budai Egyházmegegyében élők is, akárcsak a gyakran templomba járók.

Az egyházi megújulási stratégiának ez az enyhe többségű igénylése akár meglepő is lehet abban az összképben, amely körvonalazódik a fentebbiekből. A vélemények alapján ugyanis a Magyarországi Evangélikus Egyház tagjai körében nem érződik a „teremtő feszültség”, az olyasfajta feszítő gondok megélése, amelyek kikövetelnék a cselekvést.

Családi szocializáció, vagyis az evangélikusság és az evangélikus közösséghez tartozás természetes adottsága jelenti keretét egyházi életünknek, amelyre büszkék vagyunk, de külön tenni érte többségünk nem érez belső ösztönzöttséget. A tisztességes szegénység viselhető hittestvéreink nagyobbik része számára, egyházi-gyülekezeti gondjaink az előregedéssel, a hitbéli elszürküléssel függnék össze. A hitélet apadásával szemben azonban nem látunk megtehető lépéseket, a családot kiemelkedő értéknek tartó személyes életünkben pedig inkább magunkban, szűkebb körben oldjuk meg problémáinkat, evangélikusságunk amúgy sem jelenik meg erőteljesen a gyülekezeten és családon túli világunkban.

Keserű önvizsgálással mondhatjuk persze, hogy igazán magyarországi az evangélikus egyházunk, hiszen a közösségi stratégiák és az előrevivő, a kialakult „kis alkus” keretekkel ütközéseket is vállaló jobbat akarás hiánya általános magyar sajátosság. Mégis, közeledve a reformáció félévezredes ünnepléséhez, a lutheri örökség akár arra is indíthatna bennünket, hogy élesebb kontúrokra érzékeny szemmel nézzünk magunkba keresztény emberként és evangélikus gyülekezeti tagként.

A most vitára, beszélgetésekre bocsátott kutatási program értelme éppen az volna, hogy ehhez kínáljon fogódzókat, kiindulópontokat. Élünk vele!

Fábri György (1964) az ELTE habilitált egyetemi docense, rektorhelyettese. Szakterülete a tudománykommunikáció, felsőoktatás-elmélet és a társadalmi kommunikáció. Szociológiai kutatásokat vezet a felsőoktatás és a tudomány társadalmi percepciójáról. Tudománykommunikációs projektek (Mindentudás Egyeteme, Tudás Presszó) kezdeményezője; legújabb kutatásai a média, ideológia és társadalmi értékrend témakörét dolgozzák fel. Csömöri evangélikus családban nőtt fel, szülőfalujában ma is gyülekezeti tag.

Dráma – élet – játék

Sipos
Márti

2010 novemberében kétnapos workshoppal és díszelőadással ünnepelte megalakulásának tizedik évfordulóját a Meglepetés Színház

Mások történetei feltörhetik félelmeink zárait. Egy helyén mondott szó összeroppantja a csontokat. Még akkor is, ha az élet közben maga alá gyűri minket, a felvevőgép szalagját vagy egy lapot a Bibliánkban. Épp így történt, de a találkozásban rejlő megérintettség számít, nem a szöveg. Akár hiszünk benne, akár nem, akaratlanul is megérintődünk, legyünk nézők vagy színészek. Egy bibliai alak szerepével azonosulva karnyújtásnyira kerülhetünk a Megváltóhoz. A megváltás gyógyító erejét nem gátolja emberi akarat. Ilyen érintésekért született a bibliadráma, illetve a bibliai rögtönzők társulata, a Meglepetés Színház.

„Akaratlanul is megérintődünk”

Túl sok fogódzóhoz szokott emberként érkezem a Rögtönzések Színházába. A sok kapcsolóval és nyomógommbal bebiztosított embernek nehezebb esik pusztán a Lélek sugallatára hagyatkozni. Ám nem egyedül én keresem a berögzült formákat: némi előzetes, egy beharangozó szöveg vagy egy kényelmes, biztos távból leshető színpad is megtenné. Egy közös kis tétovázás hozzásegít, hogy családi körbe rajzolódjon a közönség. S egy közös kérdés: vajon már csak akkor vagyunk képesek rácsodálkozni és váratlan találkozásokra ráhagyatkozni, ha erre vagyunk kényszerítve? Talán miattunk és értünk annyira interaktív korunk színháza. A Meglepetés Színházban a közönség inkább családtag vagy tanítvány, semmint bámészkodó tömeg vagy néző.

A bibliai rögtönzők társulata személyesen a nézőnek játszik, ha kéri. Itt a néző oszthatja ki a szerepeket. Egyszóval, ő rendez, ha a Lélek vezetését és a játék mestert nem számítjuk. A kiválasztott bibliai történet mellett a nézőközönség arról is dönthet, kire bízna a főszerepet, s hogy kinek a szemszögéből szeretné látni a történetet. Sőt a jelenet végén még azt is megoszthatja, hogy számára milyen új aspektusra világított rá az előadás. Abba azonban már nincs beleszólása, hogy a játék menete közben mi folyik a színpadon; egy ponton túl még a játék mesternak és a játékosoknak sem. Isten pedig már a lapszálon tudja, mi következik, mégis improvizál.

Dr. Potzner Irén, a Meglepetés Színház megalkotója, játék mestere és rögtönzője, épp oly frissen bújik ki Jób bőréből, mint ahogy azt magára öltötte, majd közénk ül. A másik széken Nyáry Péter játék mester, bibliadrámaképző-szupervizor. A néző pedig, aki Jóbot kérte, kérdez, de csak a taps után.

A bibliai rögtönzők társulata személyesen a nézőnek játszik, ha kéri. Itt a néző oszthatja ki a szerepeket. Egyszóval, ő rendez, ha a Lélek vezetését és a játék mestert nem számítjuk. A kiválasztott bibliai történet mellett a nézőközönség arról is dönthet, kire bízna a főszerepet, s hogy kinek a szemszögéből szeretné látni a történetet.

Sipos Márti: *Sokat elárul egy nézőről, hogy milyen történetet kér?*

Nyáry Péter: Ha sokat nem is, az nem véletlen, hogy kinek a szemszögéből kéri a történet megjelenítését. A néző választása soha nem a véletlen műve. Hogy miért éppen az adott történet foglalkoztatja, talán az életével kapcsolatosan valamiért különös jelentőséggel bírhat számára.

Potzner Irén: A közönség igenis azonosul a történet valamelyik szereplőjével. A néző nem kívülről szemléli a történéseket, csupán nem ő játssza el.

S. M.: *Tízéves pályafutásotokra visszatekintve nyomon követhető az a folyamat, hogy a néző egyre inkább beleszólhatott a rendezésbe, vagy a szerepek mindig is „köbe voltak vésvé”?*

P. I.: Az idők során egyre inkább kiteljesedtünk. Mindig a néző kérte a történetet, választhatott szereplőket, és dönthetett, hogy melyik szereplő nézőpontjából szeretné látni a történetet: lehet növény, állat, ember, tárgy, egy eszme s természetesen a transzcendens: maga Isten, Jézus, angyalok vagy ördögök vagy akár Lucifer. Azért is különösen fontos, hogy az általa kért nézőpontból látunk rá a történetre, mert így minden esetben más és más lesz a végkifejlet. Ha a nézőpont mégis ugyanaz lenne, mint az előző alkalommal, a szereposztás biztosan nem ugyanaz. S ha véletlen megegyeznének a szereplők, a nézőpont óhatatlanul változik. Mindazzal játszhatunk, ami a fantáziánkban megjelenik, és az eseményekhez

tartozhat. Tudatosíthatjuk a közönségben, hogy a kért történet szereplői az események előtt és után is éltek. A történetek elő- és utóéletét szintén előadhatjuk. Ezáltal nemcsak a történet lesz egyre több és több, de mi is gazdagodunk.

S. M.: *Isten igéje dramaturgiai szempontból nagyon sok esemény nélküli üres helyet tartalmaz, és a néző is kérhet szokatlant. Honnan lehet tudni, hogy mi az, amit a Lélek ihlet, és mi az, ami már nem odaillő?*

P. I.: Egy keret akkor is adott, ha az előzményt vagy az utóéletét kérjük: a bibliai történet. A publikum bír egyfajta stílusérzékkel, ha már egyszer eljutnak a kérésig, annak általában megvan a maga miértje. Előfordul, hogy a „rendező néző” kimondottan minket akar megvezetni, és valami extrémre kíván. Megesik, hogy nemet mondunk. Tegyük fel, hogy azt kéne eljátszanunk, hogy hogyan menekülne meg Jézus a kereszthaláltól. Teljesen másként nem adhatjuk elő a bibliai eseményeket. Egyszerűen azért, mert a Biblia szellemisége ellen van. Egyszer egy néző Jézus és Hitler találkozását szeretne volna látni. Nem teljesítettük a kérését. Választhatott volna két, Bibliában szereplő történelmi alakot, akik közül az egyik lehet akár ó-, míg a másik újszövetségi, s talán még soha nem is találkoztak. A történet így is épp elég rostán lesz átszűrve, mire a közönséghez ér: a saját lelki állapotunktól kezdve a néző szemszögén át a képzelet és a rögtönzés állomásaiig.

S. M.: *Egy játékos is feszegetheti a játék határait. Előfordul, hogy egy rögtönző nem képes a társa nyomvonalát követni, mert nem egy úton haladnak a játékokban?*

P. I.: Igen, hiszen minden rögtönző saját magán „szűri” keresztül a történetet, a saját érzéseit, gondolatait vetíti a játékba. Ugyanakkor két fontos ténytet mindig szem előtt kell tartani! Mindig az a szereplő tereli a történetet, akinek a szemszögéből akarja látni azt a kérő-néző. A bibliai rögtönzés tízparancsolatának egyike az, hogy: *mindig az első az igazi*. Nevezetesen, aki felvezeti a játékot, aki először szólal meg vagy cselekszik a színpadon, azé a kezdeményezés, hozzá kell a többi rögtönzőnek csatlakozni. Tegyük fel, hogy jön egy ellenvélemény, akkor is hozzá kell a többi játékosnak alkalmazkodni, hogy ne mozduljunk ki az eredeti nyomvonalból. Mindaddig, amíg belefér a történet kereteibe, fordíthat egyet a cselekmény menetén, ilyenkor nyilván egy picit arra terelődik a játék, amerre ő szeretné. Viszont akkor is a játék csúcspontján marad abba a történet. Lehet, hogy megtörténik egy katartikus pillanat, a játékmester mégsem azon a ponton inti le a játékot, hanem megvárja a nézőpontul választott személy reakcióját. A lényeg az, hogy a végén azon legyen a reflektor, akinek a szemszögéből a néző kérte a történetet. Még akkor is, ha nem ő a főszereplő. Megjegyzem, nem szabad a nézőt megvezetni, hiszen ha nem is mondja ki, valójában a lelke választ, valami jelentősége van számára, hogy a kívánt aspektusból élje meg a történeteket.

S. M.: *Veled előfordult már, hogy egy társaddal úgymond „egymás ellen” játszottatok?*

P. I.: Egy esetben rám osztották Júdás szerepét. A néző arra volt kíváncsi, mi történik Júdással az öngyilkossága után, és külön kérte, hogy menjen fel Istenhez, és kérje számon rajta a történeteket. Júdásként számon is kértem az Úrtól az életemet, de az Urat és Jézust játszó társaim megbocsátóbbak voltak, mint vártam, egyszerűen szükségüknek találták a cselekedeteimet. Az én Júdásom lelkiismerete azonban továbbra sem engedte a megbocsátást és a feloldozást. Nem tudta magának megbocsátani, hogy félreismerte és nem hallotta meg Jézus szavait, és pusztán saját tévhite igenlésének vélte a „*Menj és tedd, amit tenned kell!*” mondatot. Így aztán a játékmester a „Nem bírom, elég volt!” felkiáltásnál, épp a katarzisznál állította le a játékot. A néző a jelenet végén elárulta, hogy sokat kapott: lehetséges válaszokat és újabb kérdéseket. Majd rákérdezett az én érzéseimre és gondolataimra. Én tulajdonképpen a lelkiismeret és a magamnak megbocsátás nehéz kérdéseit játszottam ki, számomra ez volt a központi kérdés.

S. M.: *Meg lehet spórolni a katartikus élményt? Lehet erősebb az emberben lévő gát, mint az őt erő hatás?*

Ny. P.: Aki kiáll a színpadra, az mindenképp vállalja, hogy mély élményeknek teszi ki magát.

P. I.: S mindenképp megihletődik, még ha nem is engedi mindig mélyre hatni az átélteket. A nézőnek könnyebb dolga van, mint a rögtönzőknek. Aki nyitott, az megérintődik, még akkor is, ha ezt nem vallja be ott és akkor, csak később, amikor elgondolkozik rajta. Viszont a rögtönző hiába szeretne hitelesen játszani, ha „beleakad” valami nehéz

életproblémába. Ilyenkor nem könnyű egyensúlyozni a „belemegyek a szerepbe” és a „tisztá fej” között. A bibliodráma-csoportban az élmény annyiban más, hogy ott a megérintettségnek nincs nyilvános buktatója, mivel nem látja más, csak az ismerős csoport. Ott mindenki megengedheti magának, hogy akár széttessen, és a vezető majd „összekanalazza”. A színpadon nem engedhető meg, hogy az érzelmek teljesen elvigyék a rögtönzött a néző kérésétől. Van, amikor egyszerűen nem megy. Ha a néző nem elégedett a látottakkal, kérhet egy második változatot, a történet központi magját

más játékosokkal. Másrészt a rögtönzőnek nem kell feltétlenül katarzist átélnie; ahhoz, hogy a nézőt katartikus élménnyel ajándékozza meg, elég hitelesen játszania. A nézőnek az ugyanolyan megindító lehet. De meg kell, hogy mondjam, számomra épp azok a legcsodálatosabb önismereti pillanatok, amikor én mint a játékomban megrendült rögtönző a jelenet után meglátom a nézőben tükröződni a katarzisélményt.

S. M.: *A két katartikus élmény ma is összeért, amikor Jób szerepébe bújtal.*

P. I.: Nagyon szépen köszönöm Jób szerepét! Oly régóta foglalkoztat! Bennem ma Jóbként ugyanaz a rettenet és káosz volt, mint sokszor bármelyikünkben. Jób sem mondta azt rögtön, hogy: Uram, köszönöm, hogy ezt osztottad rám! Sőt, talán később sem azt köszöni meg, ami érte őt. Először jön a teljes értetlenség, míg végül ad az Úrnak egy esélyt, hogy egy nap felismerhesse, mi az a plusz a rettenetben, mi a hozadéka, ami miatt mégis így kellett történnie.

S. M.: *Gondolom, többször osztották már rád Jób szerepét. Fel tudsz idézni egyet, amikor különösen összetalálkoztál a szereppel?*

P. I.: A legeslegemlékezetesebb az volt, amikor az Úristen és a Sátán szemszögéből láttattuk Jób szenvedéseit. Már a mondataimra sem emlékszem, csak arra a megrázó erejű katarzusra. Talán mert ott és akkor át is éltem, amit Jób: *Nem értem, miért történik ez velem Istenem, mert nem is érthetlek meg téged teljesen, de elfogadom, hogy megteheted velem, hogy mindez beleillik a te teremtedbe, a te világodba.* Hihetetlen békesség töltött el, hogyha ma nem is, egy nap majd lesz valami értelme – noha foglalmam sincs, hogy mi, és hogy mikor.

S. M.: *S hogy miként.*

P. I.: „De, Te tudod, Uram, miként!”

„Ahol a katarzisnak nincs buktatója”

Valószínűleg nemcsak miéértje, de hozadéka is van annak, hogy míg valaki inkább a néző pozícióját választja, addig egy más alkatú ember szívesen bújik egy-egy szereplő bőrébe. Ez azonban nyitottságot kíván tőlünk, nem kevesebbet, mint amit az Úr kért Ábrahámától, hogy áldozza fel istenképét, és vele együtt az egy szem fiát. Ha Ábrahám akkor nem botránkozik meg saját vallásosságán, sohasem élhette volna át, hogy egy fentről kapott ígéret elpusztíthatatlan, emberi eszközökkel különösen. Hit kell hozzá, nemcsak a kést felemelni, de letenni is. Ezt idéző istenélményeknek

adhat helyet egy bibliodráma-csoport, ahol a játékosnak joga van eltéríteni a történet végkifejletét és kerülőútra menni. A rajtunk átszűrő igeszakasz meglevenítésében nagy szabadságot kapunk, mindaddig, míg a szöveg tekintélye Isten jelleméhez hű, és a Lélek inspirálja. Egy lelkész, Pásztor Antal szavaival élve:

„A történetek eljátszása nem az eredeti történet rekonstruálását jelenti, a résztvevők inkább a benne rejlő folyamatokat jelenítik meg saját megélésükben. A fő kérdés mindig az, hogy megmarad-e a szöveg tekintélye...” (Történetek a félelem ellen, NYÁRY–SARKADY 2008, 111. o.)

A Meglepetés Színház ars poeticája, Simon András grafikusművész megfogalmazásában, épp ezt a gondolatot tükrözi: „Egyedülálló hangszer vagy Isten kezében. Engedd, hogy a Lélek által megszólaljon benned az üzenet, amelyet rajtad keresztül szeretne közölni az Úr.” A színtársulat vezetői hármasa (Molnár Ildikó – Nyáry Péter – Potzner Irén) ezt egyetlen mondatban így összegzi: „...a felülről jövő üzenetet kell közvetíteni, hallgatva a Lélek inspirációjára.” (Bibliai rögtönzések – Meglepetés Színház, uo. 167. o.)

Nos, ennyi meglepetés után nem illik a kíváncsi olvasót tovább kétségek közt hagyni, hogy mi is az a *bibliodráma*: irodalmi szövegek, különösen Isten ígéjének feldolgozása, mondhatni, eljátszása, abból a célból, hogy a személyes hangvétel által a holt szöveg tartalma életre keljen.

S hogy miért pont a Biblia a kiválasztott? Az európai kultúrkör az idők során átcsúszott néhány szélességi fokot, hiszen az internet vallása régésrég átírta a lokális kulturális különbségek nagy részét. Mégis, valahogy ösztönösen egy forrás felé fordulunk vissza: a keresztény gyökereinkhez, Isten ígéjéhez, a Megváltó előtti és utáni szövetséghez. Szoktuk mondani, hogy a legtöbb, Szentlélektől ihletett művészeti alkotás szinte beépült közös tudatalattinkba. Mi itt, Közép-Európában szinte együtt cseperedtünk fel a bibliai történetekkel és szereplőikkel. Arcukba belenézve saját jellemtörténelmünkbe és személyiségtérképünkbe kapunk betekintést, különösképpen egy-egy életfordulón vagy ünnepen. Nem mondom, hogy a többi klasszikus és a kötelező irodalmak mitikus hősei sohasem súgtak nekünk. Ám a sokszor tehetetlen félisteneknek kiszolgáltatott titánokkal nem mindig tud az ember azonosulni. Egy személyes Istennel beszélgető bibliai alak belső konfliktusaival már inkább. Egy-egy suta vagy tétlen figura mögé bújva bátorságot kapunk, hogy mi is odasettenkedjünk a kereszthez, és a hozzánk hajoló istenemberrel szemtől szemben találkozunk.

Minden történetnek van *szíve*, emlékezteti az olvasót Sarkady Kamilla *A bibliodráma módszertana* című írásában. S azt ugyanott találjuk, ahol a saját szívünket: ahova a kincseinket rejtettük. Azaz, a történet legszemélyesebb magja, amiből kiindulunk, és ahová mindig visszatérhetünk, mint a tékozló fiú. Ahogy Nyáry Péter írja *A bibliodráma keletkezésében*, ezeket a történeteket áthatja egy „morális erő”, egy isteni „tekintélyt hordozó üzenet” (uo. 22. o.), amely képes a lényünket önmagából kifordítani és új irányba terelni. Az Isten és teremtményeinek szövetségét erősítő ígeversek feldolgozása megnyitja a zárt ajtókat a transzcendens és ezáltal a megváltás felé.

A sokféle irányzat közül most leginkább a *pszichodráma alapú bibliodráma* rejtélyes világába szeretném beavatni mindazokat, akik tovább merészkednek velem. Mindazonáltal fontos megkülönböztetni, hogy míg a *pszichodráma*

esetében egy személyes konfliktus indítja el a szerepjátékot, ami csoportélménnyé növi ki magát, addig a *bibliodráma* egy bibliai történet dramatizálása során hozhat fel a szereplőkben rejtett gócpontokat, személyes kérdéseket.

Aki vágyik megérintődni és nem csupán kívülről nézni a saját életét, de félénksége visszatartja a pszichodramatikus szerepvállalástól, egy bibliodráma-csoportban egy bibliai szereplő bőrébe bújva megélheti saját hitkríziseit és hitpróbáit. Sőt az ő arcuk mögé rejtőzve felteheti azokat a kérdéseit, melyeket addig a szégyenérzete nem engedett kimondani.

Van, akinek elég a felismerésekhez, ha egy szereplőben, mint a víztükrörben, meglátja magát. Valakinek azonban mélyre kell merülni és eljátszani a víz szerepét egy drámacsoportban. De vajon mikor melyik előremutatóbb az ember számára: ha kimozdul, és kívülről nézi a saját élethelyzetét, vagy tanulságos lehet inkább belehelyezkednie az adott szituációba?

* * *

– El lehet mondani, hogy milyen halmazállapotú a víz, és milyen, ha buborékos. De amíg nem ittál belőle, addig nem tudod! – mondja *Benkóczy Péter* evangélikus lelkész, a Meglepetés Színház tagja, bibliodráma-vezető. – Segít, ha az embernek már van némi rálátása. Majd szép lassan megtanulja megkülönböztetni a víz különféle ízeit. Az azonban egész más, ha meg is mártózik benne. Míg végül megtanul úszni. Ehhez hasonlítható a különbség egy bibliodráma-csoport, illetve a rögtönzők színházában szerzett élmény között. Persze a néző a Meglepetés Színházban is aktív, hisz ott a rögtönzők saját kreativitásukat bevetve mégiscsak a néző által kért szemszögből próbálják meg rekonstruálni a történetet. Nehéz eldönteni, ki a legaktívabb. Mert az, hogy a néző mit él meg a látottakból, és hogy a rögtönző színész mit él át játék közben, összehasonlíthatatlan. Párhuzamosan három szinten zajlik a katarzis: a színpadon a színész személyes élménye, a társulat közös élménye, a nézőtérben pedig a néző személyes érintettsége.

– Legtöbbször az istenkeresés vagy egy remélt színházélmény visz valakit egy bibliodráma-csoportba?

– A színházélmény becsapós. Mert míg a színházban a nézőközönség többnyire passzív, addig a drámacso-

port lehetőséget ad belülről megélni egy bibliai történetet. Alapvetően két bibliodráma-irányzatról beszélhetünk. Létezik egy pusztán hit- vagy történetmélyítő bibliodráma, amikor nem feltétlenül a kötétt forgatókönyv szerint játszunk el egy bibliai történetet. Így a játékos az adott szerep egy új aspektusát megélve egy teljesen friss üzenetet vihet magával, anélkül, hogy rákérdeznénk, a megformált szerep hogyan függ össze a saját életével. Ebben az irányzatban a bibliai szöveg üzenetén van a hangsúly és nem az önismereten. Hiszen a *bibliodráma* elnevezés eredetileg csak annyit

jelent, mint egyetlen irodalmi alkotás dramatikus feldolgozása. Lehet az az *Antigoné* is. Mi következetesen a *Szenttrást* vesszük elő. Ugyanakkor van *pszichodráma alapú bibliodráma*, amikor az ember nemcsak sajátjaként élheti meg egy bibliai szereplő történetét, de el is mondhatja, mit élt át játék közben, s hogy az átéltek hogyan kapcsolódnak a saját életéhez. Itt a résztvevő akkor is aktívan van jelen, ha egy mozgalmas jelenetben ő csak egy hal szerepét választja. Függetlenül attól, hogy a szerepe nem intenzív, az élmény lehet az.

– *S ha valaki csak a kettévált Vörös-tenger szeretne lenni? Mit akarhat ő abban a szerepben megélni? Hiszen egy személlyel mégiscsak könnyebb azonosulni, nem?*

– Még ha nem is tudni, konkrétan honnan ered, lelke melyik bugyrából jött ez a szimbólum, egy ilyen statikus helyzetből sok mindenre ráláthat, ami addig elkerülte a figyelmét. Miután eljátszotta, mit jelent kettévált tengernek lenni, érdemes rákérdezni, vajon miért ezt a szerepet választotta. Ha nem jön rá, az sem tragédia. Hiszen valami akkor is történt benne, ami az elkövetkezendő hónapokra belső lelki munkát adhat. Egyetlen bibliodráma-alkalmon sem elvárás, hogy attól kezdve, hogy az illető valami újat felismert magában, neki a szerint kellene élnie. Ez egy személyes, lelki folyamat.

– *Van bármilyen feltétele annak, hogy valaki egy bibliodráma-csoporthoz tartozzon?*

– Egyetlenegy feltétele, hogy a jelentkező tudjon csoportban dolgozni. Illetve felkiáltójeles zárójelben megjegyzem, hogy bizonyos lelki betegségek, például skizofrénia esetén nem ajánljuk. Egy lelkileg mélyen sérült ember nem mindig képes megkülönböztetni, hogy egy szituáció „itt és most” nem valósan, hanem csak „mintha” történne vele. Ha a bensőjében képtelen feldolgozni, hogy ő nem Júdás, hanem az pusztán egy alakított szerep, amiből ki tud lépni, akkor beleragadhat az általa felvett szerepbe. Ez azonban bármely drámajátékos számára elengedhetetlen: tudnia kell, meddig tart a szerepe.

– *A bibliodráma esetében a transzcendens üzenet felülmúlja az önismereti megtapasztalásokat?*

– A bibliodrámának adott az a fantasztikus sajátossága, hogy együtt van jelen szent és profán. Sokszor úgy éljük meg, hogy van egy világi életünk, és van egy vasárnapi énünk: egy belső szobás élményünk, ahova elvonulhatunk elcsendesedni. A bibliodráma képes ezt a két dimenziót egy színtérbe hozni. Ilyenkor az ember úgy éli a mindennapjait, hogy közben tud Isten jelenlétében lenni. A bibliodráma összes aspektusának van egy spirituális szintje, amelybe azután minden egyes résztvevő a saját hite szerint engedi magát belemerülni.

– *Számodra mi volt az a döntő személyes élmény, ami azóta is kitart?*

– Még teológusként részt vettem egy hospice-képzés (*haldoklókkal foglalkozó önkénteseket felkészítő tanfolyam*) záró alkalmán bemutatkozó bibliodráma-workshopon. Egy haldoklás témájú hét után Lázár feltámadástörténetén keresztül Jézus nagyon intenzíven közel jött hozzám. Nem is én, hanem a csoport választott ki Jézus szerepére.

Krisztus magamra öltése valóban szent és rendkívül erőteljes megtapasztalás. Így az első bibliodramatikus élményem olyan volt számomra, mint egy küldetészerű útra engedés.

– *Volt, amit Jézus szemszögéből másként éltél meg Lázár történetéből?*

– A feltétlen bizalom Jézus iránt s abban a pillanatban az én irányomba, mint aki őt megjelenítem; a hihetetlen alázat a fájdalmas helyzet iránt; és az együtt látás képessége. Jézus szemszögéből a történet nem a főszerepről szól, nem is a dicsőségről, inkább az állapot elhordozásáról.

– *Milyen keretek között szabad átirni az előadott történet cselekményét? Tegyük fel, hogy egy játékos Lót szerepében dilemmába esik, hogy kövesse-e a feleségét, amikor ő visszafordul Sodoma felé. Mi történik, ha egy játékos megmásítaná a történeteket, amde a játszótársa nem engedi megélni az új dimenziót?*

– A bibliodráma-alkalmon nem ritka, hogy a történet váratlanul új fordulatot, egészen más irányt vesz, mint ami a Szentírásban meg van írva. Ilyenkor a csoportvezető feladata megfogni azt a pontot, ahol a váltás történt, majd érzékeltetni a játékoskal, hogy hol történt (és miért eshetett meg) a váltás. Vélhetően erős önismereti szál lehet az, ami miatt megfordította a történet cselekményét, és új irányba indult el. A játékmesternek ebben a „mintha-térben” mindkét alternatívára rá kell erősítenie, hogy „itt és most” választhat, és kipróbálhatja, mi történik, ha minden megy tovább a saját útján, és mi történik, ha az egyik szereplő más irányba halad. A konfliktus és az ütközés mindig izgalmas! Ha mindig egyformán játszunk, és a játék soha nem világít meg számunkra újat, akkor folyton csak egy megragadt helyben „hempergetjük” a lelkünket. Amennyiben újra és újra ugyanazt éljük át, a kérdés az, hogy: miért emlékeztetjük magunkat állandóan ugyanarra?

– *Nyomon lehet követni, hogy milyen személyiségtípus vagy élethelyzet tesz fogékonyabbá a kísérletezésre, a történet jó értelemben vett meghamisítására?*

– Sohasem általánosíthatunk, de megfigyeltem, hogy azok, akik még nem mélyültek el annyira mélyen a Biblia tanulmányozásában, azok jobban engedik magukat elmerülni a játékban. Őket még nem gátolja a tudás. Előfordul, hogy valaki még csak keresgéli a szálát a kereszténységgel, így szabadabban feszegeti a szerep határait is. Sokak számára nem egy templomélmény, hanem a drámacsoport az a platform, ahol személyesen találkozhatnak Istennel. Mindamelllett ugyanilyen csodálatos öröm bontakozhat ki abban a pillanatban, ahogy egy hívő, aki kapaszkodik a Szentírás szövegébe, és nem enged belőle, egyszer csak kimozdul önmagából. Két ilyen embertípus egy csoporton belül azonban kizárólag akkor nem szül nehézséget, ha az nem egyszeri alkalom, és teret engedhetünk a két élmény ütköztetésének. A vezetőnek nagy szerepe van abban, hogy sikerül-e megteremtenie az átvezetéseket. Minél több kortörténeti adalékokat hoz, annál jobban bevonja a szereplőket a szöveg adta szituációba, akik annál inkább elengednek a saját elképzeléseiket.

– *Az átélés elég, hogy a berögzült értelmezések kilöködjenek belőlünk?*

– A bibliodráának egyedi szerepe van abban, hogy a fizikai átélés által fókuszba vonja a figyelmet mindarra, ami egy esetleges bibliaolvasáskor csupán egy távolból szemlélt, önmagamtól elvonatoztatható eseménnyé sikkad. Ha nem csupán elolvasom, hogy mit tett Ábrahám, de Ábrahámként mozdulok, és én mint Ábrahám megfogalmazok mondatokat, akkor cselekvő leszek Izsák feláldozásakor. Hiába mondjuk, milyen nehéz lehetett Ábrahámnak, merthogy a mi ember-, illetve istenképünk, egész más, mint az övé lehetett. Valójában elítéljük, amit tett. Nem véletlen, hogy a szerep átélése óta egy hittanórán csak némi szorongással

nyúlok ahhoz a dialógushoz apa és fia között, hogy hol is az áldozat. A gyermeki érv az, hogy: „Rendben, Izsák megérti, hogy Ábrahámnak isteni küldetése van, de mégiscsak az apja! Ma még kerítettünk helyettem áldozati bányát, de akkor én most már örök veszélynek vagyok kitéve? Bármikor kérhet ilyet apámtól az Isten?” Ábrahám dilemmája egész más: „Itt van az egyetlen fiam, akit vártam, akit megígért nekem az Isten, és most végleg el kell tőle búcsúznom.” Egy ilyen lépéshez feltétlen hitén túl sajátos radikalizmusra is szükség volt Ábrahám részéről.

– *Mennyire kell a szereplőknek vigyázni egymásra játék közben?*

– Egy olyan körben, ahol már megteremtődött a bizalom, és tudhatom, hogy minden, ami történik, köztünk marad, nem zavaró, ha néznek, és bátran elengedhetem magam. Egy bibliodráma-csoportban semmiképpen nem oktatjuk ki a másik szereplőt, hogyan játsszon. Annak ellenére, hogy a játékkal együtt elindul egy adok-kapok, egy oda-vissza ható folyamat, a főszereplő nem vonható felelősségre, ha az általa alakított szerepet nem a többiek elvárása szerint játssza el.

– *Mondhatjuk, hogy egy drámacsoportban képtelenség megbukni?*

– Színházi értelemben lehetetlen megbukni. Ámde ha valaki mégis bukásként élné meg az eseményeket, abból csak jól lehet kijönni, hiszen egy ilyen kudarcélménnyel való találkozás csak új megtapasztalásokat és fejlődést hozhat az ember életébe, amivel ha megküzd, előrelépést jelenthet számára.

– *Téged miben vittek közelebb Istenhez a dramatikus élmények?*

– Sokszor túlságosan ragaszkodunk ahhoz, hogy ha van egy istenképünk, az maradjon is úgy! Pedig meg kell engednünk magunknak, hogy történhet máshogy is, mint képzeltük. A bibliodráma azért is kivételes élmény, mert a bibliai üzenet spirituális mondanivalójában nem terelget egyik felekezeti irányába sem, még egy kötelezően mélyebb megélés felé sem. Ha az ember csak egy picit előrelép az Isten megtapasztalásában, a drámajáték közben gyakran teremődik egy szakrális tér, egy szent élmény. Egy szerep átélése után sokan önmaguktól mondanak ki olyan igazságokat, amelyeket én lelkésként soha nem tudtam volna „beléjük nevelni”. De nem is szabad! Az a legszebb, amikor a szereplő saját maga fogalmazza meg, hogy találkozása volt a Szenttel. Hitem szerint a bibliodráma élő, szó szerint cselekvő igehirdetés, ahol Isten meg akar érinteni, mindenkit azon a szinten, amelyikre már fel van készülve, amit képes elviselni.

* * *

Ki ne vágyna egy mindent megújító érintésre, ha annak nincs buktatója? Egy ilyen megújuláshoz azonban nekünk is meg kell mozdulnunk, a hangsúlyokat és a nézőpontokat odébb tolni, hogy a kérdőjeleink után csak a pontot vigyük tovább.

Amikor játszunk, teljes személyiségünkkel játszunk, a szerepjáték kölcsönhatásaiban minden teológiánk „mérlegre kerülhet”. Talán lefagyunk, és hirtelen kiesünk a szerepünkéből, mert érzéseink nem illenek bele az Istennel való kapcsolatunkba. Mekkora hatóerő van egy bibliodramatikus élményben, ha az Istennel való kapcsolatunk még azt a mózesi mondatot is elbírja: „*Te pedig semmit sem tettél néped megszabadításáért.*” (2Móz 5,23) S amikor a miértekre már nem is várunk választ, szavak helyett eljön a „harmadik” nap vagy egy járható út a pusztában.

A pusztá nem csupán segélykiáltásaink helye, hanem Isten azokra küldött csodaválaszainak az ideje is, nemcsak a színpadon vagy drámajáték közben, de az életben is. Klaus-Werner Stangier *itt és most* címszó alatt valódi reménységgé formálja a reménytelen betűket. Idézem, mi minden lehetséges, annak, aki továbbmegy, annak ellenére, hogy „a közeli gyógyulás reménye buborékként pukkan szét”: „A reményvesztés azonban mindig együtt jár annak megtapasztalásával, hogy ezek az intenzív és egyértelmű érzések egy héttel később az ellenkezőjünkbe csapnak át. Egyértelművé válik a tapasztalat, hogy minden gondolat az ellenkezőjét hívja életre, és minden kijelentés kétélű.” (STANGIER 2003, 28. o.) Aki a feladás határán képes új szerepet öltetni, és tovább menni, az olyat talál, amit a pusztán kívül soha: „az előre nem látható” csodáját, a nem várt fordulatot, hogy „a minden lehetséges” testet ölt.

S hogy mi történt a biztonságot kereső nézővel és az ő Jóbával ott, a „meglepetések színpadán”? Azt, hogy vajon az Isten, vagy az őt játszó rögtönző színész improvizált-e, nem tudni. A menny színpadán zajló párbeszéd valahogy így hangzott. Egy angyal odafordul az Úrhoz: „Uram, a Sátánnak akarod bizonyítani, hogy Jób még a nyomor ellenére sem pártol el tőled?” „Talán Jóbnak magának van rá szüksége, hogy bizonyítsa, a szenvedések ellenére van miért kitartania mellettem” – mondja az Úr. Kedves Olvasó, ha egy ilyen utolsó mondatért Jób elfelejti a többi, vajon mi készek vagyunk-e a felejtésre?

Felhasznált irodalom

STANGIER, Klaus-Werner 2003. *Itt és most – Bibliodráma a liturgia és pszichodráma vonzásában*. Egyházforum – Magyar Bibliodráma Egyesület, Budapest.

NYÁRY Péter – SARKADY Kamilla 2008. *Bibliodráma*. Harmat Kiadó, Budapest.

Sipo Márti angol szakon végzett, és az újságíró iskola befejezése óta szabadúszó újságíróként és tanárként dolgozik. Fordított már ifjúsági regényt, a Kairosz Kiadó *Miért hiszek?* című sorozatában és a Harmat Kiadó gondozásában jelent meg riportkötete. Jelenleg riportokat és interjúkat készít a *Family* magazinnak. Nemrég társszerzője lett egy szerelmes sms-regénynek, amelyet Isten és a szerelem inspirált. Mostanában egy keresztény könyvesboltban dolgozik, az ott átélt élményekről külön rovatban mesél.

Rajzban nem lesz könnyű ábrázolni

Kóhádi
Dorottya

Beszélgetés Richly Zsolttal az első Luther-rajzfilmről

A reformáció kezdetének 500 éves jubileumára világszerte készülődnek az evangélikus egyházak, így a Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE) is. A Reformációi Emlékbizottság ülésein a méltó ünnepség legkülönbözőbb formáiról tárgyalnak az adott területeket (kultúra, tudomány, művészet, egyházi intézmények, egyházi gyűjtemények stb.) képviselő szakemberek. Az Északi Egyházkerület püspöke, dr. Fabiny Tamás évről évre meghívja kölcsönös ismerkedésre az egyházkerülete területén élő, alkotó különböző hivatások evangélikus képviselőit. Tudósokat, jogászokat, művészeket, orvosokat. Egy ilyen alkalomra kapott meghívást Richly Zsolt is. Az ismert és elismert rajzfilmes művész bemutatkozó szavaiban elárulta: régi nagy álma, vágya egy Luther-rajzfilm elkészítése. Az ötlet lelkesedést, kedvező fogadtatást váltott ki a jelenlévőkből, Fabiny Tamás püspök pedig – mint az MEE médiamunkáért felelős püspöke – „szárnyai alá vette” az akkor vágyként megfogalmazott tervet. Azóta konkrét lépések sorát tette meg mind a művész, mind az a kis önkéntes támogató csapat, akik a rajzfilmsorozathoz jelen stádiumában támogatásukat tudják adni.

Richly Zsolt rajzfilmtervező, -rendező, címzetes egyetemi tanár. 1941-ben született Sopronban, középiskolai tanulmányait is a városban, a Berzsényi Dániel Evangélikus Liceumban végezte el. A Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, a Magyar Ipművészeti Főiskola és a Pannónia Filmstúdió (ma Pannóniafilm Kft.) tanára. Saját rajzfilmekben rendezőként, látványtervezőként és figuratervezőként vált ismert és elismert művésszé. Egész estés filmje: *Háry János* (1983). Rajzfilmsorozatai: *A kockásfülű nyúl* (1975); *Kíváncsi Fáncsi* (1986); *Fabulák, Heltai Gáspár mesél* (1987); *A magyar föld szentjei* (tizenhárom story board). Híres munkája a *Kőműves Kelemen* című filmballada (2009). Az evangélikus vallású művész egyéni kiállításainak egyebek mellett evangélikus egyházunk is otthont adott már. Richly Zsolt grafikusművészként is aktív alkotói életművet tudhat magáénak. Balázs Béla-díjas (1981), Erdemes Művész (1986).

– Egy tavalyi interjúban művész úr sok konkrétumot osztott meg az olvasókkal. A tervek már egyre jobban körvonalazódtak akkor is, azonban igen sok bizonytalanság volt a finanszírozást illetően. Azóta történt-e valami előrelépés? Hogyan, miként lehet egyházi vagy egyházon kívüli, hazai vagy külföldi szponzorokat találni egy ilyen igényes, nagyszabású vállalkozáshoz – amely azonban rendkívül költségigényes is?

– Sajnos egyelőre csak reményeket tudok megfogalmazni. Készítettünk egy nagyon szép, színvonalas dossziét, amelyben megtalálható a sorozat koncepciója Fabiny püspök úr tollából, feltüntetettük benne az egyes epizódok címét, valamint

belekerült Lackfi János író, költő, műfordító filmnovellája, akit az irodalmi forgatókönyv elkészítésével bízunk meg. A dosszié tartalmaz egy képes forgatókönyvet, úgynevezett *story boardot*.¹ Majd ehhez egy amatőr együttessel hangot vettünk fel, és erre rajzoltam rá a képes forgatókönyvet, amit szintén filmre vittünk (*animatic*). Ez azért fontos előrelépés a jövő szempontjából, mert ezt a dossziét püspök úr már megpróbálta népszerűsíteni a Lutheránus Világszövetségben is, amelynek azóta egyik alelnöke is lett. Sikerült továbbá a Reformációi Emlékbizottság által felvett programok között elfogadtatni. Reménykedünk. Ismerve az ország és az egyház (anyagi) helyzetét, tudjuk, hogy a finanszírozás kérdése komoly erők mozgósítását igényli. Megpróbálunk külföldről támogatást szerezni. Régen a pápák finanszírozták a sixtusi kápolnát, a Manzu-féle bronzkaput a Vatikánban... Ma az emberek nagyon sokat ülnek a televízió, az internet előtt. Ennek a sorozatnak véleményem szerint az lehet a küldetése, hogy ha levetítik egy kisközösségben, körbe lehet ülni az asztalt, lehet róla beszélni, egy előadásnak is lehet az alapanyaga. Az elmondottak miatt a kezdetektől fogva nem egész estés filmet tervezünk. Tizenkét epizódra gondoltunk. Nem bármilyen sorrendben levetíthető részek, hiszen Luther Márton életútja kronologikusan kerül sorrendbe. Akár konfirmációs ajándék is lehet majd a későbbiekben, hittanórai, bibliaórai anyag is lehet, ha a mű továbbéléséről is gondolkodunk.

– *Művész úr mikor és hogyan ismerkedett meg Lutherrel? Mi az első Lutherrel kapcsolatos élménye?*

– Sopronban, Magassy Sándor hitoktatónál történt. Tőle kaptam az első Bibliámat, ami még a Líceumé volt. Akkoriban, az '50-es években még szinte „pult alól adták”. Ez a Biblia még ma is megvan. Weltler Rezső lelkész volt a konfirmációs felkészítő tanárom, akitől Luther Mártonról és a reformációról tanultam. A téma rajzfilmesítése 1994 óta foglalkoztat. (Akkor még Marsall László írta az első forgatókönyvet.) Megpróbáltam Németországban, majd a budavári evangélikus egyházközség német gyülekezetében szponzorokat keresni. Akkoriban azonban éppen elmúlt egy évforduló, és már nem volt aktuális. Most azonban, ha szabad ilyet mondani, Fabiny püspök úrban megtaláltam a legjobb „menedzsert”, ő korábbi sokéves, a Duna Televíziónál szerzett műsorszerkesztői tapasztalata birtokában – átértvezve a kezdeményezés fontosságát – sokat segít az ötlet minél szélesebb körben való megismertetésében. Reménykedünk tehát, van érdeklődés: Finnországtól Németországon át Olaszorszáig, de Amerikába is eljutott egy ilyen dosszié. Elsősorban a nyugati, északnyugati államokra gondolok, Gustav Adolf „utódjaira” mint elsődleges lehetséges partnerekre. Nagyon nehéz ugyanakkor kérni, amikor még nincs meg az úgynevezett pilótafilm. Ehhez kell most összeállítanom eddigi munkáimból egy összegzést.

– *Úttörő jelentőségű ez a vállalkozás. Luther Mártonról még soha, sehol a világon nem készült rajzfilm...*

– Igen, ez valóban így van. Ez lenne az első Luther-rajzfilm (tegyük hozzá: sorozat). Érdekes, hogy még senki nem jutott eszébe. Magam nem „megrendelésre”, hanem régóta dédelgetett tervként szeretném az évfordulóra megvalósítani. A könyvkiadás az egyházak által már jól bevett, gyakorolt tevékenység. Ugyanakkor ha azt mondom, hogy egy rajzfilm egy perce ezer euróba kerül, akkor bizony mindenki meglepődik... A világban mindenütt úgynevezett előszponzorálással szokták a rajzfilmeket finanszírozni – mielőtt még bármi (a fent említett terveken kívül) elkészült volna. Az üzletemberek tehát úgy adnak pénzt, hogy gyakorlatilag megelőlegezik az akár többéves munkát. Nyilvánvaló, hogy ez a módszer az egyházban még járatlan út.

– *Lackfi János lesz a forgatókönyv írója. A fiatal, jól ismert és népszerű író, költő már komolyan készül a feladatra. Hogy esett rá a választás?*

– Jó írónak találom, akinek jó drámai érzése van, üdítő nyelvi leleményei. Mai füllel megérthető, csak részben archaizáló nyelvet kell írni ehhez a filmhez. Mikor felkértem, talán ő maga sem tudta, mekkora vállálás lesz ez. Természetesen tőle sem lehet kérni, hogy előre megírja tizenkét epizód forgatókönyvét honorárium nélkül. A „legmu-

¹ A story board egy olyan, filmgyártásban, filmanimációban használt eszköz, amelynek segítségével a készítők a történetet tudják vizuálisan megjeleníteni, még a forgatás vagy animálás megkezdése előtt. – *A szerk.*

tatósabb” történeteket megpróbáltuk kiválasztani („Itt állok, másként nem tehetek...”), de célszerűbb lesz sorrendben haladni. Az előkészítés költsége az egyharmadát teszi ki a végösszegnek, de még nincs látszatja, még nincs mit felmutatni – ezért is nehéz a feladatunk.

– *Milyen lesz a film szerkezete?*

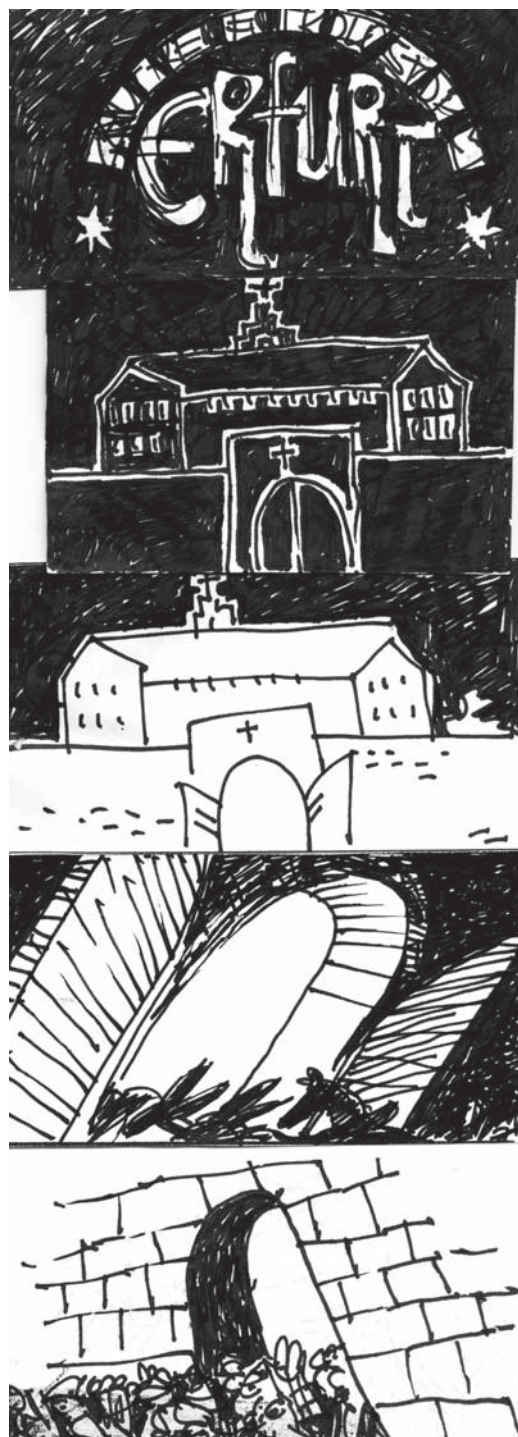
– Luther élete nagyon kalandos volt, a helyszínek is változatosak lesznek. Van egy történeti eseménysor: az életút, melyet narratív mesélés fog megjeleníteni a filmben. Szeretnék emellett olyan betéteket írni, amelyek a mai ember vizualitásához közelebb állnak. Luther Márton vívódásait, vergődéseit, éjszakai imáit vonalban rajzolnám meg, sok átalakulással. Kortalan stílus ez, és a mai ember lelkivilágához is ez áll közelebb. A harmadik réteg a dokumentumok felvonultatása lenne. Luther Bibliája, keresztye, széke... mindaz, ami hitelessé, hihetővé teszi, dokumentálja, hogy ez a történet így történt meg. Ezt a három réteget szeretném vegyíteni. A mai fiatalság, amely a klipek képözönéhez szokott, reményeim szerint „veszi majd a lapot”.

– *Számos Luther-ábrázolás és -film látható, vannak köztük egymásnak ellentmondó felfogások is. Milyen lesz a Luther-rajzfilm reformátora? Úgy is kérdezhetném, milyen az Ön, az alkotó Luther-képe, amelyet szeretne majd megjeleníteni?*

– Vizuálisan annyit elmondhatunk, hogy – bár nagyon kevés kép maradt fenn róla – nem volt egy filmsztár. Némelyik ábrázolást utólag készítették, és erősen idealizált. Nem olyan lesz, mint az egész estét filmek filmszillagai által életre keltett Luther – ez bizonyos. Ahol ez lehetséges, a meglévő dokumentumokból szeretnék kiindulni és azokat átformálni az aktuális epizód rajzfilmfigurájává. Gyerekkorából ugyanakkor semmilyen ábrázolás nem maradt fent róla...

– *És átvitt értelemben milyen Luther-képet lát most az alkotó? A hit harcosa, a nagy felismerések embere, a karakán egyházreformátor, hívők példaképe, a modern, vagány küzdő...?*

– Leginkább egy vívódó személyiséget látok, akinek nap mint nap meg kell küzdenie a hitért. Pont ez az, ami modernné teszi! Rajzban ezt nem lesz könnyű ábrázolni, ez tény. A dolgozósobámban már régóta sorakoznak – egy nagy dobozban – azok a kötetek, amelyek Luther Mártonról, a reformációról, Luther reformátortársairól szólnak. Komoly felkészülést végzek tehát az olvasmányok terén is, hogy hitelesen ábrázolhassam Luthert, de persze van egy saját, immár kialakult Luther-képem, ez a küzdő, vívódó, nagyon emberi, a szívemhez nagyon közel álló ember. Mai ember, nem a középkor múltba vesző alakja ő. A másik, ami az alkotás folyamatának része, s ami a műhelymunka részét képezi, hogy a kor művészettörténeti, vallási-liturgiai, zenei jellemzőit tanulmányozom. Térképeket, a Luther által megjárt városok építészeti alkotásait, a kor templomi műkincseit, a festészet, a művészet, az öltözködés

megannyi apró és nagy részletét meg kell jeleníteni. Ez óriási feladat. Ebben a kezdettől segítségemre vannak az evangélikus gyűjtemények munkatársai, különösen is az Evangélikus Országos Múzeum művészettörténésze. Ezek a háttérmunkálatok már most folynak, és a rajzfilmes stábnak egyre nagyobb mértékben kell a múzeum munkatársainak szakmai útmutatására támaszkodnia, hiszen nem mindegy, hogy milyen misekönyvet, milyen éneket, milyen festményt, szobrot, épületet mutatunk a filmben. Luther élete és kora az egyik legizgalmasabb szellemi és művészettörténeti kaland, amivel valaha találkoztunk, ez már most körvonalazódik.

– *Mennyi időt vesz igénybe ez a hatalmas munka onnantól kezdve, hogy rendelkezésre áll a pénz?*

– Nem „másnapra” lesz kész, noha nyilván mindenki, nézők és szponzorok szeretnék mihamarabb látni az eredményt. Csak az anyaggyűjtés óriási feladat. A német múzeumok anyagát ki kell például kérnem. Térkép-gyűjteményre is szükségem lesz, hiszen a koncepció szerint minden epizód elején és végén megjelenik majd az utazások útvonala. Luther élete egy nagy, hosszú utazás volt! Ez a keret vagy híd szerkezet minden epizódban jelen lesz. A filmet 2015-re szeretném megcsinálni, hogy legyen idő teríteni. Sok melléktevékenység is kíséri egy rajzfilm elkészítését, a hittankönyvtől a könyvjelzőig, egy társasjátékig akár, amelyeknek idő kell, hogy kifussák magukat. Ha az előkészítés megvan, úgy lehet számolni, hogy egy stábbal körülbelül havonta egy percet lehet megcsinálni. De ha több stábbal dolgozhatunk, akkor gyorsabban haladunk. 2015-ig bele kell férnie.

– *Ki felügyeli, írja, véleményezi a film teológiai mondanivalójának pontosságát, hitelességét?*

– Kértem egy szakértőt, de még nem jelöltek ki konkrét személyt. Az eddig meglévő anyagot Fabiny püspök úr véleményezte teológiaiilag. Lackfi János nagyon alaposan utánaolvasott, élesen fogalmaz, szigorú kritikával tud élni, és katolikusként más aspektusból látja, mint egy evangélikus. A terjedelemre visszatérve, animációs filmből tizenkét epizódnál többet nem érdemes csinálni, azonban a szöveg belesűrítése komoly figyelmet igényel majd. Hallatlanul nagy és sok az a mondanivaló, aminek bele kell majd férnie egy-egy részbe. Asszociációs láncokat képelek el, mintha egy verset vagy balladát csinálnék. A filmet később szinkronizálni is lehetne – bár tény, egy francia szöveg 30 százalékkal hosszabb,

egy angol pedig 20 százalékkal rövidebb, mint a magyar szöveg. A DVD korában azonban több csatornán lehet felvenni a hangot. Ez már az utómunka feladata lesz.

– *Feliratozni rajzfilmet pedig nem lehet...*

– Így igaz, ez sajnos nem járható út.

– *Mennyiben más egy rajzfilmkészítő munkája, mint egy játékfilmrendezőé?*

– Manapság másként válaszolok erre, mint tettem volna tíz évvel ezelőtt. Egy kérdéssel felelek: korunk világ-sikere, az *Avatar* rajzfilm vagy nem rajzfilm? A trükkök révén összemosódnak a műfajok. A régi szisztéma szerint

a rajzfilmrendező kitalálta a koncepciót, és azt megvalósította a stáb. Most a rendező inkább maga mellé választ hat-hét egyenrangú felet: grafikust, hangtervezőt, számítógépes szakembert, egyet, aki a szükséges relikviákat gyűjti össze a múzeumokból, egy jó ritmusérzékű vágót és így tovább. Ők mind egymás mellé sorolódnak. Kevesebb emberrel dolgozik ma a rajzfilmes, de azoknak magasan kvalifikáltaknak kell lenniük. Régen az animátoroké volt a legnagyobb feladat. Mára ez megváltozott, a film három rétegét is ezért találtam ki. Intellektuálisabb élményt ígér reményeim szerint a tervezett rajzfilm a szakemberek összmunkája révén.

– *Luther énekei, zeneszeretete és ez irányú talentuma hogyan fog megjelenni a filmben?*

– A zene nem maradhat ki, ez természetes. Az *Erős vár a mi Istenünk* Mendelssohn-féle feldolgozása lesz a főcímmzene. Bach, Luther-énekek, és lehet benne egy karácsonyi ének is, a *Mennyből jövők most hozzátok*. Az utolsó epizód Luther jelentőségével foglalkozik. Nagyon nagy jelentőséget tulajdonítok a kátéknak, Luther szerzetesi életének, az ágoston-rendiek reguláját, Luther házasságát is szeretném hangsúlyosan ábrázolni. Lesz kolostori gregorián ének is, latin szöveg, a középkor jellegzetes hangja és szöveges megjelenítése.

– *Alakul már fejben a film színvilága? Itt a vázlatokon még csak fekete-fehér rajzokat látunk a mostani stádiumban, de ez, gondolom, a műhelymunka miatt van így.*

– Köszönöm ezt a kérdést, mert én mindig is a színekről voltam híres. Az egész estés filmekben én voltam a színfelelős, a diplomamunkám is nagyon-nagyon színes volt. Újabban egyre jobban visszavonulok ezen a téren. A *Kőműves Kelemen* például fekete-fehér volt, csupán egy piros felirat jelezte, hogy a film mégis színes. A Luther-rajzfilmet sem szeretném túl színesre csinálni. A dokumentumok mindenképpen színesek lesznek. Luther életének eseményeihez jelzett színeket fogok használni. Úgynevezett *flashback*eket is használok majd, ahol visszaidézzünk korábbi epizódokból, de más színnel jelennek majd meg ezek a felvillanások, utalások. Bizonyos, hogy a film nem lesz tarka.

– *Egész estés filmje, a Hány János sokak számára „kultuszfilm” lett: „a film”, amelyben sok olyan apró finomság, utalás, ikonográfiai meglepetés volt, amely jól jellemzi a kort. Ebben a filmben lehet hasonlóan gondolkodni?*

– Feltétlenül! Ott van például V. Károly kalapja a sok csüngő arannyal, az alsó ajka, a ruhájának spanyol puffos ujja mint a szerzetesek ruhájával fennálló kontraszt – sok ilyen apróság lesz ábrázolva a filmben, például amikor Luther elmegy Rómába a pápához. A német és az olasz reneszánsz különbségét is érdemes ábrázolni, majd amikor visszamegy Luther Wittenbergbe, akkor fog fölvirágozni, de ő más szemszögből lát mindent. Nagyszerű Cranach-képeim, Altdorfer, Dürer-akverelljeim vannak a tájról, már gyűjtöm a kulturális utalásokat. Dürer híres imádkozó kezét bele akarom venni. Tulajdonképpen ebből, ezekből az utalásokból élek. Itt is számítok az evangélikus művészettörténészekre és a gyűjtemények közreműködésére úgy ötletekkel, mint konkrét megoldási javaslatokkal.

– *A rajzfilm olyan lehetőségeket rejt, amelyeket egy játékfilm nem...*

– Valóban, magam is szeretném kiaknázni ezeket a lehetőségeket és ezáltal azt elérni, hogy háromszor is megnézze a néző, és mindig találjon valami újat, vegyen észre egy apró jelzést. Három doboz könyv áll már feldolgozásra készen a munkához. Egészen más élményt szeretnék adni, mint a korábbi Luther-filmek. A jó rajzfilm szerintem olyan, amely mindazt a többletet meg tudja jeleníteni, amit a hagyományos „natúr film” nem. Az intellektuális csemegéket mind remekül fel lehet használni. Egy izgalmas század ez, a középkorból a reneszánszba történő lassú átmenet az, ami különösen is foglalkoztat, ezeket a határeseteket nagyon szeretem ábrázolni.

– *Hogyan summázhatuk 2010 őszén, itt, a műhelyben: mik a jövő feladatai?*

– Még nincs meg az az említett hat-hét ember, akiből a stáb összeállhat majd. Anyagiak tekintetében bízom a német evangélikusság anyagi erejében. Pályázati pénz elnyerésére nincs lehetőség, a magyar rajzfilmgyártás szintén súlyos gondokkal küzd. El kell készíteni az úgynevezett *trailert*, amely egy nagyjából kétperces, teljesen kidolgozott anyag, s ezt sem tudom előfinanszírozás nélkül létrehozni. Egyedül állok a szigeten, és várom a hajót...

Lackfi János

A lelkiösmeret szava

Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv

(Csörömpölve megy a kocsi Lutherrel, rajta kívül pár szerzetes ül rajta, és fegyveresek, a kocsi előtt lovagol császári zászlót lobogtatva a birodalmi Herold. Attűnés, a császári rendeletet cirkalmazza valaki, s közben halljuk is a szöveget.)

VÁDLÓ HANGJA: Adatik tudtára mindeneknek ezen császári rendelet, melynek értelmében minden rendek és rangok számára megparancsoltatik, hogy a Luther Márton ágoston-rendi testvér nevét kopertán viselő mindennemű theologiai munkák...

(A szöveg folytatódik, de közben már Luthert látjuk, amint útközben a kocsiból kiszállva a falragaszt nézi, rajta a rendeletet, mely az ő hangján hallatszik tovább...)

LUTHER: ...nyomattatott kötetecskéi elkoboztassanak, máglyán vagy más eleven házi tűzön nyilvánosan vagy zárt kapuk megett szaporán megégettessenek...

(A kocsi megy tovább, a kamera mind magasabbról, mind kisebbnek mutatja, végül egy korabeli, díszes térképet látunk, melyen végigszalad egy apró pont, megtéve a Wittenbergtől Wormsba vezető utat. Hirtelen Worms kapuját látjuk, a kocsi megáll, a szerzetes leugrik, ölében tartott Bibliája leesik, hiába kap utána. Ahogy lehajol érte, a könyv nyitva van, látjuk a betűket, és halljuk az idézetet.)

A BIBLIA HANGJA: Nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak e földre, hanem hogy fegyvert. Mert azért jöttem, hogy meghasonlást támasszak az ember és az ő atyja, a leány és az ő anyja, a meny és az ő napa közt.

(Megszólalnak a Luthert fogadó trombiták.)

SZOLGÁLÓ: Nézd, a szegény barátot! Úgy fogadják, mint egy nagyurat!

MÁSİK SZOLGÁLÓ: De úgy viszik, mintha vesztőhelyre.

SZOLGÁLÓ: Azért őrzik hét lakat alatt, nehogy elveszejtsék ellenfelei.

MÁSİK SZOLGÁLÓ: Vagy a hívei.

SZOLGÁLÓ: Ki barát, ki ellenség itt, ugyan, ki tudja?

FÉRFIHANG: Érti ezt a fészkes nyavalya. Az egyik a pápával, a másik a pápa ellen. Még a végén kiirtják egymást, és nem marad szerzetesünk egy se.

MÁSİK FÉRFIHANG: Attól te ne félj, amíg a mi zsírunkból futja, mindig lesznek szerzetesek!

SZOLGÁLÓ: Bátor lélek ez a Luther, hogy idemerészkedik. Csak a minap is megégettek néhány dominikánust, mert a nagy csodavágyásban krisztusi sebeket fabrikáltak egy noviciusra.

FÉRFIHANG: Az égetés nem tréfadolog, kormol az ember húsa, serceg, durrog, mint a nyárson forgatott ökör faggya.

MÁSİK SZOLGÁLÓ: Ugyan, szerzetesi perpatvar ez az egész. Még a pápa is jófejű embernek véli Márton testvért. Kicsit megszuttyongatják, aztán mehet vissza a kolostorába levendulát locsolni.

FÉRFIHANG *(A fickó Luther elé ugrik, rácsimpaszkodik, ellátja jó tanácsokkal, de aztán félretolják)*

Fogadj meg egy jó tanácsot: ő szent felsége etikettje értelmében tanácsos lenne, ha kifejtenéd nagyrabecsülésedet az ősi német törzsből sarjadt nemes ifjúi vér, földünk sziklaszilárd védelmező pajzsa...

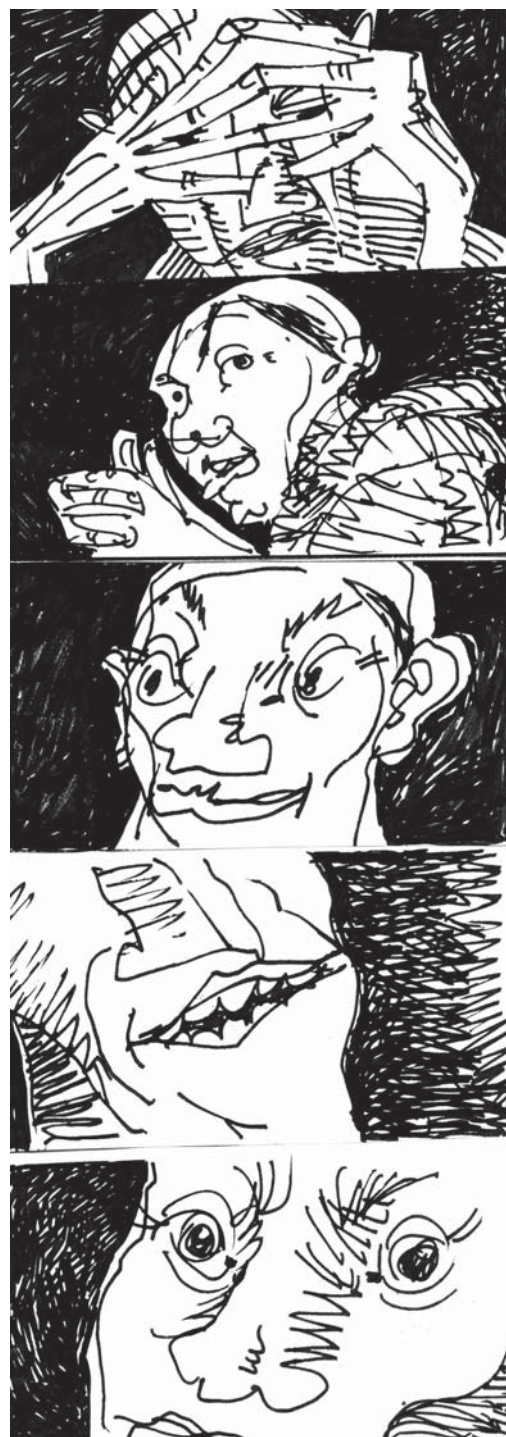
(A szerzetest egy díszes ajtóhoz kísérik, az magától kitarul, látjuk a worms-i püspöki palota belső terét. Hatalmas gótikus ablakok eresztik be a délutáni fényt, mely csak még drámaibbá teszi a teremben uralkodó sötétet. Fáklyák villognak mindenfelé, a sebbel-lobbal közlekedő urak kíséretének kezében. A kor egész divatos ruhatára felvonul, a falaknál, a stallumokban kíváncsi urak sora, de középtűt is rengeteg előkelőség álldogál, harisnyás piperkőcök és talpig vasba öltözött martalócok ledér hölgyekkel, különböző világi és szerzetesi öltözékeket viselő papi személyek és visszafogott öltözetű tanácsnokok.)

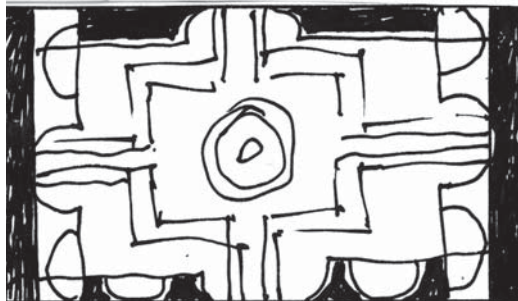
VÁDLÓ *(A címek, rangok felsorolásától kezdve a Hang elhalkul és háttérként szolgál a következő dialógusokhoz.)*

Kérjük felséges színünk elé a tiszteletreméltó, kedves és ájtatos Luther Márton ágoston-rendi barátot...

KÁROLY CSÁSZÁR *(Kíváncsian a baráttra néz, majd előhúzza az óráját, gyönyörű, díszes szerkezet, megnézi, 4 óra 3 percet mutat. Károly bosszúsán néz Lutherre, majd a püspöki palota termének díszes, nagy órájára esik tekintete, azon 4 óra lesz 1 perc múlva. Károly felszisszen, és fejcsóválva a nagy órához igazítja a sajátját.)*

Carramba! Leütem az átkozott órásmeister fejét.

...kinek az egyházi tanításokkal, s a római Szentszék tekintélyével kapcsolatos téziseit ezennel meghallgatni, és azoknak benső tartalmát megvizsgálni máltóztatunk, mi, Károly, Isten kegyelméből választott római császár, a birodalom mindenkori gyarapítója...

KÖVET *(Lihegve érkezik, suttog Károly fülébe.)*

Fogytán az időnk, felség. Valenciában lázongások törtek ki... Zamora püspöke csapatai élén sarcolja sorra a városokat, kifosztja a kolostorokat, és véres szájjal prédikál...

(Miközben beszél, látjuk Spanyolország térképét és rajta apró sárkányokként az ellenségek mozgolódását. Majd egy korona indul el kacskaringós úton észak felé: a császár utazását látjuk északra.)

A francia seregek a határon toporzékolnak, nagykövet úr tarsolyában alighanem ott lapul a hadüzenet...

(Károly megkeresi szemével a francia nagykövetet, aki kétértelmű udvarias-sággal odabiccent.)

Ez a sok potyaleső itt mind felséged vesztére esküszik...

VÁDLÓ *(közben háttérben folytatja)*

...Németország, Spanyolország, a két Szicília, Jerusálem, Magyarország, Dalmácia, Horvátország, et cetera királya, Ausztria főhercege, Burgundia hercege, Habsburg, Flandria és Tirol grófja, Afrika és Ázsia uralkodója, et cetera, et cetera...

(Egy padon Luther könyveit látjuk sorban kirakva. Kezében a Biblia.)

LUTHER *(Odataszigálják, térdet hajt a Császár előtt)*

Itt álllok. Másként nem tehetek. Isten engem úgy segéljen. Ámen.

VÁDLÓ *(arca esetleg nem is látszik, a könyveket sorra felemelik, látszanak a korabeli stílusban nyomtatott címek)*

Pro primo: elismered-e itt nyilvánosan a magadéinak azokat a könyveket, amelyeket a neved alatt terjesztenek? Pro secundo: fenntartod-e azok tartalmát, avagy vissza kívánsz vonni belőlük valamit? Ezen művek az alább következőek...

(Miközben a címeket olvassák, hirtelen váltással könyveseket látunk, akik ezeket a Luther-füzetkéket pakolják ki standjukon. Egyszeriben felbukkan egy kivont kardú, páncélos, sisakos spanyol lovag, szétszórja a könyveket, felborogatja a standot, egy másik lángcsóvát vet rá, és baromfikat, zöldségeseket félresöpörve, majd sikátorokon keresztül üldözik a fejveszetten menekülő könyvkereskedőt. A piacozók döbbenetben nézik a jelenetet, de közbeavatkozni senki sem mer.)

...A búcsúról és a kegyelemről, Ajánlat, Astercisi avagy germanusul Csillagocskák, Az egyház babilóni fogságáról, Előadások a Zsoltárokról, Előadások Pál apostolnak a rómaiakhoz írt leveléről, A keresztyén ember szabadságáról, A keresztyénség állapotának megjavítása ügyében, Magyarázatok a búcsúkhöz avagy latinusul Resolutiones, A pápa és hívei könyveinek elégetéséről, Válasz VIII. Henrik királynak...

LUTHER *(halkan beszél)*

Legméltóságosabb császári felség, nagyméltóságú urak, magam írtam valamennyit, bárha minden egyes kiadást nem saját magam felügyeltem, így aztán ki nem zárhatom, hogy a szövegbe emitt-amott egynémely túlzások is be ne csúsztak légyen. Nem az udvarnál, hanem egy szerzetesi cellában töltöttem eddigi életemet, az én tusám a keresztyéni jó lelkiösméret tusája, és nem sakkjáték. Írva vagyok azonban *(Rácsap a kezében tartott Bibliára, mire az eddigi zsvajgás döbbsenten elhallgat.)*

A BIBLIA HANGJA: Aki pedig megtagad engem az emberek előtt, én is megtagadom azt az én mennyei atyám előtt.

LUTHER: Nem tagadok hát meg semmit, ami könyveim velejéhez tartozik, ám elővigyázatlanyságból előfordulhat, hogy amit itt most mondandó lesznek, túl sokra sikeredik avagy túl kevésre. Kérek hát felségedtől kerek huszonnégy óra gondolkodási időt, hogy a holnapi napon, szakasztott ugyanezen időben, gondolataimat csekély csokorba fogva felségnek színe elé tárhasam.

(A tömegben hitetlenkedő, csalódott moraj kél, ámuló arcokat látunk gyors egymásutánban, míg végül megállapodunk a Császár arcán, akinek többen sutyorognak a fülébe. Végül kimérten ő is mond valami, amit nem hallunk.)

VÁDLÓ: Kegyelmes császárunk döntése értelmében Martin Luther testvér megfontolhatja a választ, egészen holnapig, amikor is színünk előtt ismét meg kell jelennie. Válaszát nem nyújthatja be írásban, és nem olvashatja feljegyzésből, az eleven szó erejével kell megfelelnie.

(A fogadóban vagyunk, nagy asztaltársaság, hangos viták. Ki-be járnak a cselédek nagy ajtócsattogással, kezükben tálakkal, borral. Az urak a cselédeket csipdesik, esznek-isznak.)

HANG: A papoknak sem savó folyik az ereikben. Van nálunk egy ilyen nagyhangú barátfele, uj, de jóízűeket predikál! Döngeti a pulpitust, és azt kurjongatta a szószékről, hogy fel kell koncolni a francúzokat, felperzselni egész Itáliát!

MÁSIK HANG: Úgy van, miénk lesz Olaszország! Micsoda borok vannak arra!

HANG: És micsoda nők!

(Márton testvér átvág a tömegen, mely próbálja feltartani, becsapja és bereteszeli a boltíves ajtót maga után, és magára marad. Kintről még hallatszik a zsvajgás, kiabálás, részeg nótázás.)

LUTHER: *(Lerogy a térdeplőre, és a feszület előtt imádkozni kezd.)*

Édes Krisztusom, magam maradtam, miként te az Olajfáknak hegyén. Péter alszik, János alszik, mit tegyek?...

Hiszen mi is a bűnöm? Le mertem írni, vegyen bátran ki-ki búcsúpapirost magának, akár egye-vegye meg az egész nyomdát, ámde lusta és álmos keresztyénség az efféle, nem szolgál rá a krisztusi nevezetre. Hiszen a papiros mit sem használ, ha eleven hit bennetek nincsen! Ha ki alamizsnálkodni kíván, százszor inkább szórja javait ínségben senyvedő felebarátaira, mintsem hogy a Római pápának juttatná a Péter-bazilika építésére vagy a másik, a bal zsebébe. Aki mást mond, az félrevezet, vagy a lelket az erszényedben keresi, és erszényed kedvesebb is neki, hogysen lelked...

És most mind ellenem támadnak, olyan lettem, akár a toportyánok közé vetetett bárány. Meglehet, uram, ártatlan bárány nem vagyok, hiszen te vagy az egyedüli bárány, ki értünk feláldoztattál, véred árán megváltottál...

S hátha csak egy vagyok a hamis próféták között, ki zendülést szít? Hátha végső órám hiába mondom neked: „Uram, Uram, hiszen az utcánkban jártál, hiszen ismeresz engem”? Azt feleled tán: „Bizony mondom, nem ismerlek tégedet.” És azt feleled: „Te hamis és lusta szolgál, menj a külső sötétségre, ott leszen sírás és fogaknak csikorgatása.” De hiszen egész nap szőlődben fáradozom, Uram, méltó a munkás a maga bérére. Jóllehet nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj, szólj bár egy szót, és meggyógyul az én lelkem.

(Kakaskukorékolás, és Luthert a hajnal ott találja a térdeplőre dőlve, alva, lelógó karral. Felette a feszületen kitárt karú corpus. Dörömbölnek az ajtón, mire felriad és összeszedelőzködik. A következő képsor már bírái előtt mutatja, minden ugyanolyan, mint tegnap, csak még sötétebb van. Nagy a hangzavar, semmit nem hallani. A szerzetes hátraveti csuklyáját, majd két keze az égbe röppen, két fényes galamb válik ki belőlük, és kap a magasba. Mindenki ámulva hallgat el.)

LUTHER: A nevem alatt eddig megjelent írások háromféle természetűek. Elsőbben is a hívek épülésére szolgáló misztikus elmélkedéseimet semmiképpen nem vonhatom vissza, minthogy ezekben még tiszteletreméltó ellenfeleim sem találtak ha csak egy mákszemnyi kivetnivalót sem.

(A tömeg hümmög, ámul.)

Másodikként említeném a pápasággal kapcsolatos iratokat, melyeknek alapját nem mendemondákból, hanem Rómában tett látogatásom alkalmával ennen tapasztalásomból szerzettem. Tanú rá maga a földkerekség, hogy a pápai törvények és az emberektől származó tanok farizeusi módon mind csak gúzsba kötik, kínozzák és gyötrik a hívók lelkiösméretét...

(A hallgatóság helyeslő morajban tör ki.)

...Ha ezeket visszavonnám, éppen ama szegény keresztyéni népet hagynám cserben, melynek a tudós támogatásra csakúgy, mint ő császári felsége támogatására, éppenséggel a leginkább szüksége vagon.

(Éljenzés.)

Harmadikként szólnék ellenfeleimmel folytatott vitáimról. Nem tanúsítottam talántán emez alkalmakkor szerzeteshez illő alázattal. Ámde midőn a féltett kertben kecske garázdálkodik, husánggal menne neki felséged, avagy éppen tollas legyezővel?

(A király hallgatja a fülébe sutyorgó tolmácsot, hirtelen bosszankodva csukja össze legyezőjét, mellyel eddig hűtötte magát.)

Miként vonhatnám hát ezeket vissza anélkül, hogy ellenfeleim a maguk véleményétől akár egy tapodtat is tágtítottak volna?

(Morajlás.)

Krisztus urunk így beszélt: „Ha gonoszul szólottam, tégy bizonytságot a gonoszúságról! Mármost ha ő, aki tudván tudta, hogy minden igéje igaznál igazabb, nem vonakodott meghallgatni a tanításai ellenében szóló bizonytságot, mennyivel inkább óhajthatom én, tévedhető, utolsó szolga, ugyanezt! Vagyis ha akad itt közöttetek valaki, aki kimutatná tévelygéseimet a Szentírásból magából, magam leszek az első, aki máglyára vetem írásaimat!

(Felkapja a padról a nagy halom könyvet, és a földre ejti, ahol szétszóródnak. Kezében egyedül és diadalmasan Bibliáját tartja.)

A CSÁSZÁR TANÁCSADÓI: Non capisco... Je ne comprends pas... Non comprendo... Don't understand... Ismételje meg latinul!

LUTHER: Boldog vagyok azonban, hogy Isten Igéjéért ilyen tusák dúlnak a világban. Az apa fia ellen, és a fiú apjára támad... Nem engedhetünk hát szigorunkból! A birodalom, mely önmagával meghasonlik, szerteporlad. Olvasta-é ifjú felséged a könyvben, melyet kezemben tartok, a fáraó vesztését, Babilón királyának és Izrael meghasonlott királyainak bukását? Isten hiábavalóvá teszi a hamisak tanácsát, és az ő okoskodásaikat romba dönti, csontjukat szétszórván a széles harcmezőn! Ezennel ajánlom magam Legszentebb Felséged és Nagyméltóságok kegyelmébe, és alázatosan kérem, hogy ellenségeim ármánykodása miatt kegyetkekből ki ne vessetek...

(Éljenezések és fujjolások, mindenki vitatkozik, egymást kérdegeti.)

VÁDLÓ: Ha nem bírja már szusszal, ennyi is elég, Doktor uram!
(Luther lihegve áll, valaki egy széket tol alá, beleroskad, kezében az Írással, latinul felelget azoknak, akik kérdegetik. A Császárt hadonászó fejedelmek és egyháziak veszik körül, közülük kiválik egy idő után a vádló.)

VÁDLÓ: Márton testvér, ha egynémely írásodban nincsen tévedés, azokat a császár kegyéből veszély nem fenyegeti. Vond vissza azonban tévedéseidet, máskülönben megsemmisülés vár, és örök feledés!

LUTHER *(Szinte felpattan a székből, mintha lángok vetnék fényüket az arcára.)*
Míg a Szentírás bizonyosságával vagy világos argumentációval meg nem győztök, egy iótányit sem engedek! Lelkioseméremhez, és Isten igéjéhez vagyok kötve!

VÁDLÓ: Ördög vigye a lelkiösméretet, Márton, a bőrdöd viszed vásárra! Sosem tudod bebizonyítani a zsinatok tévedését!

LUTHER: Igenis bebizonyítom! Itt vannak érveim! *(A Bibliát mutatja.)*

HANGOK: Al fuego! Au feu! Fire! Tűzbe vele! Tűzbe ám, teveled! Ki volt az? Csillapodjatok!

(A Császár int, hogy vigyék el Luthert. Kiáltozás, zajongás, kardok röppennek ki hüvelyükből, és csattannak össze, sisakrostélyok csúsznak le, szemek szikráznak, egyesek fáklyákat lóbálnak.)

(Odakinn kíváncsi tömeg fogadja Mártont.)

FÉRFIANG: Megmondta Márton testvér: császári és pápai kard uralja a világot, miért ne csaphatnánk ki őszentsége kezéből emezzel amazt!

MÁSIK FÉRFIANG: Nem ezt mondta Márton, hanem hogy Róma a babilóni szajha, láncon tart bennünket, igaz keresztyéneket!

LUTHER: Nyugalom, vigyáznak rám, nincs már veszély! *(Kezét hálaadással az égbe emeli.)* Túl vagyok rajta, hála az Úrnak! *(A Herold kíséretében eltűnik a zsvajgó tereméből.)*

(Luther lovon továbbágtató, csuklyás, köpönyeges alakját látjuk egyre kisebb méretben a térképen kanyarogni. Közben a Császár hangját hallani.)

KÁROLY CSÁSZÁR *(Spanyolul kezdi, tolmácsolják, fokozatosan elhalkul.)*

Seguro que un monje yerra si contrasta su opinión con la de la secular y universal Iglesia... Bizonyos, hogy egy szerzetes tévelyeg, ha véleményét szembeállítja az évezredek, egyetemes egyházéval. Miután meghallgattam Luther hamis tanítását, őt elküldöm, feltételül szabván, hogy többé nem prédikál, lázadásra nem bujtogat. Úgy járok el vele szemben, mint nyilvánvaló eretnekekkel, és felszólítalak benneteket, hogy keresztyéni kötelességekhez híven ti is mindannyian így tegyetek!

(Pletykázó szolgálok arca villog, hangjukat halljuk.)

SZOLGÁLÓ: Na, csak nem esett bántódása!

MÁSIK SZOLGÁLÓ: Úrféle az úrfélenek nem vájja ki a szemit!

FÉRFIANG: Parasztember gyereke az, mint bármelyikönk!

SZOLGÁLÓ: A papok csak urak, bárki fia az apjuk!

FÉRFIANG: Nekem komám a hóhér, már feni a bárdot, elhihetik!

(Luther pontnyi figurája eljut a térképen Wartburg váráig.)

Kőhádi Dorottya lelkész, újságíró, rádiós műsorszerkesztő. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem elvégzése után a Budavári Evangélikus Egyházközségben szolgált lelkészként. Teológiai tanulmányai után felsőfokú újságíró oklevelet szerzett. A *Híd* (korábbi nevén: *Missziói*) Magazin és regionális rádióműsorok szerkesztésével kezdte meg egyházi médiamunkáját. A Magyar Rádiónál 1998-ban szerzett műsorvezetői-bemondói oklevelet. 1999 januárja óta a Kossuth Rádió *Evangélikus Félóra* című műsorának szerkesztő-műsorvezetője. Rendszeresen publikál egyházi és világi lapokban, valamint evangélikus missziói rádióműsorokat készít regionális rádióadók számára. A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Irodájának médiareferense, az *Evangélikus Hírlevél* felelős szerkesztője.

Kisimíthatók-e a szálak?

Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990. Szerk. Mirák Katalin. Luther Kiadó, Budapest, 2010.

Az egyházak elmulasztották az 1990 körüli változásokhoz kapcsolódva azonnal kezdeményezni a diktatúra alatti múltjuk tisztázását. Ha az adott időben, bölcsen átgondolva megy végbe a rehabilitáció, megtörténik a kompromittálódott vezetők cseréje, és elkezdődik a múltföltérás, különösképpen a kollaboráció formáinak fölfedése, kínos helyzeteket, áldatlan vitákat és nagy erkölcsi veszteséget lehetett volna elkerülni. Annál inkább, mert a kommunista rendszerrel való nyílt vagy titkos együttműködés nem volt új kérdés, négy évtized alatt állandó tárgya maradt a nem nyilvános egyházi közbeszédnek. Mégis tartóssá vált az előző korszak egyházüldözéseihez való felemás hozzáállás. Másfél évtizeden át számos kapcsolódó problémához hivatalos egyházi oldalról nem nyúltak hozzá, miközben különböző területeken pattantak ki ügynökbetrányok. A nyilvánvaló politikai manipuláció mellett bebizonyosodott, hogy a problémát megkerülni nem lehet. Végül külső történés, evangélikus lelkészek nevét is tartalmazó ügynöknév-sorok és cikkek világi sajtóban való megjelenése késztette arra a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Közgyűlését 2005 májusában – elsőnek a hazai egyházak közül –, hogy teológus, jogász és történész szakemberek részvételével hivatalos tényfeltáró bizottságot alakítson. Kereken öt év múlva jelent meg a bizottság tagjainak tanulmányait tartalmazó első önálló kötet.

Sokunknak akár tetszik, akár nem, a szaktudományos, az érzelmi vagy az egyházpolitikai érvelésekkel szemben mind az egyházi, mind az egyházon kívüli közvéleményt elsősorban és tartósan az ügynökkérdés érdekli. A magyarázat bizonyosan a személyességben, az egyéni történetek gyakori drámaiságában és a közvetlen morális érintettségben keresendő. Azért utalunk erre a

körülményre, mert azoknak, akik a *Háló* első kötetétől konkrét történeteket, ügyek elemzését, ügynökazonosításokat várnak, csalódniuk kell. A kötet bevezető munka, elsősorban az egyes kutatási területek legfontosabb elméleti és módszertani problémáit, valamint a várható gondokat veszi számba.

Teológiai megközelítésre Csepregi András vállalkozott *Új közösség felé? Tényfeltárás, emlékezés személyes felelősségvállalás* című tanulmányával. Középpontba a felelősségvállalás hiányát, annak okait, mibenlétét, következményeit és leküzdésének fontosságát helyezi. Végül a felelős múltföltérástól az egyház közösségének megújulását reméli.

A történész Mirák Katalin nagyszabású tanulmánya – *Az evangélikus tényfeltáró munka története, magyarországi háttere és a tényfeltáró bizottság működése (1990–2010)* – az előzményektől szinte a kötet megjelenésének időpontjáig ismerteti a kutató munkaközösség tevékenységét. A műhelymunkához közvetlenül közel viszi az olvasót, annak tárgyi feltételeit is bemutatva. Elemzi a folytonosan tornyosuló akadályokat, elsősorban a levéltári források hézagait, az iratok hozzáférhetetlenségét vagy pusztulását, az egész bonyolult, szövevényes feladatot. Tudvalévő, hogy a közeli múlt föltérásának kezdettől voltak ellenzői, így az evangélikus hívek között is, akár jóhiszemű egyházszerezetből, akár az érintettséget palástolandó. Tagadhatatlan, hogy a törvényi szabályozás máig inkább védi az egykori titkos és nyilvános apparátust, mint támogatja a tudományos vizsgálatot. Többek közt ezért érzi dolgának Mirák mellett még két szerző, hogy indokolja és magyarázza a tényfeltérás fontosságát. A külön bevezető kötet az alapozás mellett ugyanezt a célt szolgálja. A magunk részéről fűzzük hozzá, hogy a történészek (most általában utalunk rájuk) gyakran hivatkoznak objektivitásukra, pedig ez viszonylagosság kérdése, mert teljes objektivitás a történetírásban nem létezik. A történetírói etika megköveteli a valamilyen szintű állásfoglalást, ami igazán nem egyszerű dolog, hiszen már a témával foglalkozás is az lehet. Meg-

győződéses keresztényként az egyházak kollaborációját kutatva még nehezebb a helyzet, mert vigyázni kell, nehogy az ítélkezés vádja visszahulljon ránk, de a fölmentő bírói szerepet sem vállalhatjuk. Ráadásul az egyházi bizottság megbízójának is felelősséggel tartozik azzal, hogy mikor hozhatja nyilvánosságra eredményeit.

Balás István ugyancsak terjedelmes és gazdag anyagú tanulmánya, *A magyar egyházak mozgásteret a proletárdiktatúra idején (1948–1989)* többet és valamelyest kevesebbet is tartalmaz, mint amennyit a címében ígér. A kevesebbet arra értjük, hogy a mozgástérbe beletartozik az egyes gyülekezetek élete, továbbá minden félillegális és illegális hitéleti tevékenység. Ezekről egyelőre kevés szó esik, pedig megismerésük fontos lenne, de a dolog természetéből adódóan a források hiánya miatt számbavételük nem könnyű feladat. A címhez képest többet a tanulmányban, hogy nemcsak a pártállami egyházpolitikát követi végig a bel- és külpolitikai események összefüggésében, hanem annak jogi-rendeleti hátterét és az egyházvezetés reakcióit ugyancsak, sőt 1990 után a korszak történeti föltárásának problémáit is. Egy recenzió kevés terjedelmet enged a vitának. Csupán megjegyezzük, hogy az egyházpolitikai periodizációról más elképzelések is léteznek, továbbá problémásnak véljük, ahogyan Káldy püspök működését helyenként értékeli (például 125. és 141. o.). Ugyancsak vitatható, amit a szerző dolgozata végén „száraz tényként” rögzít, „...hogy hatvan évvel ezelőtt a kommunistákkal való kiegyezés útjára lépők, továbbá a később ezt az utat hétköznapi »realitásként« követők évtizedeken át igen kemény árat fiztettek az egyházzal, de összességében ezen az áron biztosították a diktatúra által pusztulásra ítélt egyházi élet fennmaradását” (185. o.). Ha a transzcendens távlatot, az egyház Urának akarátát mint nem történeti kategóriát itt nem vesszük számba, hadd utaljak legalább az imént említett élő gyülekezetek meg-

tartó erejére, hitére és áldozatvállalására. Mindemellett ez a kijelentés valójában a volt ügynökök egyik gyakori érvelésével kerül azonos hullámhosszra, noha Balás István elzárkózik a konkrét állásfoglalástól.

A kötetben két külügyi vonatkozású dolgozat kapott helyet. Kertész Botond írása „*Egyház a szocializmusban*” – *Az NDK evangélikus egyházai és az állambiztonság* címet viseli. Nemcsak a hatalmas Stasi-irodalomban igazodik el elismerésre méltó módon, hanem az NDK-beli és a magyar egyház állambiztonsági szervekhez való viszonyát összehasonlítva és meggyőző érvekkel alátámasztva tizenkét tézisbe sűriti. Ezeket talán azzal egészíthetjük ki, hogy a kommunista egyházpolitika német területen sokkalta inkább – az első világháború előttre viszanyúlóan – szekularizált társadalomban alakult ki, mint Magyarországon, ami a társadalomnak az egyházakhoz és vallásokhoz való viszonyában speciális eltérésekkel járt.

A személyes történetek iránti érdeklődésnek a kötetben csak Ittész Ádám tanulmánya felel meg: *A protestáns világszervezetek (KBK, EVT, LVSZ) a „Világosság” rezidentúra fényében*. Fontosságát aláhúzza, hogy hazai protestáns vonalon eddig kevés figyelem esett problémakörünk nemzetközi vonatkozásaira. Pedig az két irányban is jelentős volt. Propagandatevékenységgel segítette a rendszer külföldi legitimációját és elismertségét, valamint részét képezte a szovjet blokk hírszerzési terjeszkedésének. Az elhárítás a maga szempontjából komoly eredményeket könyvelhetett el ügynökeinek beépülésével a világszervezetek vezetésébe, s e téren a „csúccsal”, Káldy Zoltánnak a Lutheránus Világszövetség elnökévé választásával. (Nem szólva most a Vatikánnal szembeni térnyerésről.) Ittész Ádám azonban éppenséggel egy sikertelen akció történetét dolgozta föl részletező pontossággal. Az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársainak álcázott

titkos állományú tisztek által alkotott rezidentúra nem váltotta be a hozzáfűzött elképzeléseket, hamarosan föloszlatták (1969–1970).

A kötet a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Elnökségének bevezető-ajánló szavaival kezdődik. Függelékében – dicséretes módon – hivatalos határozatokból és a bizottság (illetőleg tagjai) jelentéseiből olvashatunk nemegyszer személyes vonatkozású adatokat is.

Az evangélikus Tényfeltáró Bizottság úttörő mun-

kát végez, példaadót nemcsak más egyházak, hanem általában is az előző rendszer múltjának vizsgálói számára. Első önálló kötete azzal a bizalommal töltheti el az olvasót, hogy sokéves késés után is lehet valamit jóvátenni az erkölcsi kárból, reménykedve egy rossz emlékü kor illetén lezárásában. Érdeklődéssel várjuk a – bizonyára a mostanihoz hasonlóan mértéktartó közelítéssel és hangnemben íródó – további köteteket.

Kósa László

Mélység és magasság

FABINY Tamás: *Sem magasság, sem mélység... Keken András életregénye*. Harmat Kiadó, Budapest, 2009.

2009-ben sokan megemlékeztek Sztéhlo Gábor születésének 100. évfordulójáról. Sztéhlo életműve méltán érdemelte meg ezt a kitüntetett figyelmet. A Sztéhlo-centenárium mellett viszont jóval kevesebb figyelem irányult Keken András születésének 100. évfordulójára. A két életnek nemcsak az indulási (és befejezési) évszáma közös, hanem az életútban is sok a hasonlóság. Nincs ezen csodálkoznivaló: két tisztességes, szociálisan érzékeny, nagy tudású evangélikus lelkész élete folyamán ugyanazokkal a kihívásokkal találkozott, és adott ezekre nagyon gyakran hasonló választ. A Keken-centenárium egyházunkon kívüli legfontosabb eseménye az volt, hogy a Harmat Kiadó – némileg átdolgozott és kissé rövidített formában – ismét megjelentette Fabiny Tamás Keken Andrásról 1992-ben írott „életregényét” (FABINY 1992).

Sine ira et studio – harag és részrehajlás nélkül; Tacitus szakmai hitvallását ma is számon szokták kérni a történészekről. Legkésőbb a 20. század kezdete óta a történészszakma tudja, hogy elfogulatlan történetírás nem létezik. Fabiny Tamás – nagyon helyesen – nyíltan vállalja elfoglultságát, tiszteletét és szeretetét konfirmáló lelkésze, Keken András iránt. A könyvre talán leginkább éppen ez, a minden lapon átsütő, szinte fiúi szeretet a legjellemzőbb.

A szerző mondanivalója leírásához az „életregény” műfaját választotta. „A világháború után az emberiség nem bír s nem akart magának sehol hősi époszt teremteni. Mindenütt a mult alakjait akarta élő ember-személyek formájában a jelen kietlenségébe átültetni, hogy lelkének rettentő sóvárgó hiányát ki tudja pótolni. Így született meg világirodalmilag lett uralkodó műfajja az életregény” – Hegedűs Loránt írta a *Nyugatban* ezeket a sorokat 1935-ben (HEGEDŰS 1935). Nem tudom, hogy Fabiny Tamás ismerte-e ezt a tanulmányt, amikor mondanivalója közléséhez műfajt keresett. Egyházunk elmúlt évtizedeinek feldolgozhatatlansága és a „jelen kietlensége” ma is igaz, és indokolja a műfajválasztást. Keken András életén keresztül plasztikusan jelenik meg az a kor, amely időnként hősi eposzoknak, máshol rémregényeknek is témájául szolgálhatna. Sorsán keresztül átélhetővé válik a Horthy-korszak társadalmának ellentmondásossága, az evangélikus szórványok nyomorúsága és heroikus küzdelme a fennmaradásért, megerősödésért. Keken András szemével látjuk a második világháború kulisszáit, majd a vézskorszaknak tisztességet és bátorságot komoly próba elé állító idejét. Legmegrázóbb a Rákosi-korszak leírása, ahol a véres terror, a kifinomult manipuláció, az egyházi társutasok elvtelensége együtt vezetett olyan megpróbáltatásokhoz Keken András életében, amely számunkra szinte felfoghatatlan. Átéltetjük az evangélikus egyház „hosszú 1956-ját”, amikor Keken András visszakapta szószékét, szerkesztője

lett az *Evangelikus Életnek*, és közvetíteni próbált különböző politikai irányzatok, majd az állami és egyházi vezetők között is. Megismerhetjük a Deák téri gyülekezet, e valódi *insula Lutherana* 1957 utáni életét, ahol kitűnő lelkészek és világi munkatársak közreműködésével, Keken András igazgató lelkészi vezetésével pezsgő és színvonalas egyházi élet maradhatott fent a Kádár-korszak nem feltűnő, de annál inkább szorongató diktatúrájában.

A könyv végére Keken András személyes ismerőssé válhat annak is, aki őt nem ismerhette. Köszönhető ez annak a sok-sok idézetnek, amelyet Fabiny Tamás a regénybe szerkesztett. Keken Andrást olvasni jó: mindegy, hogy lelkészi jelentést, hivatalos levelet, a legmeghittebb érzéseket is feltáró házastársi levelet, igehirdetést, prédikációs vázlatot, teológiai tanulmányt, valódi verset vagy versparódiát írt. Ebben a második kiadásban kevesebb az idézet, mint az elsőben, de a műfajban megszokottnál még így is jóval több. Az idézetek azonban nem nyomják agyon a könyvet, sőt a jól kiválogatott és jól szerkesztett Keken-szövegek a mű legnagyobb erőnyei. A regény nyelvezete különben sajnos kissé egyenetlen. Mintha a szerző nem tudta volna pontosan eldönteni, kinek is szánja könyvét: a „művelt nagyközönségnek”, vagy inkább az ifjúságnak. A szerző által írt előszó arra tesz utalást, hogy inkább a fiatalok számára ajánlja művét, a szándékot erősíti, hogy a Harmat Kiadó *Életutak* című sorozatának – amelyben a kötet megjelent – is ez a korosztály a célközönsége. A recenzens szerint ezt a célt nem sikerült maradéktalanul elérni.

Sajnos a könyv szedése és tördelése sok kívánnivalót hagy maga után. A kitűnően válogatott képanyag nem éri el hatását, mert a fotók rosszul vannak elhelyezve, és túlságosan kisméretűek. A szerző szándéka szerint a Keken Andrástól való idézeteket kurzívan kellett volna szedni. Ez alapvetően jó elgondolás, talán érdemes lett volna a másoktól származó hosszabb idézeteket is kurzívalni. Nagyobb baj, hogy a szerkesztők nem jártak el kellő gondossággal, és néhány helyen Keken András szövegei sem válnak külön tipográfiailag a könyv többi részétől.

Fabiny Tamás az új kiadás előszavában megemlíti, hogy nem volt szándékában „javított kiadást” megjeleníteni (utalva Esterházy Péter *Javított kiadás* című regényére, amelyet akkor írt, amikor édesapja állambiztonsági beszervezettségére fény derült). Természetesen az előszóban és a regény 216. oldalán is megemlékezik arról a 2005-ben napvilágra került tényről, hogy Keken Andrást 1958–1963-ig „Virág” fedőnéven foglalkoztatta a magyar állambiztonság. Nem tudjuk az érintettől megkérdezni, hogy mit jelentett számára életének ez a fordulata, de gyaníthatóan többet, mint egyszerű rossz közérzetet a kötelező találkozások után. Keken András becsületes, bátor és intelligens ember volt, ezért teljes egzisztenciájában érezhette, hogy amit tesz, azzal szembefordul korábbi életével, és ellentétbe kerül

elveivel. Igaz ez akkor is, ha jelentéseiből és a hozzájuk fűzött tartótiszti megjegyzésekből tudjuk, „Virág” az állambiztonság egyik leghasznavehetetlenebb munkatársa volt, a tőle kapott információkkal nem sokra mentek. Az életregény műfaja alkalmas lenne rá, hogy ennek a tragikus döntésnek a belső, lelki következményeit megpróbálja ábrázolni. Kár, hogy ez nem történt meg. „Virág” tragédiája emellett „tankönyvi” példája annak, hogy a kommunista diktatúra hogyan igyekezett a legalkalmasabb eszközökkel kihozni az emberekből a bennük rejlő rossz-

szat. Egyházunk és társadalmunk mai lelki nyomorúságait is jobban megértjük, ha látjuk, lelkileg, erkölcsileg milyen iszonyatosan erodáló évtizedek vannak mögöttünk.

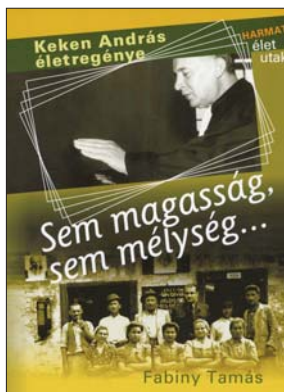
A könyv segítségével átélve Keken András életének mélységeit és magasságait, saját mai nyomorúságainkat is másképp láthatjuk. Ez pedig nem kevés, sőt talán a legfontosabb, amit egy mű s rajta keresztül a történelem és az irodalom adhat az embernek.

Kertész Botond

Felhasznált irodalom

FABINY Tamás 1992. *Sem magasság, sem mélység. Keken András életregénye*. Harmat Kiadó, Budapest.

HEGEDÜS Lóránt 1935. A magyar történelmi életregény. *Nyugat*, 8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18780.htm>

Hol van Európa?

BARBIER, Frédéric: *A modern Európa születése. Gutenberg Európája*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2010.

Nagyon büszkék lehetünk Hajnal Istvánra. Most, amikor Frédéric Barbier új, magyarul megjelent könyvét kézbe vehetjük, látjuk, hogy Hajnal a kortárs francia Annales-kör historikusaival együtt tudott gondolkodni az írás- és könyvtörténet korszakváltozása és az európai urbanizáció összefüggéseiről (vö. Hajnal István: *Le rôle social de l'écriture et l'évolution européenne*. Bruxelles, 1934; *Vergleichende Schriftformen. Zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12–13. Jahrhundert*. Budapest–Leipzig–Milano, 1943; magyarul poszthumusz megjelenés: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993). Az Annales-kör persze számos történezzel módszeresen tárt fel az írás- és könyvtörténet forrásait, majd az 1958-ban megjelent Henri-Jean Martin – Lucien Févre: *L'Apparition du livre* című műve, amely lezárta egy historiográfiai korszakot (magyarul: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században*. Osiris, Budapest, 2005). Lucien Févre, az Annales iskola utolsó generációjának a tagja, az akkor kezdő tudóssal, Henri-Jean Martinnel összegezte azt, amit a 13–18. századi könyvtörténetről „a könyv gazdaságtörténete”, valamint „a könyv és társadalom” szemszögéből tudni lehetett. Vannak előnyei ennek a szemléletnek, és ezeket az előnyöket Barbier is megtartja. Ez konkrétan azt jelenti, hogy alaposan vizsgálja a piac és az innováció kérdéseit a könyvtörténettel való összefüggésében. A papír európai elterjedése, illetve a vasművesség technikai fejlődése megteremtette azt a lehetőséget, hogy a technológia oldaláról minden készen álljon egy létező igény kielégítésére.

Ez az igény: a több könyv és az olyan könyv, amely kielégíti a humanista értelmiség minőségi igényeit (szövegminőség), a társadalom szociális felső rétegeinek érdeklődését a szórakoztató jellegű olvasmányok terén,

illetve azokat az igényeket, amelyeket a társadalom tömegei jelentettek, és amelyek kiszolgálásához szükség volt a közvetítő csoportokra is (prédikáló szerzetes, felolvasó polgár stb.). Ez utóbbi igény főként a szentek élete, a népszerű prédikációk, a szépen élni tudásról és a szépen meghalni tudásról szóló traktátusok, a szentképek, a védő hatású kultusznyomtatványok tömegét jelentette. A 14–15. század olyan jelenségei, mint a koldulórendek népszerűsége, az eretnekmozgalmak, a különféle testvériségek (fraternitas), John Wycliff, Jean Gerson, Jan Hus tevékenysége, általában is a *devotio moderna* mind-mind komoly betű-, írás-, könyvmeny-nyiséget igényeltek.

A technológia változása a szövegek sokszorosításában meghozta az áttörést és ennél is többet. Hiszen az első két nyomdászgeneráció a mennyiségi igényt kielégítette, és elkezdődött a piacokért folyó verseny. Vagyis a technikai innováció után tartalmi innovációra volt szükség: ezt a nyomdász vállalkozók az anyanyelvűségben, illetve a szöveg és a kép harmonikus együttes megjelenítésében találták meg. Továbbá abban, hogy a könyvet nem egyszerűen sokszorosított kéziratként kezelték, hanem olyan médiumként, amely a tudás szervezésében is szerepet játszik: az olvasott szövegtől eljutottunk a használt könyvig. Ez utóbbinak volt már címlapja, tartalomjegyzéke, mutatói, nem kellett végigolvasni azokat, hanem lehetett használni az értelmiségi munka különféle formáiban.

Luther programja, a *sola fide* és a *sola scriptura* ezért is volt a könyvsokszorosítás új módjának feltalálása után hatvan évvel felvethető és főleg megvalósítható: minden oldalról előkészített volt. Az új egyház megszervezésében azután tudni kellett élni ezzel a lehetőséggel.

De térjünk vissza a francia könyvtörténetírás történetéhez. Az elmúlt ötven év nagy áttörése kétfajta szemlélet meghonosodása volt: az összehasonlító jelleg (komparatiztika) és a kommunikációtörténeti megközelítés. Persze a vasfüggöny leomlása is hozzájárult

ahhoz, hogy Barbier könyvében megszületett az első francia összefoglaló mű, ahol a közép-európai jelenségek megemlézése nem bokréta a zakón, hanem a történet szerves része.

De nézzük közelebbről a könyvet! A bevezetés a *Médiумok és a változás* címet viseli, valójában azonban figyelmeltetés: nem szabad a médiumok változásáról történelmietlenül, pusztán elméleti szinten beszélni. A bevezetés átfogó történeti képet ad a Karoling-reformoktól az informatikai forradalomig, aláhúzza a gondolatot, hogy Gutenberg előtt és után számos hasonló jellegű változás zajlott a társadalmakban. A történelmi környezet ismerete nélkül azonban semmitmondó minden elemzés. A könyv első része éppen ezért *Gutenberg Gutenberg előtt*, abban a szerkezetben, amely visszatér a liviusi *decades* műfajhoz (jóllehet talán nem szándékosan). A tíz szerkezeti egység (*decades*) három részben (*partes*) elosztott három-három fejezetből (*capitula*) és egy összegző részből (*conclusio*) tevődik össze. Barbier szemléletére jellemző, hogy csak a második rész közepén jelenik meg Gutenberg találmánya, a reformációnak a társadalmi kommunikációban játszott szerepe pedig a 9. fejezet egyetlen részletévé zsugorodik. A könyv szemléletét tekintve párhuzamba állítható Pierre Chaunu reformációtörténetével (*Le temps des réformes. I. La crise de la Chrétienté. II. La Réforme protestante*. Paris, 1975), vagyis a kora újkor kommunikációs forradalmának magyarázatát a 11–13. századi változásoktól eredezteti.

Az első részben (*Gutenberg Gutenberg előtt*) Barbier visszatér azokhoz az újabb elméleti szakirodalomban valamiféleképpen elfeledett történeti munkákhoz, amelyek a 11–12. századi európai mezőgazdasági termelési módok következményeként írják le a városiasodás fő kereit, illetve e változásoknak az egyházi és (ezen belül) az oktatási intézményi rendszer gazdagodásában megmutatkozó hatásait. A városi lakosság alfabetizációja, írás-

használata (vö. Barbier alfejezetcímével: *A modernitás szülőházája: a város*) és ennek közvetlen hatása a könyvtörténetre számos monográfiának volt témája. A változások feltételeinek (*A média új gazdaságtanának feltételei*) számbavétele után tér rá Barbier a könyves világ jellemzésére (*A könyv gazdaságtana*), pontosabban

annak a változássorozatnak a bemutatására, ahogy a könyvtörténet mennyiségi és tartalmi mutatóival leírható a fent már gazdaság- és társadalomtörténeti fogalmakkal jellemzett korszakváltás. Ha csak a kéziratok másolásának mennyiségi változását idézzük itt, amely szerint a 8. századi kiadványok négyszerese jelent meg a 9. században, majd a 10. században ez több mint a felével csökkent, és csak a 13. század közepén éri el újra a 9. századi szintet, igazoltnak látjuk a 12–13. század fordulójának kulcsszerepét a változásokban.

A könyvpiac, amely majd igényli Gutenberg találmányát, a 14–15. század folyamán alakult ki (*A piac születése*). Ezt jól jellemzi – ha az előző példát idézzük folytatásként –, hogy a 14. században a 8. századi könyvtermés több mint nyolcszorosa jelent már meg (tehát a 13. századi duplája), a 15. században pedig az etalon 8. századénak több mint huszonhatszoros (!). Ez a hatalmas könyvmennyiség nem született volna meg a tartalmi változások nélkül. Egyrészt elkezdődött az a folyamat, amelynek végére újra felfedezik az antikvitás kultúráját (*translatio studiorum*), illetve a szakmai szövegek mellett egy szélesebb – főként polgári, illetve az alsópapság köréből származó – olvasói réteg igényeit kielégítő olvasmányok jelennek meg. A szöveg és a kép viszonya is megváltozik a szövegekben, illetve a szövegek értésében, és átalakulnak az olvasási szokások is. A piac születéséről szóló fejezetben természetesen megtaláljuk a piac szereplőinek (másolók, kereskedők, fogyasztók) és a kéziratos könyvelőállítási technológia változásának (*exemplar* és *pecia*, a raktárra való termelés megjelenése) történeti bemutatását is.

A második rész (*A „start-up” kora*) lényegében a könyvkiadás technika- és társadalomtörténete. A papír európai elterjedése, a xylográfia fejlődésének hatása a szöveg és a kép viszonyára, illetve az olvasásra, a betűmetszés és a betűöntés technikai változásainak bemutatása után Johann Gutenberg újításainak lényegét ismerjük meg. És persze a nyomdai műhelyek társadalmát: a nyomdákban folyó munka mentén kialakuló szakmákat és azok művelőit.

A kötet harmadik része (*A média első forradalma*) önmagában egy önálló 15–17. századi médiatörténet. A könyvtörténeti kutatások utóbbi harminc évben született részeredményeinek új, módszeres összefoglalása, illetve az összkép beépítése egyetlen egységes gondolatmenetbe. E rész mindegyik fejezete megérett az újraírásra. Az első (a könyvben a 7. fejezet: *A könyvnyomtatás meghódítja a világot*) talán az, amely a legtöbb újdonságot tartalmazza. Az ISTC (Incunabula Short Title Catalog, <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>) alapján ugyanis ma már meglehetősen pontos statisztika készíthető az ősnomdászatról, illetve a nyomdászat terjedéséről (ez az adatbázis Henri-Jean Martinnek 1958 előtt még nem állt rendelkezésére). Így Velence primátusa a kiadott művek számát tekintve elveszett, helyére Párizs lépett. Ugyanakkor – összességében – a Német-Római Birodalom megőrizte elsőbbségét Itáliával és Franciaországgal szemben, és már akkor látszott, hogy Németország ereje a decentralizált, hasonló erősségű, egymással nemesen versengő városban van (az első öt ugyanis: Párizs, Velence, Lipcse, Lyon, Firenze). Még érdekesebb a helyzet, ha a kiadványok számát a korabeli lakosság számával vetjük össze. A nagy meglepetés Lipcse, Bázél és Deventer, a három kisváros (hét-, illetve tízezer lakos). A tízezres Bázél vagy a hétezeres Deventer mellett a százötvenezeres Nápoly fel sem kerül a térképre. Lipcse abszolút helyezése is elgondolkodtató, főként akkor, ha azokra a hagyományos nyomdászat-történeti művekre gondolunk, amelyek Lipcse felvirágzását a majna-frankfurti könyvpiac nehézségeivel magyarázták, vagyis a harmincéves háború utánra helyezik. A közép-európai térség szempontjából Lipcse nyomdászati ereje mindenképpen újragondolandó, de azt

hiszem, hogy érdemes újra áttekinteni azt a belsőnémet vitát is, amely a déli, illetve az északi területek kulturális húzóerejéről szolt összefüggésben a reformáció hatásának értékelésével. Ez a statisztika és a másik, a nem szent nyelveken megjelent könyvtermésről igencsak újraértékelendővé teszi a reformáció anyanyelvűségi programjának hatásáról szóló elméleteket. A teljes 15. századi kiadott könyvanyag csaknem egynegyede anyanyelvi formában jelent meg, és ennek csupán egyötöde fordítás valamilyen szent nyelvből.

A könyv formai elemei (betűk formája, rövidítések feloldása, szövegtükör, címlap megjelenése, tartalomjegyzék, index megjelenése) ugyancsak megközelítették a mai kiadványokét már a 16. század elejére, vagyis a tudás szervezésében, a használat változásában az első jelek már ekkor megmutatkoztak.

A könyv 9. fejezete érdekes címet visel: *A média „krachja”*. Barbier itt visszatér a könyv társadalomtörténetéhez. A termelés és újratermelés viszonya, a könyvkiadás reklám jellege, a ténylegesen megjelenő reklám szerepe már a 16. században többféleképpen értelmezhetővé (ambivalenssé) teszi a könyvtermést. Ebben a szellemben veti fel a reformáció szerepét a könyvkiadás, illetve a könyvkiadás szerepét a reformáció történetében. Ennek az egységes logikának a mentén tárgyalja a könyvkiadás ellenőrzésének mechanizmusát: nem egyszerűen a cenzúra megjelenését, hanem azt a jelenséget, hogy a szöveg és a norma kérdése a nyelvi és irodalmi normát is magába foglalja. Így jut el a könyvnyomtatás (a média) és a hatalom összefüggéseinek felvetéséig.

Barbier nem foglal állást abban a vitában, hogy hol van Európa. Azt mutatja meg, hogy a könyvnyomtatás kialakulása és történetének első százada alatt hol húzódnak azok a területek, ahol a könyv lényegében hasonló módon születik, hasonló mechanizmusok mentén terjed el, hasonlóan alakul át, és hasonlóan használják (az írók, a könyv előállítói, az olvasók és a hatalom). Számára ez a „Gutenberg Európája” maga Európa. A recenzens szubjektív megjegyzése: az európai alkotmányról vitatkozók számára kötelező olvasmány lehetne.

Monok István

A király kilenc köntöse

KISS Zsuzsánna: *Bűnük bohócai. Lear magyar köntösben*. Protea Kiadó, Budapest, 2010.

A Protea Kiadó gondozásában megjelent Kiss Zsuzsánna régóta várt könyve Shakespeare *Lear király*ának különböző magyar fordításairól. A tekintélyes méretű munka szép és vonzó kivitelben látott napvilágot, s ezt Benedek Andrea ízléses, szellemes borítótervének is köszönhetjük.

Lear király magyar köntösben – olvassuk az alcímet, s a tartalomjegyzékből hamar kiderül, hogy kilenc magyar köntösről van szó: Kiss Zsuzsánna a tragédia kilenc magyar fordítását hasonlíttja össze. Munkája tehát egyszerre tudományos fordításelemzés és színháztörténeti monográfia is.

A könyv öt fejezetre épül: az első hatvan oldal a drámafordítás esélyeiről, az „eredeti szöveg” instabilitásáról szól, főképp a dráma és a költészet kapcsolatáról. A második, harmadik és negyedik fejezet a *Lear király* magyar szöveg- és színpadtörténetét mutatja be három korszakon keresztül, amelyeket a szerző így jelöl: a hős-kor, a klasszikus fordítás árnyékában, illetve kortársunk, Shakespeare. Kilenc fordítást hasonlít össze: az első korszakból „SJ”, azaz valószínűleg Sófalvi József 1794 előtti, mindmáig csak kéziratban olvasható fordítását, Vajda Péter és Jakab István 1838-as *Lear király*át, s a szellemhonosítás klasszikus remekművét, Vörösmarty Mihály 1854-es klasszikus műfordítását.

A második korszakhoz sorolja Zigány Árpád 1899-es és Kosztolányi Dezső 1936 előtti magyarítását, Füst Milán 1955-ös kiadását és végül a Szabó Lőrinc által javított Vörösmarty-fordítást szintén 1955-ből.

A kortárs Lear-fordítások közül Mészöly Dezső 1986-es, Forgách András 1994-es és Jánosházy György 2002-es fordításait elemzi. Talán jelképesnek is tekinthető, hogy 2010-ben jelenik meg Kiss Zsuzsánna könyve, éppen abban az évben, amikor egyszerre két új fordításban is hallhatjuk hazai színpadon a *Lear király*at:

a Nemzeti Színházban Varró Dániel vagányan merész „vöröntyös” magyarításában, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színházban pedig Nádasy Ádám fordításában.

A téma szakirodalmában kevésbé járatos olvasóban az *első látásra* hagyományos filológiai munkának tűnő könyv olvasása, tanulmányozása közben az a kérdés vetődik fel, hogy a szerző megközelíti-e a filológia tudományának oly klasszikus magaslatait, amelyeket e műfajban néhány évtizede Ruttkay Kálmán járt be, vagy átlátja-e a filológiában rejlő filozófiai mélységeket, amelyeket a közelmúltban Dávidházi Péter elméleti munkái világítottak meg, bejárja-e azokat a színháztörténeti útvonalatokat, amelyeket Székely György avatott kalauzolásai segítségével fedezhettünk fel, tud-e olyan nyelvi erővel írni Shakespeare-ről, amint azt Géher István esszéiben tapasztaltjuk?

A szerző nem az egyik vagy a másik „iskolának” a tanítványa, azaz nem kapcsolódik szolgáian egyik „mesterhez” sem, s a könyvnek igen nagy értéke, hogy hamar megtalálja és vállalja *saját* hangját. Ez a „hang”, a mintegy „kettős szöveg” már a fejezetek címében is megüti fülünket: a *Lear király* szövegtörténeti és színpadtörténeti vizsgálata. Érdekes, lényeges és sokszor elfeledett aspektusa ez a „hatástörténetnek”. Vagyis a hatástörténet nemcsak a kritikai méltatások történetének vizsgálatát jelenti, hiszen a szövegnek és a színházi előadásoknak is van „története”. Amíg az utóbbiról viszonylag sokat, az előbbiről általában annál kevesebbet tudunk, s a két „történetnek” a fordítások történetével való szimultán vizsgálata sok új és meglepő eredményre vezet.

Kiss Zsuzsánna munkája a *Lear király* kapcsán az első „textológiai tudatos” fordításelemzés. Bár ilyen jellegű vizsgálatot eddig általában inkább hungarológusok, a magyar irodalom kutatói végeztek, Kiss Zsuzsánna dicséretes otthonossággal mozog az elmúlt évtizedek szakirodalmában, és jól ismeri az 1608-as kvarto-Lear és az 1623-as folio-Lear különbségeit.

A posztstrukturalizmus, a dekonstrukció vagy az esszéizmus korában a hagyományos filológiai kutatás elvesztette egykori patinás rangját, s hajlamosak vagyunk megfedkedezni arról, hogy a hazai anglisztika atyjai és nagyjai könyvtárakat és levéltárakat bújó, cédulázó kutatók voltak. Az ő vállukon állva mi bizony sokszor szeretnénk megspórolni magunknak ezt a szorgalmat, alaposságot, pontosságot és kitartást igénylő munkát. Ezért is kell kitüntetett megbecsüléssel fogadni egy olyan vállalkozást, amely a kétszáz éves hazai Shakespeare-kutatás történetében újra ilyen feladatra (is) vállalkozik, és ráadásul alapos munkával új és fontos eredményt is tud felmutatni.

Kiss Zsuzsánna először mutat rá arra, hogy a *Lear királynak* 1794 óta tizenegy fordítása van, és – tudomása szerint – ezek közül kettő elveszett. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy Vörösmarty fordítását 1870-ig nem vette elő a színház, s 1870 után is csak a megcsonkított változatot játszotta. Megvizsgálta a Vörösmarty-fordítás Szabó Lőrinc-féle átdolgozásának következetlenségeit, amelyeket azóta sem igazítottak helyre az újabb kiadások. Különösen is értékesnek vélem Vörösmarty Mihály és Zigány Árpád fordításának összehasonlítását, az arra való rámutatást, hogy Zigány a „korszerűsítést” tulajdonképpen csak a klasszikus szöveg súlytalanabb pontjain, a dráma felszínén végzi el.

A szerző nemcsak alapos kutató: textológus és színháztörténész, hanem imponáló és kiváló stílusérzékkel rendelkező kritikus is egyben. Ritka erény, ha valakinél ennyire szerencsésen találkozik a kitartó filológiai kutatás igénye a kifinomult poétikai érzékenységgel. A drámafordítások összehasonlításakor esztétikai véleményalkotása indokolt, határozott és magabiztos. Az értékelés szempontjaihoz kritériumokat állít fel

fegyelmezetten, s azokat figyelembe véve mérlegel egy szerencsésebb vagy egy kevésbé szerencsés fordítói megoldást. A könyv bátran mutat rá Kosztolányi Dezső, Füst Milán és Mészöly Dezső fordításainak egyéni arculatára, hibáira és erényeire. Határozottan kijelenti: „Vörösmarty Mihály máig a klasszikus *Lear*-fordító, fordítása formátumában méltó tükrre a shakespeare-i drámának, ugyanakkor önálló, öntörvényű műalkotás. Ezért szinte minden utána következő *Lear*-fordító Vörösmarty-epigon.”

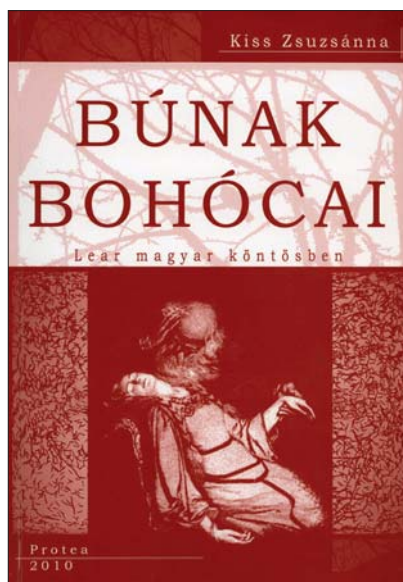
Az esztétikai szempontok tárgyalása közben kell utalnunk Kiss Zsuzsánna kitűnő irodalmi stílusára. Különösen is a könyv utolsó, ötödik fejezetére, amely a *Párhuzamosok találkozásai* címet viseli. Ez a fejezet önmagában is kritikai remekmű, ugyanakkor az alkalmazott módszert is kreatív módon mutatja be. Itt a kulcsjeleneteket, kulcsszereplőket és kulcsmetaforákat elemzi a szerző. *A csend kérdései* kapcsán például a Bolondról és a nyelv szerepéről ezt írja: „A nyelv megtisztítását pedig a *Lear*-ben, mint annyi más Shakespeare-darabban, a hivatásos fecsegő, a Bolond végzi. A Bolond különleges

rigmusaival, komor tréfáival, egész sztoikus, élcelődő és prófétikus beszédmódjával kiemeli a nyelvet minden konkrét beszédhelyzetből.” (364. o.)

Mindezeket túl külön értéke a könyvnek, hogy a függelékben a szerző a dráma befejezését saját fordításában közli. Érdemes lenne kiterjeszteni a fordításalemező-összehasonlító módszert a két új *Lear*-fordításra is, hogy tovább menjünk azon az elegánsan kitaposott ösvényen, amelyen a *Bűnnek bohócai* szerzője elindult.

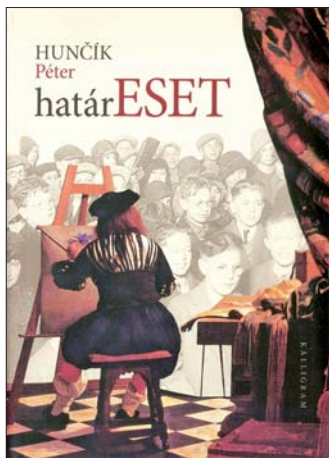
A könyvet nemcsak a szakma képviselőinek, hanem középiskolai tanároknak és diákoknak is jó szívvel tudjuk ajánlani.

Fabiny Tibor

Kisváros a határon

HUNČÍK Péter: *Határeset*. Kalligram, Pozsony, 2008.

Amikor Hunčík Péter szlovákiai magyar író megtudta, hogy *Határeset* című művéért ő kapja az első-könyves íróknak járó Bródy Sándor-díjat, visszakérdezett: nem lett volna-e jobb egy hatvanéves író helyett két harmincévest jutalmazni? A kérdés csak részben volt vicces, ő maga ugyanis

már jelen volt a felvidéki irodalomban, bár valóban ez az első regénye. Versei jelentek meg, és csak a nyolcvanas évek elején, politikai okokból szállt ki a szépirodalomból. Mindeközben pszichiáter volt, foglalkozott politikával, nem csak Havel elnök tanácsadójaként; jelenleg a Most-Híd nevű politikai párt szellemi köréhez tartozik. Fő érdeklődési területe a nemzeti kisebbségi lét, illetve a – személyek és csoportok közti – konfliktuskezelés. Meggyőződése, hogy a felvidéki szlovák–magyar viszony is csak egymás meghallgatása és nem egymás legyőzése árán oldódhat (*Credo*, 2010/1–2. 91–95. o.).

Határeset című regénye is erről a kérdésről, a kisebbségi és a többségi nemzet együttéléséről szól – illetve sokkal többről. Mert ez a regény nem téziskönyv, nem erkölcsi vagy filozófiai tétel bizonyítására szolgál: igazi regény, amely egy határmenti kisváros, Ipolyság életét mutatja be. Emlékeztet a Feszty-körképre: hatalmas tabló rajzolódik az olvasó elé, amelynek szereplői ugyanabban a helyzetben különböző módon viselkednek, az író pedig tudatosan nem emeli ki az egyiket mint helyes módot a sok közül.

Persze a Feszty-körkép hasonlata sántít. Nem pillanatképről van szó, hanem egy folyamatról: a századfor-

dulótól a '68-as bevonulásig – sőt, egészen a hetvenes évekig – tart a folyamat, amelyet végignézzünk, sőt végigélünk a kisváros világából részesülve. A két generációnyi történelem, ráadásul a rengeteg szereplő, akik mind egyes szám első személyben mondják el történetüket, szinte követhetetlenné teszik a művet. Tollal-papírral a kézben kellene talán olvasni, s közben jegyzetelni, ki kivel milyen kapcsolatban áll, hogy el ne vesszünk akár egyetlen kis szálát is. Ez viszont nem a műélvező attitűdje, márpedig az író nem a kritikusoknak, hanem az olvasónak ír... (A szereplők beszédstílusa árulkodik: ha ennyi – életkorban és nevelésben különböző – ember szólal meg, annak a stílusban erősen tükröződnie kellene, márpedig a beszélők hasonló, nagyon élvezetes, Hrabalra nem is konkrétan emlékeztető, de a hrabali miliőt felidéző modorban szólalnak meg. Valójában mindegyik megszólaló Hunčík Péter maga...)

Felvetődik a kérdés, hogy miként lehet ennyire sok szempontból látni ugyanazt a történelmet, Ipolyság életét. Egy interjúban maga a szerző kissé misztikus választ ad erre a kérdésre: amikor az ottawai egyetemen tanított, a hirtelen rászakadt szabadságban – hiszen az angol nyelvű önművelésen és a heti néhány óra megtartásán kívül semmi kötelezettsége nem volt – a téli hóesésben lelki szemei és fülei előtt hirtelen megelevenedtek gyermekkorára szereplői, szülővárosának jellegzetes alakjai, és beszélni kezdtek hozzá. Az író – saját bevallása szerint – semmi többet nem tett, mint hogy minimális szerkesztéssel leírta mindazt, amit ezek a képzeletében újra testté lett emberek mondtak neki. Nincs okunk kételkedni szavaiban!

A kép, amelyet kapunk, töredezett. Legalább négy olyan törésvonalat találunk, amely lehetetlenné teszi, hogy erről a közösségről – a felvidéki magyarságról – egyértelmű képet kaphassunk, és főleg hogy a kritikus kérdésekben egyértelmű irányt lehessen mutatni.

Az első törésvonal természetesen a szlovákság és a magyarság között húzódik. Maradjunk meg magyarnak,

vagy asszimilálódjunk? Ez a kérdés nem csak az erkölcsi tartásról vagy a karrieréről szól: nemzeti identitástudatuk gyakran egyáltalán nem egyértelmű egy-egy szlovák nagymama vagy nagypapa árnyékában. Bár egyedül üdvöztető megoldást itt sem ad, az író érzékelteti, hogy mennyire céltalan és nevetséges például a dicsó múltra való hivatkozás, ahol történelmi események és mítoszok keverednek. Számára a patetikusság elutasítása nem valamiféle rombolást jelent, hanem azt a felismerést, hogy a múlt fegyverként való használata – függetlenül attól, mekkora a valóságtartalma – nem segít a konfliktusok megoldásában.

A második törésvonal a mindennapi élet és a nagypolitika közötti. A hétköznapi ember életét derűvel, szeretettel, a kisember iránti finom iróniával szemléli, az ipolysági közösség bemutatása emlékeztet leginkább a hrabali látásmódra. Velük szemben ott áll a nagypolitika, amely újra és újra beleszól az életükbe, megváltoztatja a játékszabályokat. A nagypolitika művelőit is szemtől szemben látjuk egy kémmé vált ipolysági féfi segítségével, és a kép igen kiábrándító: a nagy hatalommal bírók képtelenek emberileg felnőni a feladatukhoz, nincsenek tisztában döntéseik következményeivel. Néha nehéz eldönteni, hogy amit olvasunk, hiteles beszámolók vagy városi legendák, amelyek a nagypolitikai játszmák ellen ösztönösen védekező kisember látásmódját tükrözik.

A következő törésvonal a kommunisták és a párton kívüliek között húzódik – igaz, ez a vonal nem olyan

éles, mint amilyennek mi szeretnénk látni. A hatalomnak behódolók közül sokan csak gyenge, de nem rosszindulatú emberek. Ráadásul bármennyire is szeretnék a múltat végleg eltörölni, ez nem sikerülhet, bőrükből kibújni nem tudnak. Így történhet, hogy a szlovák/magyar elvtársak nagyon szeretik egymást, és ezért a *proletár internacionalizmus* nevében nem mondják el a magyar/szlovák elvtársaknak, hogy mi is a véleményük róluk...

Végül az utolsó törésvonal a nemzedéki ellentét. Ez nemcsak azt a természetes tényt jelenti, hogy a fiatalokat más érdekli, mint a felnőtteket – jellegzetesen a szex, a foci és az ugratások –, hanem azt is, hogy másképp viszonyul önmagához, magyarságához és kisebbségi helyzetéhez, akinek Trianon, akinek a második bécsi döntés, akinek az ötvenes évek vagy akinek a '68-as bevonulás vált meghatározó élményévé.

Kérdés, lehet-e konszenzust találni, a problémákat és a megoldásokat közösen megfogalmazni egy ilyen sokszorosan töredezett közösségben? Néha az az érzésünk, ez a bizonytalanság, a határelmény mintha szerves része lenne a szereplőkön keresztül bemutatott csoport identitástudatának. Nagyon kényes talajon egyensúlyoz ez a közösség, és az író – méltósággal és következetesen – nem tartja feladatának, hogy egy mindenre alkalmazható receptet adjon. Sőt talán éppen ez a recept: az egyértelmű, univerzális igazság erőltetése helyett a másik meghallgatása, a fájdalmak kibeszélése lehetne a megoldás.

Hegedűs Attila

„...minden népet”

BREBOVSZKY Gyula: *A Magyarországi Evangélikus Külmisziói Egyesület története*. EKME, Budapest, 2009. /Külmisziói Kiskönyvtár 6./

Az egyház vagy missziót végez, vagy halott – hangzik talán mindenki számára ismerősen a nemzetközi missziói mozgalom egyik alaptétele. Az újkorban,

különösen is a misszió évszázadának tartott hosszú 19. századtól kezdve az európai nagyhatalmak globális átalakító hatásához szervesen hozzátartozott a külmiszió a világméretű gyarmati rendszer kiépítésének és fenntartásának sajátos elemeként. Az európai nagy egyházak részben közvetlenül, majd egyre inkább missziói társaságokon keresztül szervezték térítő és

egyházszervező munkájukat a felosztott kontinenseken. A missziói munka méretei és tapasztalatai végül lendületet adtak a nemzetközi konferenciáknak, amelyek az ökumené történetében kitüntetett helyet foglalnak el, s túlélve az újkori gyarmati rendszer felbomlását a 20. század második felében, máig is jelentős vonulatát adják az ökumenikus mozgalomnak.

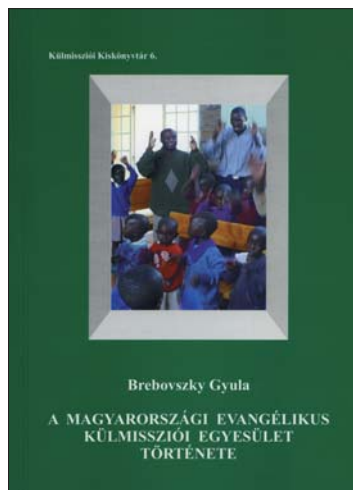
Mint európai nagyhatalom az Osztrák–Magyar Monarchia mégis sajátos helyzetben volt, hiszen földrajzi helyzetéből és később végzetessé vált belső politikai problémáinál fogva lényegében nem vett részt a gyarmatosítás globális folyamatában. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ennek a politikai kényszerítő erőnek – azaz elvárásnak és támogatásnak – a hiányában nem véletlen az sem, hogy az itt élő egyházak missziói aktivitása és kisugárzása jóval szerényebb volt. Az 1910-es edinburgh-i missziói konferencia, amelyet nemrég ünnepelt meg a missziói mozgalom és az ökumené világa, olyan erőket vonultatott fel, melyekhez képest hazai kezdeteink szinte hozzá sem mérhetők.

Ezen a háttérén indult el a Magyarhoni Ágostai Hitvallású Misszióegyesület szerveződése a századfordulón, majd hivatalos megalapítása 1909-ben – melynek centenáriuma előtt tisztelegve állította össze Brebovsky Gyula történeti áttekintését. Innen tekintve az egyesület működését, szerényebb lehetőségei ellenére is rögtön nagyobb megbecsülést érezhetünk a nemzetközi egyházi élettel lépést tartani igyekvő, a külmisszióért – és a sokszor azal karöltve járó belmissziói mozgalomért – felelősséget vállaló kezdeményezés és évszázados munka láttán, hiszen sokkal inkább az egyház belső elhatározásából és – állami politikai kurzus támogatása híján – áldozatvállalásából fakadt, mint a kontinens más nagyhatalmaiban élő egyházak esetében. Ez még akkor is igaz, ha a külhoni hatások, mindenekelőtt a német missziói egyesületekről szerzett tapasztalat is inspirálták a hazai kezdeményezést.

Brebovsky Gyula alapos áttekintése széles dokumentációs alagra építve mutatja be ezt az elmúlt évszázad magyar történelmének drámai fordulatai között hol folyamatos, hol megszakadó külmissziói munkát az evangélikus egyházban. Az olvasóban önkéntelenül felvetődik az is, hogy a hazai római katolikus és református misszió összefüggéseit is jobban szeretné megismerni. Ezt a szélesebb rálátást és összehasonlítási alapot más, a bevezetőben említett munkákból tehetjük oda részleteiben az evangélikus összkép mellé. A történelmi korszakolás természetesen megkerülhetetlen, hiszen a kezdetektől 1952-ig tartó felvirágzás aktív korszakát élesen metszette el a diktatúra, majd az egyesület másodvirágzását szinte külön fejezetként kell bemutatni 1991 után. Az első korszak tevékenységét részben a belső, mozgalmi majd egyesületi élettel összefüggő eredmények, részben a tényleges külmissziói munka és támogatás jellemzi. Az

ittthoni hatást érzékletesen vonultatja fel a missziói lapok és kiadványok, ébresztő jellegű és tapasztalatokat összegző konferenciák és a teológiai képzésbe való eleven beépülés területén. A meghatározó személyiségek – mint Raffay Sándor, Gáncs Aladár vagy Podmaniczky Pál – szintén méltó helyet kapnak az ismertetésben. Ugyanakkor van miről írni a tényleges külmissziói aktivitás összefüggésében is, hiszen Kunst Irén vagy Kunos Jenő szolgálata valós gyümölcsökként vehetők számba ebből a korszakból. Brebovsky Gyula könyvéből nemcsak egy egyesület kevesek számára érdekes belső ügyei kerülnek így az olvasó elé, hanem szélesebb egyháztörténeti összefüggések is – mindenekelőtt a külmisszióval összefüggő aktivitás hatása az egyház belső megújulására, de az egyházi gondolkodásmód nemzetközibbé válása is.

Az újrakezdés 1991 utáni korszakából – amelyben a szerző is jelentős szerepet játszik – egy nehézségekkel

küzdő, mégis lelkesen végzett szolgálati ágot mutat be. Az elmúlt két évtized történetében különösen is dominál az egyes személyek munkája – akár az egyesületi élet, akár a külmissziói munka területén. Az egybegyűjtött életrajzok – hol személyesebb jegyeket hordozva, hol száraz tényyszerűséggel – egyfajta tarka összképet adnak a mai útkeresésről.

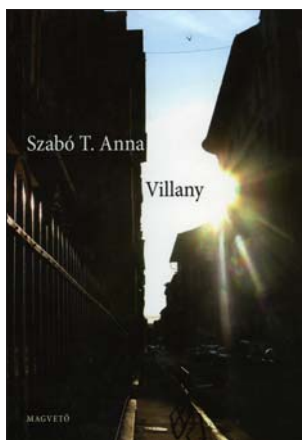
A könyv nagy érdeme, hogy a korábbi – inkább egy-egy személyre vagy eseményre összpontosító vagy

éppen csak a tudományos szakszerűséggel értékelhető adatokat feldolgozó – írások után kézbe vehetjük a széles körből összegyűjtött források, adatok, elvégzett szolgálatok gyűjteményét. S mindezt nem avatatlan kézből, mert írásával a szerző bizonyosságot tesz személyes lelkesedéséről és elkötelezettségéről is az ügy, a *missio Dei* iránt, ami időről időre megéri a olvasót is.

Korányi András

„...hogy érthető legyen az érinthetetlen”

SZABÓ T. Anna: *Villany*. Magvető, Budapest, 2010.

Szabó T. Anna legutóbb megjelent verseskötetének hatvanégy költeménye kilenc ciklusba rendeződik; a hatvanötödik, a kötetnyitó *Holdfogyatkozás* éppen sajátos, különálló prologushelye miatt válik kiemelten fontossá.

„...aki vagyunk, van is, nincs is” – írja a költő e versében, s a „holdfogyatkozás” sejtelmes,

misztikus „fényötétjében” Szabó T. Anna csodálatos, fájdalmasan szép utazásra hív bennünket: verseiben megmutatva önkereső önmagát, az olvasót is arra készíti, próbálja ő is meghatározni, megérteni saját magát; fényeit és sötétjét, angyalarcát és ördögprofilját, átélni a csodákat és megérteni az érinthetlent, a szójátékkal („halál a hála”) engesztelt halált.

A kötet legfontosabb poétikai szervezőmotívuma a fény és annak hiánya, pontosabban az átmenet: a fény és nem fény határa; a Nemes Nagy Ágnes-i lírában megta-

lált „között” („Nem-fény és fény közt tűhegynyi különbség” – *Fénysáv*). Szinte valamennyi alkotásban előfordul a fény valamely formája, s ha a kötet címére gondolunk – *Villany* –, nem csupán a világító, de a melegítő izzás is fontos elemmé válik a versek értelmezésekor.

Az egyes ciklusok önmagukban is kerek, zárt egészként olvasandók, de a kötet különös szépsége, hogy a kilenc egység egy nagy egészet alkot: Szabó T. Anna lírai portréja sejlik fel a hatvanöt versben, fényben és sötétben.

A *Hold-dal* és az *Április* fiatal szerelmese vallja, hogy „...mégis, mégis: / szeretni jó”; a *Születés* áldott hajnali pillanatában a várandós anya „...mosolyog már, / meleg, feszes hasát megsimogatja. / Érzi, kezéhez odabújik a magzat.” Később *Mária mondja*:

„Isten hozott, Isten küldött,
édes fiam, kisfiam.

Milyen a világ? Meg nem mondom:
dúdolok inkább, őszanya-módon,
megsimogatlak, megszoztatlak,
szívdobogással elringatlak.”

S melyik édesanya ne ismerné az óvodába indulás sajátos, ismétlődő rituáléját:

„A házunk mellett van egy névtelen utca.
Mindennap azon megyünk óvodába.
A kisfiam a kövek nyelvét tudja...” (*Alapzaj*)

Nagyon jellemző, rokonszenves attitűd a gyermeki látás, s a csodákban hívő, tiszta gyermek költői szerepe, amelyben azért mindig ott van a világra érzékenyen figyelő és reagáló felnőtt. Az előbb idézett *Alapzaj* című vers egyszerű, kedves nyitánya később komoly és komor történelmi látomássá lesz, majd csendes bölcselkedés után („Ha célba akarsz érni, ne siess: / a kő elbuktatja, aki rohan”) Tóth Árpád-i szépséggé szelődül: „...az esti napfény felragyog, / egy évezred egy pillanat.”

A gyermeki világhoz szervesen tartozik a játék. Szabó T. Anna nem csupán költői vallomássá emeli a játékot: „A világ játszik velem, s én vele” (*A költők*), de nyelvének gazdagságában, rímeiben és ritmusaiban, lüktető, gunyoros rapjében, anagrammaiban és szójátékaiban szüntelenül játszik is:

„...ott ver a ott ver a szív...” (*Ritmus*)

„...mit vétettem mit vé
tettem tetem tettem tetem tetem.”
(*Egy parasztasszony*)

„...a celebet, ki azt hiszi, hogy sármőr,
a politikust, aki tiszta sár már...” (*Sajtó*)

Szinte halljuk az *Ördögtrilla* bájolóját, hogy sziszeg a bűvös sz-alliteráció: „...szűk sziklák közt szállsz szilánként...”, s a vers a már többször említett, tényleg halálosan komoly szójátékkal zárul: ennyi az élet – „sírástól a sírásóig”...

A játék fegyver is, gyógyszer is a bajok, a létezés súlya ellen Szabó T. Anna költői világában, amint *A költők* című vers vallja:

„...Valami baj ért?
Az, hogy felnőttem.
Futás játszani!”

A műfaji gazdagság is a kötet egyik erénye: a már idézett *Ördögtrilla* varázsos ráolvasás, a *Kocka-rap* igazi szózene, a *Pordal*-ciklus hét dala a műfaj megőrző megújítása: sokszor csak az utolsó versszakban bomlik szét az ősi magyar felező nyolcas, mutatván, hogy a harmónia már nem teljes. Találkozhatunk szerelmes verssel (*Hold-dal*), prózaverssel (*Hársfa*), ars poeticával (*A költők*), drámai monológgal (*Tűz*), s mindegyikben az énkeresés egy-egy fázisának tanúi és résztvevői vagyunk.

Érdekes figyelni a költő kapcsolódását a magyar irodalomhoz: Szabó T. Anna két esetben meg is nevezi a költő elődöket verseinek alcímében (*Az örök sakk – Barbár váza Babitsnak; Ünnepe – Változat egy Weöres-versre*), azonban több művében megnevezetlenül, rejtve vannak jelen szeretett és tisztelt „mesterek” (intertextualitás). A már idézett *Kocka-rap* egyik fanyar sorából így szól Ady: „...örizem a szemedet és azt akarom, hogy implementáld / a protokollom!” József Attilát a *Vándordalban* halljuk háromszor is: „...légy az, aki még sose voltál...”; „...légy újra az, ki egyszer voltál...”; „...az legyél, aki lehettél”. Pilinszkyt az *Apokrif* idézi meg, Kosztolányi „vad kovácsa” a *Fény, sötétben* sorolja infinitívusait.

Az elődök közül Weöres líráját érezzük a legerőteljesebb ihletforrásnak: a már kiemelt nyelvi játékoság, humor, a szómágia, a költői hapaxok (egyszeri nyelvi újítások, például: „hullámlanak a napok és az éjek...”) és az erőteljes gondolatiság egysége sajátosan nőiessé, légiesebbé válik azonban Szabó T. Anna költészetében, s ez a transzcendenshez való viszonyában is érződik. A *Talp* gyermekkorra emlékező felnőtt énje, *A csoda* ajándékot rejtegető anyukája, az *Ünnepe* és *Az ünnep azé, aki várja* bizonyosságot tudója örömmel vár, mert „A fa alatt angyalok ülnek – / az ünnep azé, aki vár.” És: „...a benső csendben dal nyugalma zeng...” (*Ünnepe*)

Mindezt azonban csak az tudja átélni, aki megtapasztalta, hogy „A majdnem: az a nem” (*A majdnem*), s aki így magáénak vallja a jézusi életprogramot:

„Nézed a szenvedést: azonosulsz.
Továbbmész: saját terhedet viszed.” (*A néző/9.*)
K. Sebestyén Nóra

Könyvköltészet

L. SIMON László: *Japán hajtás*. FISZ – Kortárs Kiadó, Budapest, 2008.

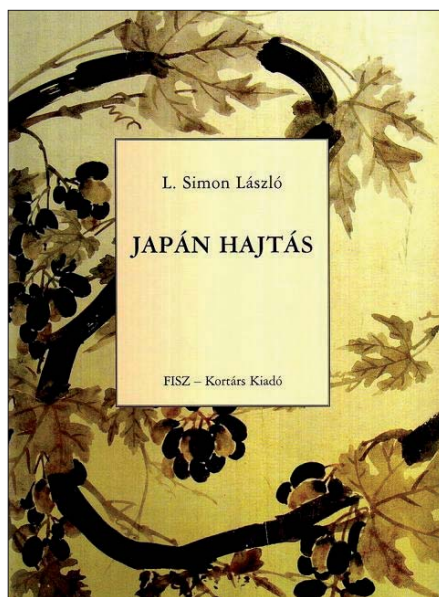
A *Japán hajtás* olyannyira szerzői könyvmű, mintha alkotója kézművesként nagy műgonddal maga hajtogatta volna lapjait. A verseket írta, a fényképeket készítette, a kötetet és a borítót tervezte: L. Simon László. Ritka technikával készült: a kötés során az íveket félbehajtják, de nem vágják fel, s így kötik vissza a gerincbe (ez a japán hajtás). Ha olykor kezünkbe akadt olyan könyv, amelynek néhány íve felvágatlan volt, fogtuk a kést, és „befejeztük”, ami a nyomdában elmaradt. Itt ezt nem tehetjük meg, mert a szerző a rejtve maradt belső oldalakra egyéni leleménnyel képeket helyezett. Ha kést fognánk, barbár módon szétvág-nánk őket. Az illusztrációk tehát nem a szöveg mellett, hanem azok alatt és fölött, azok között vannak. Hogy meglássuk, ujjainkkal be kell nyomnunk a behajtott ívet, de így mintha egy csőbe néznénk, sosem tárulhat elénk a teljes látvány. A könyv már anyagi mivoltában sem hagyja teljesen megismerni magát. A versek többszöri olvasást kívánnak, olyannyira telítettek élménnyel és tapasztalattal. Hogyan tudjuk ezt a sűrítményt feloldani, az íveket képletesen felválni? Megel-venedik az ősi jelkép: a felnyitandó *könyv* mint a megismerés metaforája – nem csak átvitt értelemben. Ez az alkotás folyamatában leképzett, felvágatlan valóság, „ami sosem volt a mienk, / ami olyan, mint a festett szőlő / gyümölcsös illata” (*Japán hajtás*).

Az első ciklus (*Nagyanyám nagyapámmal beszélget*) költeményeiben visszatérnek a gyermekkor színterei, tárgyai, újrajátszódnak a családtörténet epizódjai: meg-

jelenik az anya, a nagyszülők, a feleség, a gyerekek. De a szülőföld kötelékei a vér szerinti köteléknél is szerte-ágazóbbak, így lép át az egyszer volt, valóságos személy versbéli szerepébe, így válik általános alanná:

„mintha nagyapám lenne,
vagy valamelyik rokon,
ismerős,
vagy inkább az egyik öreg
a szomszéd faluból.
De a mifélénk,
így mondják ezt – mifélénk.”

(*Vasárnap*)

L. Simon László sorainak elevenítő erőt ad, hogy akár tárgyról, akár hagyományokról, akár személyekről szólnak, árad belőlük a szeretet. Az ember olyan otthonosan mozog ebben a világban, hogy nem tudja már, „mi az, ami vele történt meg, s nem valamelyik szereplővel egy *másik* filmben” (*A régi ház*). A poézisben a megtörtént és a kitalált felcserélhető: „minden kép és költemény” – hiszen, ami megtörtént, ki lehetne találni, és ami kitalált, az meg is történhet.

Az emlékezésnek mindig van metafizikai rétege, de ez sosem elvont, hanem életszerű igazság,

húsba vágó kérdés, a lehető legszikárabban megfogalmazva. Az Úr jelenlétében a mindentudás elvárása: „mondjam el, / mi változott, / és mi az, / ami mégis állandó” (*Cím nélkül*). Az Ady-féle létérzés itt belenyugvás: „Ha eltörött, / hát eltörött...” Elfogadása mindennek, „amit már semmilyen / erő nem képes / önálló

résszé tenni / az egészben” (*Róka fogta csuka*). Mindenki érzi helyzete „megfoghatatlan és megnevezhetetlen egyediségét”, miközben fölismeri a „közöny és részvét fölöslegességét” (*Tavaszi hajnal*).

A ciklus címadó versét egy fénykép ihlette. A fotón a nagyanya áll a nagyapa sírjánál. A versben beszélni kezd. Ez a monológ olyannyira őszinte, hogy belerökönyödünk. Nem ünneprontás, nem szentségtörés egy életre szóló boldog házasság után „hatvan év / semmivé foszlott / csendes szenvedélyét” emlegetni, mindezt az özvegy szájába adni? A tényyszerű megállapítást, hogyan válik a lángoló szerelem évtizedek alatt mindennapi rutinná. A bensőséges monológ folytatódik, s így lesz mégis megnyugtató ez a „semmi”, mert a síron túl a kimondatlan is kimondatik: „mert túl minden megméretésen / mégiscsak ez a szeretet és a hit / igazi próbája” (*Nagyanyám nagyapámmal beszélget*).

Az emlékekben meghökkentő, élénk hasonlatok lüktetnek, melyek hétköznapi természetességgel és egyszerűséggel kerülnek a helyükre: „A legjobb szó keresése olyan, / mint gyalog bejárni Fehérvárt...” (*A legjobb szó*)

Ilyen felütés után örömmel ismerjük fel az iskolai irodalomórán tanultakat: kíváncsian várjuk, hogyan fejlődik a metafora allegóriává. Majd hirtelen azon vesszük észre magunkat, hogy lám, kortárs verset olvasunk, követhető és tetszik. Hisz ki ne azonosulna a kamasszal, aki egy úgymond történelmi eseményről (a rendszerváltás) nem utólag feldíszített, magasztos stílusban, hanem a korabeli magát meg nem hazudtoló, csibészes összekacintással mesél:

„Szeptemberben kétszer is lecserélték a történelemkönyvünket,
s kiderült,
az 1945 utáni dolgokról diszkréten hallgatunk az érettségien,
nem kérdezik meg, amit nem mondtak el,
s ennek én örültem,
mert lusta voltam,
mint a legtöbb gyerek.”

Számoljunk le az iskolás közhelyekkel. Felhőjárás helyett földön járás: művészi alkotás és mindennapi élet nem egymást elidegenítő, kizáró, hanem egymást kísérő, egymást feltételező valóság. Ahogy az egyik barátnak ajánlott versben olvassuk: itt vagyunk mi ketten, „akik mégsem áldozzuk fel az életet a művészetért”.

Ha már nem félünk a közhelyektől, merjük megkérdezni: *Mi a művészet?* Egy lehetséges válasz a hazaszerezett rokon, tárgyasult, fogyasztható valóság:

„Párizsban a konyhában kolbászt eszünk:
magyar kolbász magyar ízekkel.
Ez a művészet,
ennek az íznek a szeretete,
a mi paprikánk színének, illatának az őrzése,
a hurkába, kolbászba, sajtba kerülő töltelék keverése, a fűszerek helyes arányainak megtalálása...”

(*Rillettes*)

Emléket idéznek a *Zsoltáros improvizációk* is, a pályatársaknak és mestereknek ajánlott, egy-egy zsoltár-részlet ihlette, áldást kérő, együtt imádkozó, gondolati versek.

A záró ciklus címe: *Fides quaerens intellectum*. A középkori teológiában híressé lett tétel szerint a hit nemcsak elfogadja a kinyilatkoztatott igazságot, hanem annak megértését is keresi. A képiségekben megragadó tíz négysoros ennek 21. századi, költői próbája.

A művet a szöveg és a képek mellett hangzó anyag teszi teljessé: a *Japán hajtas* hangoskönyv formában is megjelent, a verseket Blaskó Péter adja elő. A hangfájlok a szerző honlapjáról szabadon letölthetők.¹

A kötet a 2009-es könyvhéten elnyerte a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése által létrehozott Szép Magyar Könyv Díjat.

Székács István

¹ http://www.lsimonlaszlo.hu/japan_hajtas_hanganyagok.html

Kalákában a Kalákáról

LETTNER Krisztina – HORVÁTH Bence – TAKÁCS M. József (szerk.): *A Kaláka (első) 40 éve*. Cartaphilus, Budapest, 2010.

Amikor „Kalákák” egy eredetileg népnyelvi kifejezést választottak együttesük nevévé, valószínűleg még maguk sem sejtették, hogy zenei alkotó- és előadói tevékenységük révén rövid időn belül fogalomká válik. Olyan fogalomká, amely csak a műfaj- és iskolateremtő művészek osztályrésze lehet.

Így nőtt ki a *kalákából* „a Kaláka”, amely senki mással össze nem téveszthető, megkülönböztető védjegyük maradt azóta is. Az eredeti köznévből tehát nemcsak tulajdonnév lett, hanem egyedi *márkanév* is. Egy olyan különleges hívószó, amely remélhetőleg nagyon sokakban kelt hasonló asszociációkat. Főleg azokban, akiknek nem kell magyarázni, mennyire más *kalákában*, mint *Kalákára* járni.

Nos, nekik lesz valóságos ajándék *A Kaláka (első) 40 éve* című szép kivitelű, hiánypótló kiadvány. Amelyet különösen azok várhattak régóta, akiknek immár nemcsak a gyermekeik, hanem unokáik is „Kalákára járnak”. Mert negyven év, az bizony nagy idő. Egy folyamatosan koncertező zenei együttes életében pedig különösen. Hogy mi minden fér bele negyven évbe, arról szól ez a könyv.

Ezzel azt is elárultam, hogy kinek nem ajánlom ezt a kötetet. Akit soha nem érdekelt, hogy végül is hány tojást tojt a *pelikán*, vagy hogy miféle szerzet lehet a *nandu*, illetve milyen hangot adhat az *ukulele*, annak tényleg tökéletesen felesleges lenne ez a könyv, mert ezeket az alapvető ismereteket ebből sem fogja megtudni. Mint ahogy azoknak sem szól, akiknek a *földalatti szignálja*

legfeljebb annyit jelent, mint Pavlov kutyájának a csengő: „*Kérem, vigyázzanak, az ajtók záródnak*”.

Akiket viszont ez a dallamcsengő lelki táplálékokra emlékeztet, hiszen zenei és versélmények sokaságát hívja elő, azok a nyájas olvasók – lehet-e más, mint *nyájas* és *derűs* az, aki a Kalákán nőtt fel? – nyilván szeretettel fogják lapozgatni ezt a könyvet. És nemcsak a képek miatt – pedig mint képeskönyv is megállná a helyét, olyan bőséges a képanyaga –, hanem a gazdag olvasnivaló okán is. Csak a legnagyobb elismerés illeti azokat, akik közreműködtek abban, hogy megszülethessen ez a kiadvány, amely valóban méltó tisztelgés a negyvenéves Kaláka előtt.

A gazdag képanyag mellett az olvasók érdeklődésére valószínűleg leginkább az interjúk tarthatnak számot, hiszen ezekből tudható meg a legtöbb a Kaláka együttes egykori és mai tagjairól, a versekhez, az együtteshez, egymáshoz és a világhoz való viszonyukról. Hogy ez valóban meg is történik, az Krizsó Szilvia érdeme. Interjúi lebilincselő olvasmányok – valóságos mélyinterjúk –, amelyekben felkészültségével és érzékeny ráhangolódásával sikerült nemcsak beszélgetni beszélgetőpartnereit, hanem *megszólaltatni* is.

Ha csak interjúkból és képekből állna a kötet, akkor is bőven megérné az árát, de így, hogy a könyvhöz egy különleges koncert felvételét tartalmazó ajándék DVD is jár, a Kaláka hívei dupla gyönyörűségben részesülhetnek, hiszen a bőséges olvasnivalón kívül nem mindennapi zenei csemegében, egy igazi meglepetésben is részüik lehet.

A 2009. december 27-i meglepetéskoncert ugyanis a szervezőkön és a beavatottakon kívül mindenkinek meglepetés volt: a közönségnek éppúgy, mint a Kaláka tagjainak. Ők abban a hiszemben érkeztek a Millenáris Teátrumba, hogy egy alapítvány javára rendezett nagyszabású verskoncerten fognak közreműködni. Egyik fellépő csapatként a többi között. Eddigi pályafutásuk során sokszor előfordult már, hogy a Kaláka tagjai is „kalákában” léptek fel, de arra még nem volt példa, hogy úgy vegyenek részt egy koncerten, hogy nem ők muzsikálnak, hanem a többi zenész játszik az ő tiszteletükre. A Kalákának, *kalákában*, Kalá-

ka-számokat. És nem is akárhik: a hazai zenei élet kiválóságai a legkülönbözőbb műfajokból. A nép- és világzene képviselőitől (Sebestyén Márta, Palya Bea, Bognár Szilvia, a Csík zenekar és a Söndörgővel együtt fellépő Vujicsics együttes) a versek megzenésítésének és népszerűsítésének misszióját vállaló Misztrál együttesen és a Kosbor trión át egészen a könnyűzene, a blues és dzsessz olyan nehezen kategorizálható képviselőiig, mint Ferenczi György és a Rackajam, Frenk, a Quimby, a Napra, a Heaven Street Seven, a ColorStar, Bársony Bálint és a Juhász Attila Jazz Quartet, a Pannónia Allstars Ska Orchestra, és köztük az olyan szélesebb körben is ismert, népszerű előadókkal, mint Lovasi András vagy éppen a Republic együttes. (Az utóbbiak neve talán még azoknak is mond valamit, akik nem a Kaláka zenéjén szocializálódtak.)

És akkor még meg sem említettem a *Deák Téri Evangélikus Gimnázium kórusát*, illetve az este egyik – az ünnepeltek számára minden bizonnyal legnagyobb – meglepetését, a családtagjaikból kimondottan erre az alkalomra verbuválódott *Kaláka Next* szívet melengető produkcióit.

Az, hogy a családtagok szeretetből léptek fel, talán nem meglepő. De hogy az összes közreműködőt ugyanez vezérelte, már annál inkább. Hát még, ha azt is hozzávesz-

szük, hogy a fellépő művészek fél évig a legnagyobb titokban készültek azért, hogy a meglepetés tökéletes legyen.

A Kaláka tagjai tehát megérhették a legnagyobb megtiszteltetést: együttesük fennállásának negyvenéves évfordulója alkalmából a magyar zenei élet kiválóságai „kalákában” köszöntötték és ünnepelték őket. Mégpedig nem is akárhogyan: a fellépő zenészek olyan egyéni felfogású, invenciózus parafrázisait adták elő az eredeti Kaláka-daloknak, amelyekkel nemcsak a közönséget, hanem láthatóan az ünnepeltek is katartikus élmények sorozatával lepték és örvendeztették meg. (Mindezt méltó módon egészítette ki az az emlékezetes teljesítmény, amelyet a koncert házigazdája, Lackfi János költőként és – a stand up-os dumagépekkel is versenyre kelő – műsorvezetőként az est folyamán nyújtott.)

Nem költői túlzás tehát, ha azt állítom, hogy mindenkinek ajándék lesz ez a meglepetés DVD. Azoknak is, akik ott lehettek a koncerten, és azoknak is, akik kimaradtak ebből a katartikus élményből. A ráadásként vele kapott könyvvel együtt pedig olyan kincs, amely nem hiányozhat senkinek a könyvespolcáról, akinek megadatott, hogy ha nem is kalákában, de Kalákán nevelkedett.

Szőnyi István

Isten is táncolhat

HUBAY Miklós: *„Aztán mivégre az egész teremtés?” Jegyzetek az Úr és Madách Imre műveinek margójára.* Napkút Kiadó, Budapest, 2010.

Kevesen ismerhetik és érthetik úgy Madách monumentális művét, mint Hubay Miklós, a kilencskét évesen is aktív drámaíró. Ezt a megállapítást most is elhárítaná, ahogy már több mint harminc éve jó adag öniróniával „rögeszmes” hozzáértésnek minősítette, szerényen hozzátéve, hogy *Az ember tragédiájának* legfeljebb törtérszét ha ismeri.

Hubay Miklós nevéhez fűződő kultúrtörténeti momentum: 1984-től az ő kezdeményezésére ünnepeljük

a magyar dráma napját minden évben szeptember 21-én, annak emlékére, hogy 1883-ban ezen a napon volt Madách drámai költeményének ősbemutatója a Nemzeti Színházban.

Szívvél-lélekkel kötődik a kedves szerzőhöz, a kedves műhöz, ez tükröződik a *Tragédiához* írt jegyzeteiben, amelyek a hatvanas évektől egészen 2009-ig keletkeztek, és most végre kötetben is megjelentek, intellektuális utazásra hívja az olvasót. A lenyűgözően hosszú és gazdag életút során kiérlelt gondolatok, határtalan asszociációk hatalmas olvasottságból, szakmai tudásból és életbölcsségből fakadnak: a legapróbb, pársoros

észrevételektől az egy-két oldalas eszmefuttatásokig.

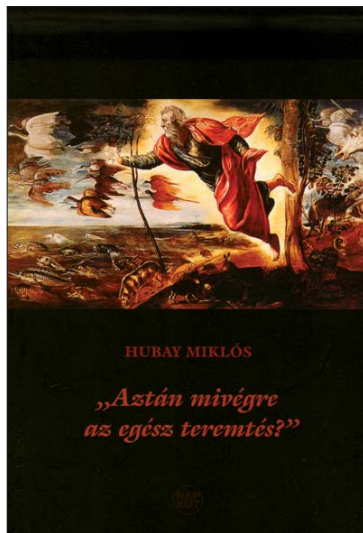
A könyv alcíme: *Jegyzetek az Úr és Madách Imre műveinek margójára*. Hubay nemcsak szigorúan vett irodalomelméleti fejtegetéseket közöl, hanem roppant tapasztalat és ismeretanyag birtokában szabadon tolmácsol az Úr és Ádám, az Úr és Madách, a szerző és a közönség, a korabeli és a mai olvasó közt. Így történik meg, hogy a *Tragédiát* kezdjük olvasni, és a Biblia vagy más művek lapjain kötünk ki.

A jegyzetek alapkérdése: hogyan volt képes egy 19. századi, betegeskedő, depressziós nógrádi nemesúr teljes magányában, magába zárkózva létrehozni ezt az egész világtörténelmet átívelő gondolati remekművet? (Mert a dráma sosem úgy születik, hogy az író békésen üldögél asztalánál, majd egy váratlan családi, közéleti esemény hatására hirtelen tollat ragad...) Hubay párhuzamba állítja az írói és az isteni teremtetést, teremttőtárrá téve őket, hisz mindketten új világot konstruálnak.

Drámaíróként és tanárként dramaturgiai, színpadtechnikai, díszlettervezési tanácsokat ad. „Isten is táncolhat” – instruál a mennyei színhez. Hiszen ha gyönyörködött művében, az Úrnak világteremtő örömében együtt kell táncolnia az angyalok karával. „Ó, ha én azt az unalmas mennyei színt újrarendezhetném!” – a *Tragédia* egyes színeinek, jeleneteinek színpadra állítása Hubay vissza-visszatérő vágya, ahogy többször bevezeti jegyzeteit: „Ha én rendezném...”

A könyv szerkesztője, Borbély András (neve szermeresen bújjik meg a könyv utolsó oldalán, pedig ő is sikeres *rendezést* végzett) stílusosan tizenöt fejezetbe foglalta Hubay szövegeit, *Az ember tragédiája* tizenöt színének mintájára.

Bámulatos, hogy a több mint negyven év során keletkezett feljegyzések milyen magától értetődő módon állnak össze a szerkesztő keze alatt, akinek a datálással amúgy sem lett volna érdemes bajlódnia, hiszen a szer-

ző csak néhány esetben tüntette fel a jegyzetek keletkezési évét. A stílus, a nyelv az évtizedek közt csapongva is olyannyira egységes, hogy jóformán észre sem vesszük az idő múlását vagy visszapörgetését, ki nem találnánk, hogy éppen 1970-ben vagy 2004-ben papírra vetett sorokat olvasunk.

Végül, ha azt keressük, mit mond nekünk ma *Az ember tragédiája*, Hubay érdekes színháztörténeti keretben adja meg a választ. Az Urat bíráló Lucifernek az első színben elhangzó, a teremtésbe belekontárkodó emberről jövődölt szavai napjainkban különös hangsúlyt kapnak:

„Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi. –
Te nagy konyhádba helyzed embered,
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt, s magát Istennek képzeli.
De hogyha elfecsérli s rontja majd
A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.”

Paulay Ede, a *Tragédia* első rendezője ezt a részletet evolúcióellenesnek tartotta, ezért egyszerűen kihúzta a szöveggönyvből. Ez a cenzúra a színházi hagyományban hosszú ideig továbbélt. El sem tudták képzelni, hogy ez beigazolódhat, hogy az ember beleavatkozzék a teremtésbe, vagy egyenesen elrontsa azt. Az inkriminált nyolc sor csak jóval később, az ötvenes évek végén hangzott fel először színpadon, éppen Hubay érvelésére – és vált azóta nyugtalanító valósággá, a már bekövetkezett és a még fenyegető világméretű környezeti katasztrófák árnyékában döbbenetesen aktuális üzenetté.

A *Tragédia* jövő ideje a 20. század végén jelenne vált: a falanszteren, az úrutazáson már túl vagyunk. Tétlenül várjuk, hogy Madách utolsó történeti jóslata is beteljesedjék?

Székács István

Egymásért szenvedni

LÁNYI András: *Az ember fáj a földnek. Utak az öko-filozófiához*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

Néhány hónappal ezelőtt adta ki a L'Harmattan Kiadó Lányi András újabb könyvét. A kötetben lévő írások gyűjtőcíme Vörösmarty versét idézi: „Az ember fáj a földnek”. Lányi esszéinek végére érve valóban szomorúan állapíthatja meg az olvasó a frissen olvasott gondolatok és a reformkori költő 1846-ban írt, *Az emberek* című versének jó néhány tartalmi hasonlóságát. „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: / Nincsen remény! nincsen remény!” – így a vers két utolsó sora, s ha a szerző a végső reménytelenség bénító érzésében nem is, az emberfaj történelmi teljesítményének lesújtó értékelésében nagyrészt osztozik a költővel.

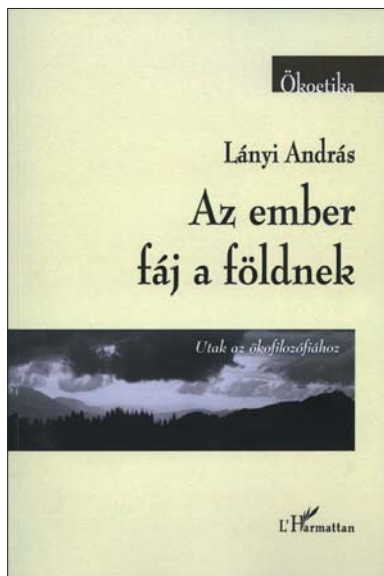
A könyvben található tizen-négy esszé tizennégy éven ível át, nagy részük korábban is megjelent már különféle helyeken. Aki nem szisztematikus olvasója Lányi András írásainak, vagy nem foglalkozik behatóan az öko-filozófiával (magyar nyelven ezt leginkább szintén a szerző kiadásában megjelent szöveggyűjtemények segítségével teheti meg), annak mégsem kell attól tartania, hogy bármelyik is közeli ismerősként köszön majd vissza. Lányi nem használ tartalmi vagy nyelvi kliséket, stílusa egyszerre könnyed és komoly. Mialatt bevezet az ökológiai gondolkodásmód 20. századi metafizikai vagy etikai alapszerzőinek szemléletébe, vagy megosztja velünk az emberi és emberen kívüli közösségek kapcsolatáról és a politikai felelősségről szóló nézeteit, ismereteink bővülését művészetközeli élményként éljük át. Nem filozófus, nem is tartja magát annak,

tételeit rendszerint mégis a ma legjelentősebbnek ítélt filozófusok felfogásából indítja. Nem természettudós, de nem jön zavarba, ha tudománytörténeti vagy -elméleti párhuzamot akar találni mondanivalójához. Nem „humánökológus” (mert meggyőződése szerint ilyen szakma nincs is), de alapítója a hazai humán-ökológiai stúdiumoknak mint az emberi együttélés tudományának a középiskolákban és egyetemeken. A szerző közíró. Felelősségét vállaló írástudóként egyike azoknak a kisszámú kor- és honfitársainknak, akik

bonyolult, de nélkülözhetetlen összefüggéseket tárnak fel a jelen helyes életstratégiai terén inspiráló módon anélkül, hogy a gondolatok mélyén állandóan saját képmásukba botlanánk. Ez azonban nem személyes bravúrnak köszönhető esetében, hanem a könyvben részletezett szemlélet következetes kivitelezésének.

A négy fejezet közül az első *A környezettől az etikaig* vezet. Ebben találkozunk az ökológiai szemlélet filozófiai alapjainak vázlatos és élvezetes bemutatásával. Miután az ökológiai diskurzus az ember és világa kapcsolatáról szól, igazi tétje is csak filozófiai

összefüggéseiben tárul fel. A humánökológia emberi együttélés-tudományként való értelmezésében John Dewey játszik kiemelkedő szerepet azzal, hogy az élet folytonosságát a környezet folyamatos újjáalkotásaként írja le, s a mindenkorai társadalomban előrébb helyezi az emberek közti kommunikációt a ráépülő konszenzusokkal, mint az ehhez képest csak elvontan létező egyént (10. o.). A „környezetvédelem” ma már széleskörű és divatos programja ezzel nagyjából a helyére is kerül. Az ember ugyanis sohasem kerül abba a

helyzetbe, hogy a környezetét önmagától elhatárolva, önértelmezésétől függetlenül bármitől is megvédhető. A környezet kizárólag az ember önmagához és a hozzá való hűtlenségétől szenved. Descartes-nak az embert a természettől elszakító dualista programja különféle ideológiák, etikák és a tudományos haladásról alkotott népszerű képzetek köntösében jelenleg is folyamatosan és erősen hat. A föld élőlényeinek társulásait, élőhelyeit és változatainak gazdagságát egyre láthatóbban fenyegető erő már nagyobb pusztítást végzett az emberi kapcsolatok minőségében és az autonóm személyiség felőrlésében. És minthogy az ember sajátos módon egyszerre alanya és tárgy is az őt konstruáló viszonyok és kapcsolatok reflexiójának, ez a pusztítás logikus, egyszersmind jellemző módon jelentkezik a valódi probléma meglatásának hiányaként.

Meghatóan szép és cselekvésre indító módon kapcsolódnak itt egybe az ökológiai látásmódban például Heidegger, Husserl, Lévinas és Buber közismert gondolatai, és szervesen folynak tovább az *én* értelmezéséről szóló ökológiai és transzperszonális irányzatok egyelőre csak szűkebb körökben ismert képviselőinek munkásságában (Kohák, Thiele, Schalow, Abram és mások). Maturana és Varela megállapítása szerint biológusok és más természettudósok kutatásai is igazolják Dewey és a kapcsolatok elsődlegességét hirdető más filozófusok szemléletét. Amíg az életre hosszú időn át úgy tekintettek, mint a rendkívül bonyolult anyagi rendszerek funkciójára, most megfordult a kapcsolat, és inkább az életet tekintik „a folyamatok rendjéről gondoskodó, a szerveződés mintázatainak replikációjára képes önszabályozó tevékenységnek” (50. o.). E súlyos felismerés alapjáról már csak néhány lépés, hogy az önszabályozó tevékenységként megismert élet az ember kapcsolatrendszerain keresztül mind az ember egzisztenciájáról, mind az identitásáról alkotott eddigi statikus képet megváltoztassa. Mint-hogy az ember lényege csak az azonosulás aktusaiban

ragadható meg, sohasem azonos önmagával, hanem mindig azzá lesz, amivel azonosul. Ez az egyik legfontosabb ok, amiért az emberre vonatkozó korábbi szemléletnek át kell adnia helyét az együttélés tartalmával kifejezhető újabb felfogásnak.

A második, *Környezet és etika* címet viselő fejezet részben megerősíti és elmélyíti, részben kiszélesíti az eddigieket. Nagyobb betekintés nyílik itt az etika távolabbi és közelebbi történetébe és jelenlegi erőfeszítéseibe, miközben számos régi fogalom új meghatározásával találkozunk. Különösen érdekes e sorban a fejezet végére kerülő *szelídség* jelentése. Ennek helyes megállapításához szükség van a *megértés* és *megkímélés* jelentésegyezésének felismerésére, s ennek segítségével a szeretet szüntelen aktivitásként történő azonosítására.

Az eddigiek értelme a két utolsó fejezetben válik gyakorlattá, ahol részben a politika, részben a média, illetve a közös cselekvés kérdései kerülnek elő. A szerző itt többször megfogalmazza az ökológiai gondolkodás terméketlenségét szajkózó vélemények alaptalanságát. Az ökológiai politika legelső feladatául szabja a politika értelmének helyreállítását, amihez nem elég a személyes áldozatvállalás, hanem „az illetékes részvételen alapuló, emberi léptékű döntéshozatal megteremtésére” és „a nyilvánosság színtereinek visszahódítására is szükség van” (147. o.).

A befejező fejezet különösen sok félreértést igyekszik tisztázni. Ezek közt is legérdekesebb talán az a két, megmagyarázhatatlanul széles körben igazságnak tartott vélekedés, hogy a „rossz jóra vezet” és hogy „jót cselekedni rossz” (191. o.). Mialatt rácsodálkozunk e nyilvánvaló valótlanok részleteire, gondolatban már kereshetjük a jelen és a jövő jobbításának azokat a szűkebb és tágasabb helyeit és alkalmait, ahol megélhető a nélkülözhetetlen ökoetika egyszerű igazsága. Ez nem több annak belátásánál, mint hogy „egymásért szenvedni [...] ezerszer jobb, mint egymástól szenvedni” (191. o.).

Béres Tamás

Biblia és (gen)etika

Az Amerikai Evangélikus Egyház vitaindító állásfoglalása a genetikáról

Milyen tanácsot adhat egy lelkigondozó, ha megkérdezik a mesterséges megtermékenyítés során „megmaradt” és fagyasztva tárolt embrió sorsáról? Mit tehetünk, ha kiderül, hogy magzatunk súlyos betegségben szenved? Mit gondolhatunk keresztényként a mexikói enolabab szabadalmaztatásáról?

Sokszor hallani még szakemberek szájából is sommás ítéleteket a genetikával kapcsolatban, miszerint a genetikailag módosított élőlények Isten ellen valók, nem szabad belepiszkálni a teremtet világ genetikai állományába. Vajon tudják-e a fenti ítéletek megfogalmazói, hogy világszerte a cukorbetegket genetikailag módosított baktérium által termelt inzulinnal gyógyítják, mert az így előállított inzulin sokkal kevesebb mellékhatást okoz, mint a korábban rendelkezésünkre álló módszerek – hogy a genetika vívmányai közül csak egyet említsünk?

A genetika kérdéseinek jobb megértése céljából állásfoglalás-tervezet¹ adott ki az Amerikai Evangélikus Egyház (ELCA) a genetikai beavatkozások teológiai, etikai, társadalmi kérdéseiről. Teológiai és társadalmi kérdéseket megvitató üzenet ez a dokumentum az egyház tagjainak, hogy informált ítéletet alkothassanak a természettudományok és az orvostudomány genetikai (genomikai) lehetőségeiről a keresztény hit tükrében. A 63 oldalas tanulmányt teológusok, egy genetikai tanácsadó és egy földműves gazda fogalmazta meg, s a végső változatot – nyilvános vita és kommentárok alapján – majd az egyház közgyűlése fogadja el. Érdekes kezdeményezés ez, hiszen sokan azt gondolhatják, hogy például a preimplantációs genetikai diagnosztika vagy a genetikailag módosított növények szabadalmaztatási kérdése nem kifejezetten a teológusok mindennapi kenyere, de a dokumentum olvasói meggyőződhetnek arról, hogy

a genetika lehetőségeiről és veszélyeiről felelősséggel és tájékozottan szólni szinte mindannyiunk feladata.

„Social statement” az állásfoglalás meghatározása, tanító, döntéseket segítő céllal íródik, rendkívüli módon ügyelve arra, hogy ne valamiféle erkölcsi diktátumot vegyen kézbe az olvasó, hanem olyan gondolatgyűjteményt, amely segít tájékozódni, ugyanakkor a döntés felelősségét meghagyja az olvasónak.

Az állásfoglalás-tervezet szerzői leszögezik, hogy a genetika és általában a tudomány lehetőségei olyan eszközök, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak az ember küldetéséhez, és sok jót hoznak a világba, mindazonáltal aggodalmukat fejezik ki a genetikai kutatások globális és hosszú távú hatásai miatt, különösen, ha a kutatások által megtestesült hatalom tökéletlen emberi kezekben elbizakodottság avagy hanyagság miatt visszaélésekhez vezet: a genetika eredményei által minőségileg és mennyiségileg egyaránt megnő a kísértés a rossz, illetve kétes célok megvalósítására. Mindezek alapján az ELCA elutasítja a kutatás korlátlan szabadságát, vagyis a tény, hogy valamire piaci igény mutatkozik, önmagában nem igazolja a kutatás etikai elfogadhatóságát. A kutatás nem értéksemleges tényező életünkben, a kutatás eredményei alapvetően megváltoztatják társadalmainkat.

A mezőgazdaságban és az orvostudományban alkalmazott biotechnológiai eljárások az emberi élet alapvető szükségleteit érintik, ezért az ezeket az eljárásokat érintő döntéseket nem szabad kizárólag a piac törvényeire hagyni. Az ELCA szerint a genetikai kutatásokat és azok alkalmazását aszerint is meg kell ítélni, hogy ezek mennyiben járulnak hozzá a közjóhoz.

Fontosnak tartja az állásfoglalás, hogy hogyan s milyen szektorban történik a kutatás. Megemlíti, hogy a különböző intézményeknek különböző motivációjuk van a kutatás során is: míg az egyetemeken végzett kutatás célja elvileg a közjó előmozdítása, addig az ipari szektorban, jellemzően

¹ <http://www.elca.org/What-We-Believe/Social-Issues/Social-Statements-in-Process/Genetics/Draft-Social-Statement.aspx>

nyereségérdekelte formában az anyagi haszon vezérli a kutatást. Miközben mindkét szektor sok területen hozzájárult a társadalmak jólétéhez, az állásfoglalás szerint a rövid távú nyereség, a kapzsiság meghatározó lehet, amennyiben a profitabilitás a döntő tényező a kutatás során.

Az állásfoglalás kategorikusan nem utasít el beavatkozásokat, kivéve az emberi embriók elpusztításával járó kutatásokat, illetve az emberek klónozását.

Az embriókutatás terén az állásfoglalás-tervezet engedményt tesz azokra az esetekre, amikor in vitro fertilizáció kapcsán több petesejtet termékenyítettek meg, mint amennyit beültetnek az anyaméhbe. Az így megmaradó, beültetésre már nem kerülő embriók kutatási célú felhasználását elfogadhatónak tartja a tervezet. Ez utóbbi kitétel nyilván heves vitákat vált majd ki, hiszen elvileg ezzel a lehetőséggel élve a kutatás során

elpusztítják az embriókat; igaz, azokat nem a kutatás céljából hozták létre. Németországban – épp ezen nehézség elkerülése végett – csak annyi embrió létrehozását engedélyezik, amennyit beültetnek várandósság céljából.

A Biblia nem beszél genetikáról, mint ahogy a modern orvostudomány vívmányainak (például lélegeztetőgép, szervátültetés) egyikéről sem, de nyilvánvaló, hogy a Bibliában megfogalmazott értékek minden keresztény gondolkodó számára kiindulási pontként és egyfajta keretértékrendszerként szolgálnak a genetika alkalmazásainak megítélésakor.

Az ELCA ezen állásfoglalása azért is példamutató, mert kifejezi, hogy a keresztény emberek és egyházak feladata közé tartozik konkrét és szinte mindannyiunkat érintő tudományos kérdésekben tájékozódni és tájékoztatni.

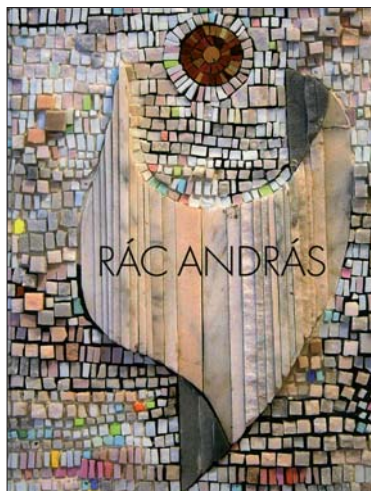
Ifj. Szebik Imre

Tér, szín és forma a megújulás palettáján

MATITS Ferenc: *Rác András*. Körmendi Kiadó, Budapest–Sopron, 2010

Idős, élő művész életműkötetete nagy kihívást jelent szerzőnek, művészeknek, olvasónak egyaránt. Az egyedi élettörténet és a nagyvívő életpálya teljességének bemutatását a folytatás, a folyamatos alkotás felemelő reménysége kell hogy áthassa. Ez a reménység és a művész iránti szeretet érezhető Matits Ferenc Rác Andrásról írt könyvében. A szöveg és a kiváló reprodukciók segítségével nyomon követhető, ahogy a művész munkásságában folyamatosan megújul tér, szín és forma egymáshoz való viszonya, jelentősége, mondanivalója.

Az Erdélyben született művész világlátását nemcsak polgári légkörben eltöltött gyermekkorának, kolozs-

vári és budapesti tanulmányainak, barátainak, az 1940-es években elszenvetett üldöztetésének és kirekesztődésének, hanem Sztéhlo Gábor megmentő szeretetének és atyai barátságának is köszönheti.

Rác András művészpályájának indulása 1951 és 1956 közé tehető. A Fővárosi Képtárban 1951 szeptemberében megnyílt *Magyar katonák a szabadságért* című kiállításon szerepelt először nyilvánosan. Első murális megbízásainak alkotásaiban már megfigyelhető a korrajz, amely nála – ekkor kivételesnek számító –

társadalomkritikával is párosul.

A művész életének meghatározó eseményeként említi a szerző Rác András házasságkötését Keresztesy Zsókiával. Egész életre szóló kapcsolatukat ma is a kölcsönös bizalom

és megbecsülés tartja össze. Nemcsak Rác András, de az olvasók számára is nyilvánvaló, hogy a művész kitartó és fáradhatatlan munkájában ez inspiráló, motiváló erővel hat.

Az 1957 és 1968 közötti időszak Rác András művészeti tevékenységében átalakulást hozott. „Az aczéli kurzus szembehelyezkedett az absztrakt művészettel, és a kortárs művészet számára – immáron a szovjet művészet vagy Munkácsy Mihály helyett – a Nyolcak, a Tanácsköztársaság és a két világháború között működő Szocialista Művészetszövetség figurális alkotóit állította követendő példaként.” Az 1960-as években nyerte el Rác András az Olasz Intézet nyelvi ösztöndíját, így elutazott Itáliába, ahol fokozott érdeklődéssel tanulmányozta az olasz kultúrát, művészetet. Hazatérve, új kiállításai alkalmával felhasználta és kamatoztatta megszerzett tudását, impresszióit. Jelentős mennyiségű itáliai tematikájú képet festett, amelyeket a hazai közönség elé tárt.

Továbblapozva a gazdagon illusztrált és igényes szerkesztésű könyvet, a művészi kiteljesedésnek – a ’60-as évek végétől a ’80-as évek végéig tartó – időszakához jutunk. Rác András ekkor próbált munkáinak külföldi piacot keresni, hiszen itthon a hivatalos körökben nem lelt elismerő támogatásra. Mégis – az elvárások ellenére – hű maradt egy 1980-as években készült leporcellóján közzétett vallomáshoz, miszerint „a mozaik különleges festmény”.

A rajzok, kollázsok, festmények, reliefek is nagy műgondal készülnek keze alatt, hogy átadassák azt az élményeken alapuló erkölcsi és művészeti értékrendet, amelyet alkotójuk képvisel. A Hegyi Györggyel jó fél évszázadon keresztül közösen létrehozott alkotásokat pedig a köztük élő barátság köteléke tette különlegessé.

Rác András nem a kísérletezés kedvéért kísérletező művész, hanem hogy saját maga számára megteremtse a vágyott, újszerű műfaj, a „mozaikkép” vagy „térbeli festmény” megvalósíthatóságának kereteit. A szerző a következőképpen jellemzi a művész munkásságát dióhéjban: „Rác András művészetének meghatározó jellemzője az anyagokkal és a technikai eljárásokkal való állandó kísérletezés. Az alkímistákra, illetve a feltalálókra jellemző buzgalommal, találékonysággal sajátította el a vegyszeti ismereteket, és jött rá arra, hogy miként lehet művészi szándékai megvalósításához a műgyantát festékkel elegyíteni.”

A kötet segítségével közelebb kerülhetünk Rác Andrásához és életművéhez, ahogyan feltárul eddigi élettörténete a könyv lapjain, és megelevenedik a történelem a művészet, az ő művészetének kifejezőeszközei által. Mindennek háttérén megértjük Rác András messze hangzó üzenetét. Egy életműkötet szerzőjének és főszerplőjének kell-e több ennél?

Kisvárdai Dóra

Kiegyenesíthető-e a labirintus?

Avagy szükséges-e kalauz a félreérthetetlen mondatokhoz?

Félreérthetetlen mondatok. Az újragondolt gyűjtemény. Ludwig Múzeum, 2010. május 26. – 2011. február 27.

Aki kíváncsi a címbéli rejtély megoldására, annak 2011. február 27-éig még módja lesz arra, hogy személyesen is meggyőződhessek a kísérlet eredményéről. Ugyanis eddig tart még nyitva a Ludwig Múzeum titokzatos című kiállítása. Amely – legalábbis a beharangozó szerint – „arra tesz kísérletet, hogy »kimenekítse« a műveket a szigorúan

vett, hagyományos művészettörténeti rendszerből” – ami már önmagában is izgalmas kísérletnek ígérkezik.

A szándék dicséretes, a megvalósítás viszont meglehetősen esetlegesen sikerült. Azzal még nem volna baj, hogy a kiállított művek „kontextusát nem elsősorban a keletkezésük idején velük párhuzamosan létrejött művek alkotják, hanem bizonyos tematikus vagy formai szempont kiemelése révén kerülnek az adott munkák egymás mellé”.

Az viszont, hogy „a kiállítás nagyban épít a néző ak-

tív részvételére, aki saját személyes tapasztalatát és tudását használja a művek értelmezése során, miáltal sokkal személyesebb viszonyt alakíthat ki a tárgyakkal”, nos, ez az elvárás lényegében megoldhatatlan feladat elé állítja mindazokat, akik – a kiállítás létrehozóihoz képest – eleve halmozottan hátrányos helyzetből indulnak a tárlat megtekintésére, hiszen nagy valószínűséggel nem töltöttek éveket általában a művészet és különösen a kortárs művészet történetének a tanulmányozásával.

Ilyen körülmények között különösen meglepő, hogy a kiállítás rendezői további mesterséges akadályokkal is igyekeztek megnehezíteni a nézők dolgát, hiszen az egyes műtárgyaktól szándékosan távol, általában több méterre helyezték el a szerzőre és a mű címére utaló táblácskákat. Nyilván azzal a pedagógiai céllal tették ezt, hogy „a művek értelmezése”, illetve a velük „kialakítható személyes viszony” során a nézőt még véletlenül se befolyásolják olyan, a mű immanens vizuális tartalmához képest csak zavaró, külsődleges információk, mint a mű szerzőjének neve és maga a mű címe. Még az olyan speciális esetekben is, amikor ezekre a mű értelmezése szempontjából elengedhetetlenül szükség lenne. Ilyen például Károlyi Zsigmond *Egyenes labirintus* című képe, ahol az alkotó szándékának megfelelő jelentés kizárólag a képnek és a címként funkcionáló oximoronnak az egymásra vonatkoztatásából érthető meg. Legalábbis azok számára, akiknek egyáltalán mond valamit ez a rejtélyes cím. Akik tehát nemcsak ismerik Pilinszky azonos című versét, hanem arra is képesek, hogy az adott kép előtt felidézzék a vers teljes szemantikai univerzumát. Ha ugyanis nem ez lett volna az alkotó szándéka, akkor nyilván nem választja képe címéül pont ezt a „védettnek” számító verscímet.

Vagy vegyük azokat a zavarba ejtő műtárgyakat, amelyek híres festészeti alkotásokat idéznek meg, mint Tót Endre *Muskétás (Távollevő Picasso)* című „képe”, illetve Veszely Beáta *Jan van Eyck: Az Arnolfini-házaspár közepéről* című műve. Az előbbi még az ismertető szöveg szerint is azon „parazita” művek körébe tartozik, amelyek „kizárólag az eredeti mű méretét és címét jelenítik meg anélkül, hogy a képet bármilyen más formában reprodukálnák”. Az utóbbi mű pedig nem más, mint az

eredeti festmény egyik mellékes motívumának, a padon fekvő *vörös párnának* a kép kétdimenziós világából kiszakított, majd irreálisan megnövelt léptékű, háromdimenziós óriás vánskóként reprodukált változata.

Nos, ezen tárgyak esetében szintén nem könnyítik meg a befogadó dolgát a kiállítás rendezői. A maguk részéről elintéztnek veszik a dolgot annyival, hogy az ismertetőben megállapítják: „a híres mesterművek esetében azonban az a tény, hogy nem látjuk sem az eredetit, sem a másolatát, nem szab gátat annak, hogy felidézzük a művet, mivel az a művészeti intézményrendszer működésén keresztül korábban már emlékeztünkbe vésődött”. Már akinek. Én azért nem vennék mérget arra, hogy egy átlagos néző álmából felébresztve is képes felidézni a hivatkozott mesterműveket, vagy azok bármilyen – szubjektív önkénnyel kiragadott – részletét. (Mentségükre legyen mondván, a rendezők itt nem az átlagos tárlatlátogatóról beszélnek, hanem önmagukról.)

Elárulom, mire is emlékeztet engem ez a kiállítás. Arra a játékos fordított napra, amikor a művészettörténeti tanszéken a diákok a fenti művekhez hasonló intellektuális és vizuális rébuszokból „vizsgáztatták” tanáraikat. Az egyik legmókásabb feladványban a művészettörténet leghíresebb Vénusz-ábrázolásait kellett felismerni pusztán a képből kiemelt egyetlen részletmotívum, nevezetesen a köldök ábrázolásának stiláris jegyei alapján.

Nos, a fenti képek – mint alapvetően pedagógiai célú intellektuális és vizuális feladványok – sokkal inkább valók a leendő művészettörténészek képzését szolgáló feladatgyűjteményekbe, mint egy olyan kiállításra, amely az átlagos felkészültségű látogatókra fókuszál. Mindezt némiképp általánosítva, valójában arra az alapkérdésre keressük a választ, hogy napjainkban milyen művelődéstörténeti és kulturális ismereteket tekinthetünk az általános műveltség részének. Vagyis: mi az a műveltségi kánon, amellyel – mint közös művelődéstörténeti és kulturális kódrendszerrel – rendelkeznie kell ma egy átlagosan művelt embernek ahhoz, hogy a különböző művészeti ágak műalkotásainak nyelvét képes legyen dekódolni?

Mindaddig, amíg ezekre a kérdésekre nem próbálunk meg viszonylag egyezményes válaszokat találni,

esély sem kínálkozik arra, hogy a magyar társadalom kulturális értelemben is „egy nyelvet beszéljen”. Más szavakkal: társadalmi közmegegyezés híján teljességgel esetleges lesz és marad, illetve szubjektíve önkényessé válik az a szemantikai és kulturális koordinátarendszer, amely alapján az alkotók megalkotják, a kiállítók kiállítják, a befogadók pedig befogadják a műalkotásokat.

Ha ezeket a kérdéseket feszegetné ez a kiállítás – akár a legprovokatívabb művek révén is –, akkor akár korszakalkotó jelentőségű is lehetett volna. Ám ezek a kérdések a kiállítás rendezőiben láthatóan fel sem merülnek. Olyannyira nem, hogy a kiállított tárgyak jelentős része eleve nem is azzal az igénnyel készült, hogy beilleszthető legyen vala-

Fehér László: Arcok a körtérről III. 2004. Olaj, vászon. 160×220 cm. Fotó: Rosta József.

miféle egyezményes kulturális kód-, illetve koordinátarendszerbe, vagyis ebből a szempontból legfeljebb a partikuláris és individuális kreativitás termékének tekinthető. (Erdély Miklós találó műfaji terminus technicusával legfeljebb az „intelligens szemét” kategóriájába lehetne besorolni.)

Az természetesen nem vitatható, hogy az alkotók is eljátszhatnak ilyen és ehhez hasonló gegekkel önmaguk és különösen az erre fogékony kurátorok vagy „vajtfülű”

kiállításlátogatók intellektuális gyönyörűségét fokozandó, az viszont már par excellence művészetfilozófiai kérdés, hogy az ilyen típusú művek tekinthetők-e egyáltalán műalkotásnak. Ha ugyanis elfogadjuk Heidegger tételét, amely szerint a műalkotás *felfedés*, vagyis „a létező igazságának a működésbe lépése”, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy műalkotásnak ebben az értelemben csak az tekinthető, ami rendelkezik ezzel az immanens képességgel. A létezőnek vajon milyen igazsága lép működésbe ezen „parazita” művek esetében? Milyen tényleges „hozzáadott értékkel” gazdagítják az eredeti művekről vagy a világról alkotott képünket?

Ám ha el is tekintünk attól, hogy a *Félreérthetetlen mondatok* című kiállítás rendezői – nyilván nem függetlenül a

posztmodern esztétika parttalan műalkotás-értelmezésétől – meglehetősen tágan értelmezik a műtárgy fogalmát, még mindig fennáll egy alapvető koncepcionális probléma, amely a deklarált tematikus szempont és a gyűjteményben rendelkezésre álló anyag esetlegessége közötti ellentmondásból fakad. A kiállított műtárgyak ugyanis műfaji, tematikai, időbeli és minőségi szempontból olyan vegyes „képet” mutatnak, amelyen nagyon erősen látszik, hogy egy eleve adott heterogén gyűjtemény raktárban szomorkodó régebbi vagy éppen frissen vásárolt darabjait akarták egy kicsit megszellőztetni. Mindezt a rendezők természetesen sohasem ismernék el, hanem – a szükségből erényt kovácsolva – mint tudatos koncepciót akarják a gyanútlan látogatóknak eladni, mondván: „a múzeum gyűjteményének jól ismert darabjai helyett újabbakat emelünk ki és próbálunk a közönség számára ismertté és népszerűvé tenni.”

A kiállítás alcíme – *Az újragondolt gyűjtemény* – ebben az összefüggésben valójában nem jelent mást, mint eufemisztikus megfogalmazását annak, ahogyan a kiállítás rendezői egy heterogén raktári anyagra ráhúzták az általuk mesterségesen kialakított tematikus és ideológus (pre)konceptió kényszerzubbonyát. Függetlenül attól, hogy az adott művek beleillenek-e a kialakított tematikus kontextusba vagy sem. Mint például az a néhány jobb sorsra érdemes mű, mint például Lakner László *Tatlin*,

Fehér László *Arcok a körtérről I–IV.*, Hajas Tibor *Utcára a mondanivalóddal (I. Levél barátomnak Párizsba)* vagy Várnai Gyula *I,2,3* című munkái, amelyek szemantikai szempontból, illetve egyedi kvalitásaik okán önállóan is megállják a helyüket, és amelyek idegen testként viselkednek ebben a mesterségesen kialakított közegben.

Sajátos ellentmondás, hogy a kiállítás rendezői – miközben a műértelmezés során nagyban számítanak a néző aktív részvételére – mégis szükségét érezték, hogy kalauzként egy közel harmincoldalas, képekben gazdag, ámde szinte olvashatatlanul apróbetűs, részletes tanulmányt adjanak a jobb sorsra érdemes tárlatlátogató kezébe. A baj csak az, hogy ha a néző – támaszt keresvén a zavarba ejtő művek értelmezéséhez – netán beleolvas, akkor se lesz sokkal okosabb. A tanulmány szerzője

végletesen tematizált interpretációs gyakorlatával, illetve önkényes, belemagyarázó jellegű értelmezéseinek sorával – ha lehet – még inkább összezavarja az amúgy is elbizonytalanított nézőt. Aki e „félreérthető mondatokkal” felvértezve végképp elveszítheti a fonalat, és még reménytelenebbül bolyonghat a raktár heterogén kontextusából kiszakított és a kiállítótér tematikus koncepciójába belekényszerített művek labirintusában.

Éppen ezért a magam részéről sokkal frappánsabbnak és a lényegyet pontosabban kifejezőnek tartottam volna egy ilyen címet: *Félreérthető mondatok. Az újragombolt gyűjtemény.* (Ha valaki ennél többre – *horribile dictu*: némi katarzusra is – vágyik, annak azt tanácsolom, hogy – ha már úgyis ott van – nézze meg Munkácsi Márton kiállítását.)

Szőnyi István

A dunántúli evangélikusság egy darabja

A Veszprémi Evangélikus Egyházmegye időszaki kiállítása Pápán. 2010. október–november.

Egyházunk 2017-re, a reformáció kezdetének 500. évfordulójára tematikus években készül. Az idei év témája: *Reformáció és nyilvánosság*. Ennek a témának a feldolgozására, megjelenítésére sok lehetősége van egyházunk közösségeinek, intézményeinek. A Veszprémi Evangélikus Egyházmegye ebből az alkalomból – Polgárdi Sándor esperes szervezésével – kiállítást rendezett az egyházmegye gyülekezeteinek régi tárgyaiból a pápai evangélikus gyülekezeti teremben, hogy a nyilvánosság számára – tárgyakon, fotókon, személyeken, templomokon keresztül – megismerhetővé tegye múltját.

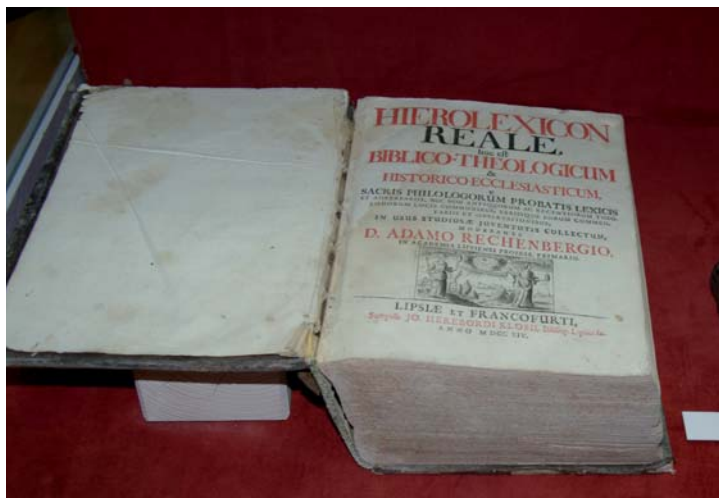
A kiállítás helyszíne, Pápa városa a dunántúli reformáció egyik legfontosabb központja. Itt élt és működött többek közt Dévai Bíró Mátyás, Huszár Gál és a püspöknek tekinthető Sztárai Mihály. Majd a 19–20. század fordulóján Gyurácz Ferenc püspök idején a város újra a Dunántúli Egyházkerület központja lett. A Veszprémi

Evangelikus Egyházmegye gyülekezetei 1786 előtt a kemenesalji és a győri, más néven rábaközi esperesi kerület részei voltak. Ezt követően alakult a Veszprém vármegye területén fekvő gyülekezetekből az alsó- és felső-veszprémi egyházmegye, amely rövid idő után egyesült. A mai egyházmegye részét képezik a korábban 1786-tól egészen a 20. század közepéig a zalai egyházmegye alkotó balatonfelvidéki egyházközségek is.

A kiállítás részben könyvekből (régli lelkiségi irodalom, anyakönyvek, protokollumok, Bibliák, énekeskönyvek), részben kegytárgyakból áll (úrvacsorai szerek, terítők, ostyasütő). De megtalálható itt régi pecsétnyomó, orgonaalkatrész, szószék igényesen felújított részlete, fel nem épült templom látványterve is. A teljesség igénye nélkül válogatva: a kiállított könyvek közül bár nem a legrégibb, de az egyik legérdekesebb a homokbödögei gyülekezet tulajdonában lévő posztilláskönyv 1574-ből. Tóth Károly István lelkész-történész találta néhány hónapja az egyházközség irattárában. A prédikációs könyv szerzője az Alsólendván (Alsólyndva, Lendva, ma Lendava, Szlovénia) a Bánffy

család birtokán szolgáló Kultsár György mester, az ő műveinek kiadása kedvéért működött Alsólendván Rudolf Hoffhalter nyomdász. A lutheránus Kultsár György életéről keveset tudunk, azonban munkásságát Szenczi Molnár Albert szellemi elődei közül a legtöbbre becsülte. Az említett nyomdász a lengyel Raffael Hoffhalter Zürichben született fia, aki apja mesterségét folytatta. Keresztanyja Heinrich Bullinger Margaretha nevű leánya.

Egy másik kiállított tárgy a mentshelyi evangélikus egyházközség első anyakönyve, amelynek kezdő lapjain utalást találunk a gyülekezet gáyarabságra hurcolt prédikátorára, Zsédényi Istvánra, aki hazatért a fogságból, és itt lett eltemetve. Meghatva konstatálja a látogató, hogy a ki-

állított anyakönyvekben több közismert személy születési bejegyzése található: a nagyvázsonyiban az 1716-os évnél Szeniczai Bárány János születését jegyezte be édesapja, a híres Bárány György. Kettejüknek mint a mozgalom két jelentős képviselőjének tevékenysége a dunántúli pietizmus idejére esik. György a hallei Francke-intézethez hasonló tervszert létrehozni Nagyvázsónyban. Mai foglalkozásaink szerint középiskolát sikerült létesítenie itt, közben pedagógiai és teológiai szakkönyveket fordított és írt. Innen a Dél-Dunántúlra távozik, hogy a szintén egyházmegyéinkből, Csótól Gyönkre települők lelkigondozását ellássa, később pedig Sárszentlőrincről megszervezza és

vezesse a tolnai egyházmegyét. Fia, János pedig – aki költői vénával megáldva számos halotti búcsúztató verset szerez – mint felpéci lelkész és dunántúli szuperintendens 1756-ban bevezeti a konfirmációt a Dunántúlon. Kettejük közös kátékiadása is jelentős esemény ebben a korban. Bárány György utóda a nagyvázsonyi rektorságban a szintén hallei diák, Wagner Bognár György, később Bakonytamási, Nagysimonyi, végül Somlósőzlős lelkésze, határozott, igényes és hatékony egyházépítő munkáján is látszik a vidék evangélikusságának szervezettsége – amelyben ebben az időben a többi felekezet előtt járt. A somlósőzlősi anyakönyvben Döbrentei Gábor születését olvassuk az 1785. esztendőnél. Édesapja a helyi lelkész, Döbrentei Lajos. Döbrentei a *történelem* szó megalkotója, királyi tanácsos, költő, a Tudományos Akadémia tagja. Pápán, Sopronban, Wittenbergben és Lipcsében tanult.

1799-ben Horváth Sámuel bakonytamási lelkész agentát írt, amelyet hosszú ideig használtak az egész Kárpát-medence magyar anyanyelvű gyülekezeteiben. A bakonytamási egyházközség anyakönyvében találjuk 1910-ben Tatay Sándor Kossuth-díjas író születési bejegyzését. Nagyanyja, a várpalotai lelkész, esperes Szedénits György leánya, Róza a palotai templom ajtajára kiszégezi a márciusi ifjak 12 tételét, ezért a megtorlás éveiben börtönt és vagyonelkobzást kell elszenvednie. Leendő férje, Tatay Sámuel – az író nagyapja, bakonytamási lelkész, a megye későbbi esperese – 1848-ban a Veszprém megyei nemzetőrség megalakulásánál mond nyomtatásban is megjelent lelkesítő beszédet. A kiállítás könyvei közt természetesen szerepelnek az előző századforduló Pápán működő nagy egyházi személyiségének, Gyurácz Ferenc püspöknek a személyéhez köthető kiadványok is.

Sajátos, építészetiében is változatos karaktert képvisel a magyar evangélikusságon belül ez az egyházmegye. Templomai a Balaton-felvidéken boltozottak, Pápa környékén leginkább meszelt famennyezetesek, Ajkán kazettás a mennyezet. Számos templomépítészeti stílus képviselteti itt magát. Középkori templom a bakonyszentlászlói, a kővágóörsi, a lovászpatai és a mentshelyi. A türelmi rendelet idejének stílusa jól megfigyelhető a kemeneshögyészi, az ajkai és szentantalfai templomokon. A legtöbbjük pedig későbarokk. A historikus gótizálás impozáns példája a

marcalgergelyi templom. Különleges műtárgyai a gazdag kegytárgyincsen túl többek közt a várpalotai és a kapolcsi szőszékoltár, valamint a bakonytamási és a nagyvázsonyi templom barokk orgonája.

Az egyházmegye gazdag múltjába való bepillantáson és a „világ elé való kilépésen” túl a példaértékű kiállítás még

egy fontos küldetést teljesít: rácsodálkozhat a látogató a restaurált és a még restaurálatlan könyvek, az ép és pusztuló tárgyak közti szembeötlő különbségre. Ez hatásosan biztathatja az egyházközsegeket arra, hogy a tárgyi örökség állagmegóvására gondot fordítsanak.

Németh Szabolcs

Ismeretlen ismerősök

„*Think while you shoot*”. Martin Munkácsi kiállítása a Ludwig Múzeumban, 2010. okt. 7. – 2011. jan. 9.

Az ismeretlen ismerős. Escher Károly kiállítása a Magyar Fotográfusok Háza – Mai Manó Házban, 2010. okt. 22. – 2010. dec. 31.

„Nem is tudjuk, milyen gazdagok vagyunk!”

Van rá esély, hogy ezt a mondatot mostanában nemcsak a magyar irodalom, nyelvészet vagy folklór ismerőitől, tudósaitól halljuk, hanem a *Fotóbónap 2010* kiállításainak látogatóitól is. A fesztivál igencsak elkényezteti a művészi fényképezés kedvelőit, hiszen a Szépművészeti Múzeumban Lucien Hervé (Elkán László), a Ludwig Múzeumban Martin Munkácsi (azaz Munkácsi Márton), a Magyar Fotográfusok Házában, az Országos Széchényi Könyvtárban és a József Attila Klubban pedig Escher Károly kiállítása látható.

A legfiatalabb műfaj, a fotózás történetének ismere- te, általános ismertsége és elismertsége Magyarországon többévtizedes lemaradásban van, holott e téren nincs mit szégyellnünk. Mostanáig elfelejteni látszunk azt a tényt, hogy a két világháború közt világhírűvé váló André Kertész, Brassai, Moholy-Nagy László, Kepes György, az említett Lucien Hervé és Martin Munkácsi mind Magyarországról vándoroltak ki, hogy aztán külföldön a fotótörténet óriásaivá váljanak.

Escher Károlyról azonban nemigen tesznek említést az egyetemes szakmatörténeti összefoglalókban, és „természetesen” neve nem cseng ismerősen itthon sem, holott talán nincs olyan, a magyar iskolarendszerben felnőtt diák, aki ne

találkozott volna valamely munkájával. Escher 1890-ben, éppen százhusz évvel ezelőtt született Szekszárdon, a család azonban igen hamar a fővárosba költözött, és a teljes életmű Magyarországhoz, azon belül leginkább a fővároshoz kötődik. A Magyar Fotográfusok Házába betérő látogató mégis „mozdulatlan utazást” élhet át a viharos múlt század, az egymást váltó rendszerek és országvezetők, a technikai újítások és Escher szerteágazó érdeklődése révén. A kutatások szerint korának szinte minden fotótechnikai újításával kísérletezett: bár a korban elfogadott és elvárt festői fotográfiától indult, később a Bauhaus merész beállításait is külföldi kollégáival közel egyidőben alkalmazta például a Teleki Pál temetéséről készült képei esetében. Legmerészebb újítása a közismert *Csodálatos mandarin*-előadásról készült bemozdulósos életlen fotója. Ez a korábban egyszerűen életlennek nevezett – és így selejtnek számító – fotó a magyar fotótörténet emblematikus művévé vált.

A kiállítás szinte teljes képet ad a 20. század első felének Budapestjéről – mindenféle nézetből. Nemcsak Horthy Miklóst, Szálasi Ferencet, Teleki Pált vagy Rákosi Mátyást láthatjuk, de a szétbombázott fővárost, a külterki nyomortelepeket, a csecsemőtől a felnőttig provokatív, zavarba ejtő közelségből fotózva.

Escher legismertebb képein az oppozíciós elrendezés a legerősebb koncepcionális elem. A medencében egy csecsemő elégedett mosolyával lebeg a bankigazgató; a készenlétben álló katonai lovas díszegység mögött szintén készenlétben és „teljes fegyverzetben” az utcaseprő látható. A fényképészet magasiskolájaként meggyőzőbb

a gyűjtő hangú vezércikkelnél, de csípősebb a rajzolt karikatúránál is.

Az Országos Széchényi Könyvtár 38 000 negatívot őriz Eschertől, ezért voltak kénytelenek a szervezők három helyszínen kiállítani az életmű legfontosabbnak tartott darabjait. A Magyar Fotográfusok Házában bemutatott, mintegy hatvan kép gondozója, Albertini Béla évtizedek óta kutatója és szakértője az életműnek, reményei szerint 2011-ben megjelenhet a teljes ismert életművet feldolgozó monográfia.

Martin Munkácsi szintén valódi mestere az ellentétes képszerkesztésnek. Escherrel egy évtizedben, kolozsvári zsidó családban született 1896-ban, de 1911-től a család már Pesten él. Munkácsi az *Est*-lapoknál helyezkedik el, innen ível útja Berlin legnagyobb példányszámú képes

újságjaitól (az Ullstein Kiadó lapjaitól) az Egyesült Államokbeli *Harper's Bazaar* divatmagazinjáig. Halála után hagyatékának, negatívjainak jó része lappangott, míg egy szerencsés véletlen folytán pár évvel ezelőtt napvilágra került. F. C. Gundlach, a kiállítás kurátora, Munkácsi műveinek gyűjtője jóvoltából a Ludwig Múzeumban most több mint kétszázötven fotográfiát tekinthetünk meg.

Munkácsi legnagyobb érdemének a divatfotózásra tett hatását szokták tartani. Modelljeit műtermi környezetből a szabadba vitte, felszabadítva őket a mesterséges fények és merev beállítások alól, mozgás közben, merész beállításokból fényképezett. Míg Escher a mesterember aprólkosságával kísérletezik (önmagát mindig csak iparosnak tartotta), Munkácsi műveinek határozott lendülete van. A kiállítás címét, miszerint *Think while you shoot* – azaz „gondolkodj, miközben exponálsz” –, szinte magunktól is kitalálhatnánk. Escher Károly képei sokszor fölvetésként hatnak az itt látható kerek mondatok mellett. E mondatok (sajnos) sokszor képaláírás formájában is testet öltenek, ezáltal be is szűkítik az értelmezés lehetőségeit, bármilyen szellemesek is. Különösen igaz ez a szerző szándéka szerint is didaktikus párokban elhelyezett képekre: az afrikai és amerikai anyaképekre (*Gyapjú és hermelin*), a gyár és a természet, a festett és festetlen arc (*A meztelen és a halott*) szembeállítására. Mindenképp Munkácsi legjelentősebb képei közé tartozik a szűkszavú *Fűk a Tanganyika-tó partján* címet viselő mű, mely a Munkácsit követő nemzedék legnagyobb fotósait, köztük Henri Cartier-Bressont is lenyűgözte. Itt a jól ismert oppozíciós szerkesztés (ember–természet, világos–sötét stb.) erős esztétikai hatása folytat párbeszédet a megjeleníthetővé tehető mozdulatokkal és a megjeleníthetetlen (megjeleníthetetlen?) elemi emberi emóciókkal.

A képzőművészet gyanakvással tekint a fotográfiára annak megszületése óta; ezt feloldandó, az ítések igyekeznek különbséget tenni műkedvelés és profizmus, riportfényképezés és művészi fényképezés közt. A tárlatlátogatónak: a képzőművészet amatőr és hivatásos kedvelőinek, szülőknak és tanároknak, a teljes magyar kultúrát megismerni szándékozónak szerencsére ennél sokkal izgalmasabb feladatuk van.

Nagy Villő

CONTENTS

LECTORIAL SALUTEM	
Fabiny, Tibor: <i>Source and River</i>	1
COMPASS	
Fehér, Károly: <i>"Christ Is in Our Midst! – He Is and Ever Shall Be!"</i>	3
QUOTABLES	
Kertész, Eszter: <i>Psalm about Time • Exitus • Prodigal • Let It Hurt</i>	4–5
Vörös, István: <i>World Tree • The Turtle</i>	83
Kovács, Imre: <i>Request</i>	100
GOD'S WORKSHOP	
John Donne: <i>Death's Duel, or, a Consolation to the Soul Against the Dying Life and Living Death of the Body</i> (Translated by István Bogárdi Szabó)	7
Petri, Gábor: <i>The Ready-Created, yet Developing World. Relating Creation and Evolution on the Basis of the Ontological Method</i>	31
WORLD CREATED	
Ittész, András: <i>Sharing with God. János Bolyai Died 150 Years Ago</i>	19
HARMONY	
Klembala, Géza: <i>The Birth of the (Redeeming) Child in J. S. Bach's Christmas Oratorio</i>	43
WITNESSES AND CONCLUSIONS	
Ittész, Gábor: <i>The Humanist Reformer. Melanchthon through the Centuries</i>	69
REALM OF WORDS	
H. Hubert, Gabriella: <i>A Song about the Sin of the Tongue</i>	76
MATTER – CULTURE	
Márton, Gyöngyvér: <i>Creation – on Paper. Thoughts about a Summer Exhibition of Drawings</i>	84
MODUS VIVENDI	
Hafenschér, Károly jr.: <i>Does It Really Exorcize Demons? A Lutheran Approach to Music</i>	91
Fábri, György: <i>It is Good Enough for Us, Isn't It? A Survey of Sociology on Hungarian Lutherans</i>	101
CURTAIN	
Sipos, Márta: <i>Drama – Life – Play</i>	115
LUTHERAN WORKSHOP	
Kőháti, Dorottya: <i>It Won't Be Easy to Depict in Drawing. A Conversation with Zsolt Richly about the First Luther Cartoon</i>	125
Lackfi, János: <i>The Voice of Conscience. An Episode from Martin Luther's Life – A Cartoon Script</i>	130
REVIEW	
Kósa, László: <i>Can the Threads Be Smoothed Out?</i>	137
Kertész, Botond: <i>Depth and Height</i>	139
Monok, István: <i>Where Is Europe?</i>	141
Fabiny, Tibor: <i>The King's Nine Gowns</i>	144
Hegedűs, Attila: <i>A Small Town on the Border</i>	146
Korányi, András: <i>"...all nations"</i>	147
K. Sebestyén, Nóra: <i>"...to make the untouchable understandable"</i>	149
Székács, István: <i>Book Poetry</i>	151
Szőnyi, István: <i>The (first) 40 Years of Kaláka</i>	153
Székács, István: <i>God May Also Dance</i>	154
Béres, Tamás: <i>Suffering for Each Other</i>	156
Szebik, Imre jr.: <i>Bible and (Gen)et(h)ics</i>	158
Kisvárdai, Dóra: <i>Space, Colour and Form on the Palette of Renewal</i>	159
Szőnyi, István: <i>Can the Labyrinth Be Straightened Out, or, Do We Need a Guide to Unambiguous Sentences?</i>	160
Németh, Szabolcs: <i>A Piece of Transdanubian Lutheranism</i>	163
Nagy, Villő: <i>Unknown Acquaintances</i>	165

INHALT

LECTORI SALUTEM	
Fabiny, Tibor: <i>Quelle und Fluss</i>	1
KOMPASS	
Fehér, Károly: „ <i>Christus ist unter uns! – Er ist es, und er wird es sein</i> “	3
ANFÜHRUNGSZEICHEN	
Kertész, Eszter: <i>Psalm über die Zeit • Exitus • Verschwenderisch • Es soll weh tun</i>	4–5
Vörös, István: <i>Weltbaum • Die Schildkröte</i>	83
Kovács, Imre: <i>Bitte</i>	100
GOTTES WERKSTATT	
John Donne: <i>Das Todes Duell oder eine Stütze der Seele gegen das darbende und trostlose Leben des Leibes</i> (Übersetzt von István Bogárdi Szabó)	7
Petri, Gábor: <i>Die fertig geschaffene und sich doch entwickelnde Welt. Die Beziehung zwischen Schöpfung und Evolution anhand der Methode der Ontologie</i>	31
DIE GESCHAFFENE WELT	
Ittész, András: <i>Er feilschte mit Gott. Vor 150 Jahren starb János Bolyai</i>	19
HARMONIE	
Klembala, Géza: <i>Die Geburt des (Erlöser-)Kindes in J. S. Bachs Weihnachtsoratorium</i>	43
ZEUGEN UND LEHREN	
Ittész, Gábor: <i>Der humanistische Reformator. Die wechselnde Beurteilung von Melanchthon im Spiegel der Jahrhunderte</i>	69
WÖRTERREICH	
H. Hubert, Gabriella: <i>Lied von den Sünden der Zunge</i>	76
MATERIE – KULTUR	
Márton, Gyöngyvér: <i>Schöpfung – auf dem Papier. Gedanken über eine Zeichnungsausstellung im Sommer</i>	84
MODUS VIVENDI	
Hafenscher, Károly jr.: <i>Kann sie wirklich böse Geister austreiben? Eine evangelische Herangehensweise an die Musik</i>	91
Fábri, György: <i>Ist es uns so auch gut? Luthertum in Ungarn im Spiegel einer kirchensoziologischen Untersuchung</i>	101
VORGANG	
Sipos, Márti: <i>Drama – Leben – Spiel</i>	115
EVANGELISCHE WERKSTATT	
Köháti, Dorottya: <i>Es wird nicht leicht, in Zeichnungen darzustellen. Ein Gespräch mit Zsolt Richly über den ersten Luther-Zeichenfilm</i>	125
Lackfi, János: <i>Die Stimme des Gewissens. Eine Episode aus dem Leben von Martin Luther – Animationsdrehbuch</i>	130
RUNDSCHAU	
Kósa, László: <i>Können die Fäden glattgestrichen werden?</i>	137
Kertész, Botond: <i>Tiefe und Höhe</i>	139
Monok, István: <i>Wo ist Europa?</i>	141
Fabiny, Tibor: <i>Die neun Mäntel des Königs</i>	144
Hegedűs, Attila: <i>Kleinstadt an der Grenze</i>	146
Korányi, András: „...alle Völker“	147
K. Sebestyén, Nóra: „...damit das Unberührbare verständlich wird“	149
Székács, István: <i>Buchdichtung</i>	151
Szőnyi, István: <i>Die (ersten) 40 Jahren von Kaláka</i>	153
Székács, István: <i>Auch Gott darf tanzen</i>	154
Béres, Tamás: <i>Leiden für einander</i>	156
Szebik, Imre jr.: <i>Bibel und (Gen)Et(h)ik</i>	158
Kisvárdai, Dóra: <i>Raum, Farbe und Form auf der Palette der Erneuerung</i>	159
Szőnyi, István: <i>Kann das Labyrinth gerade gemacht werden, oder braucht man einen Schaffner zu den unmissverständlichen Sätzen?</i>	160
Németh, Szabolcs: <i>Ein Stück des Luthertums in Transdanubien</i>	163
Nagy, Villó: <i>Unbekannte Bekannte</i>	165

TARTALOM

LECTORI SALUTEM

Fabiny Tibor: <i>Forrás és folyó</i>	1
--------------------------------------	---

IRÁNYTŰ

Fehér Károly: „ <i>Krisztus közöttünk! – Van és lesz!</i> ”	2
---	---

IDÉZŐJEL

Kertész Eszter: <i>Zsoltár az időről • Exitus • Tékozló • Fájjon</i>	4–5
Vörös István: <i>Világfa • A teknős</i>	83
Kovács Imre: <i>Kérés</i>	100

ISTEN MŰHELYE

John Donne: <i>Halálpárbaj, avagy vigasztalás a lélek számára a test halódó életével és élő halálával szemben</i> (Fordította Bogárdi Szabó István)	7
Petri Gábor: <i>A készre teremtett, mégis fejlődő világ. A teremtés és az evolúció viszonya az ontológia módszere alapján</i>	31

A TEREMTETT VILÁG

Ittész András: <i>Istennel osztozó. 150 éve halt meg Bolyai János</i>	19
---	----

HARMÓNIA

Klembala Géza: <i>A (megváltó) gyermek születése J. S. Bach Karácsonyi oratóriumában</i>	43
--	----

TANÚK ÉS TANULSÁGOK

Ittész Gábor: <i>A humanista reformátor. Melancthon változó megítélése az évszázadok tükrében</i>	69
---	----

SZÓBIRODALOM

H. Hubert Gabriella: <i>Ének a nyelv bűnéről</i>	76
--	----

TÁRGY – KULTÚRA

Márton Gyöngyvér: <i>Teremtés – papíron. Gondolatok egy nyári rajzkiállításról</i>	84
--	----

MODUS VIVENDI

Ifj. Hafenschner Károly: <i>Valóban ördögöket űz? A zene evangélikus megközelítése</i>	91
Fábrí György: <i>Nekiünk így is jó? Egyházszociológiai felmérés tükrében a magyarországi evangélikusság</i>	101

FÜGGÖNY

Sipos Márta: <i>Dráma – élet – játék</i>	115
--	-----

EVANGÉLIKUS MŰHELY

Kőháti Dorottya: <i>Rajzban nem lesz könnyű ábrázolni. Beszélgetés Richly Zsolttal az első Luther-rajzfilmről</i>	125
Lackfi János: <i>A lelkiösmeret szava. Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv</i>	130

SZEMLE

Kósa László: <i>Kisimíthatók-e a szálak?</i>	137
Kertész Botond: <i>Mélység és magasság</i>	139
Monok István: <i>Hol van Európa?</i>	141
Fabiny Tibor: <i>A király kilenc köntöse</i>	144
Hegedűs Attila: <i>Kisváros a határon</i>	146
Korányi András: „...minden népet”	147
K. Sebestyén Nóra: „...hogy érthető legyen az érinthetetlen”	149
Székács István: <i>Könyvköltészet</i>	151
Szőnyi István: <i>Kalákában a Kalákáról</i>	153
Székács István: <i>Isten is táncolhat</i>	154
Béres Tamás: <i>Egymásért szenvedni</i>	156
Ifj. Szebik Imre: <i>Biblia és (gen)etika</i>	158
Kisvárdai Dóra: <i>Tér, szín és forma a megújulás palettáján</i>	159
Szőnyi István: <i>Kiegyenesíthető-e a labirintus, avagy szükséges-e kalauz a félreérthetetlen mondatokhoz?</i>	160
Németh Szabolcs: <i>A dunántúli evangélikusság egy darabja</i>	163
Nagy Villó: <i>Ismeretlen ismerősök</i>	165

BÉRES TAMÁS • BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN • DONNE, JOHN • FABINY TIBOR • FÁBRI GYÖRGY
• FEHÉR KÁROLY • HAFENSCHER KÁROLY • HEGEDÚS ATTILA • H. HUBERT GABRIELLA • ITTÉS
ANDRÁS • ITTÉS GÁBOR • KERTÉSZ BOTOND • KERTÉSZ ESZTER • KISVÁRDAI DÓRA • KLEMBALA
GÉZA • KÓSA LÁSZLÓ • KORÁNYI ANDRÁS • KOVÁCS IMRE • KÓHÁTI DOROTTYA • K. SEBESTYÉN
NÓRA • LACKFI JÁNOS • MÁRTON GYÖNGYVÉR • MONOK ISTVÁN • NAGY VILLÓ • NÉMETH
SZABOLCS • PETRI GÁBOR • SIPOS MÁRTI • SZEBIK IMRE • SZÉKÁCS ISTVÁN • SZŐNYI ISTVÁN •
VÖRÖS ISTVÁN

